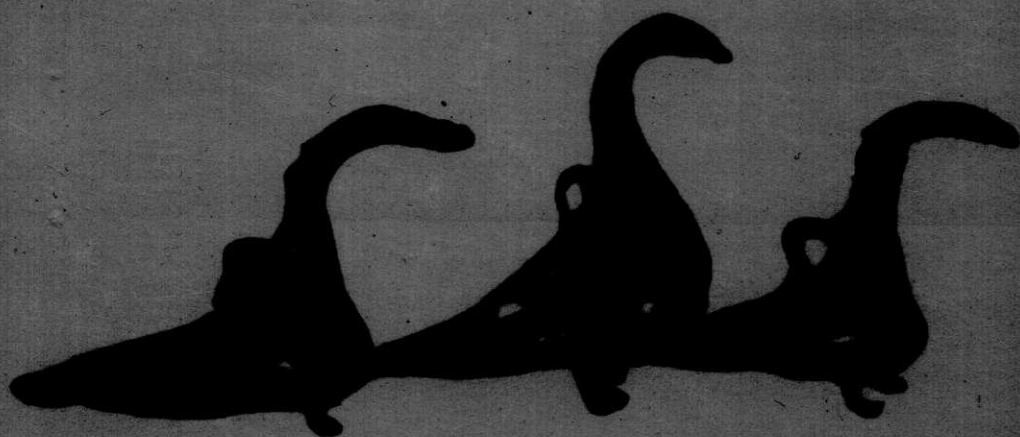

ISSN 2218-0346

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI

2009

1

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASI

Təsisçi

Hamlet İsaخانlı

Baş Redaktor

Qüdrət İsmayılzadə

Redaktor Müavini

Roza Arazova

Tarix Dostiyev

Redaksiya heyəti

Alp Arslan (Türkiyə)

Vəli Baxşəliyev (Azərbaycan)

Bertill Lyonnet (Fransa)

Otar Caparidze (Gürcüstan)

Övəz Gündoğdiyev (Türkmənistan)

Mehmet İşıqlı (Türkiyə)

Lauren Listvet (ABŞ)

Vadim Masson (Rusiya)

Rauf Munçayev (Rusiya)

Mehmet Özdoğan (Türkiyə)

Konstantin Piskelauri (Gürcüstan)

Maya Rəhimova (Azərbaycan)

Viktor Sarianidi (Rusiya)

Andreas Şaxner (Almaniya)

Redaktor köməkçiləri

Bəhlul İbrahimli

Təvəkkül Əliyev

Sevda Hüseynova

Günəl Məmmədova

Röya Əliyeva

Volume: 12 Number:1
2009

ISSN 2218-0346

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Founder

Hamlet Isaxanli

Editor in Chief

Qudrat Ismayilzadeh

Deputy Editors

Roza Arazova

Tarikh Dostiyev

Editorial Board

Alp Arslan (Turkey)	Konstantin Piskelauri (Georgia)
Vali Baxshaliyev (Azerbaijan)	Maya Rahimova (Azerbaijan)
Bertille Lyonnet (France)	Viktor Sarianidi (Russia)
Ovez Gundoghdiyev (Turkmenistan)	Andreas Schachner (Germany)
Mehmet Japaridzeh (Georgian)	Vadim Masson (Russia)
Mehmet Ishikli (Turkey)	Rauf Munchayev (Russia)
LaurenListvest (USA)	Mehmet Ozdoghan (Turkey)

Editorial Assistants

Bahlul Ibrahimli

Tavakkul Aliyev

Sevda Huseynova

Gunel Mammadova

Roya Aliyeva

**COPYRIGHT © 1999 BY KHAZAR UNIVERSITY PRESS
ALL RIGHTS RESERVED**

AZ1096 Azərbaycan Respublikası
Bakı şəhəri, Məhsəti küçəsi, 11
Xəzər Universitəsi

Khazar University
11 Mesheti str., Baku AZ1096
Republic of Azerbaijan

Üz qabığında – *Tunc quş fiqurları, Azərbaycan, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti.*
Cover Page depicts the – *Bronze bird figures, Azerbaijan, Xojali-Gedebey culture.*
На обложке – *Бронзовые фигурки птиц, Азербайджан, Ходжалы-Кедабекская культура.*

Telefon: (99412) 217927

Faks: (99412) 989379

E-mail: contact@khazar.org

jaa@khazar.org

Website: <http://www.khazar.org>

www.azerbaijanarcheology.com

KHAZAR UNIVERSITY PRESS

Tarix bir körpüdür...
Mustafa Kemal Atatürk

История - это мост ...
Мустафа Кемаль Ататюрк

History is the link...
Mustafa Kemal Atatürk.

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 5 fevral, 2008- ci ildə verdiyi sərəncam	11
Maisə Rəhimova. İnamlı axtarışlar, uğurlu nəticələr	12
Mirhəşim Ağa Seyidli. İbadət ünvanı- Qüdrət İsmayılzadə- 75	20
Qüdrət İsmayılzadə. Arxeologiya və Azərbaycanın mədəni irsi	24

TƏDQIQATLAR

Roza Arazova. Azərbaycanda erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin öyrənilməsində yeni metodların tətbiqi	30
Nəcəf Müseyibli. Eneolit dövrü II Poylu yaşayış yerinin daş məmulatı	41
Mühəmməd Səlim. Harappi Neolit mədəniyyəti: Mərkəzi Asiya və Pakistan əlaqələri	53
Rəsul Ağayev. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələri və Azərbaycanın qədim mədəni irsi ilə bağlı abidələrin qorunması problemi	60
İradə Avşarova. Azərbaycanın qədim dövr maddi-mədəniyyət nümunələrində astral işarələr və təsvirlər	72
Qüdrət İsmayılzadə. Dəlidağın qədim qayaüstü təsvirləri	83
Yusub Yakubov. Od ayini ilə bağlı tapıntılar.....	93
Dmitri Kiriçenko. Sarmat-Alanlar Azərbaycanda (antropoloji materiallar əsasında)	101
Qənirə Pirquliyeva. Azərbaycanın orta əsr sikkələrində türk kəlmələri və simvolları	107
Babayev İ., Cəbiyev Q., Yi Seonbok, Kim Jongil, Kwon Ohjong, Seong Jeongyoung, Yi Giseoung, Abbasova E., Nəcəfova İ. Qəbələdə ilk Azərbaycan-Koreya ekspedisiyasının nəticələrinə dair	113

MARAQLI TAPINTILAR

Bəhlul İbrahimli, Nəsir Quluzadə, Qüdrət İsmayılzadə. Rəsul Dərəsində yeni arxeoloji qazıntıların nəticələri.....	123
Təvəkkül Əliyev. Qalatəpə yaşayış məskənində Qafqaz Albaniyasının Enian şəhərinin izləri	132
Vüsala Qasımlı. Bir daha Naxçıvanın orta əsr yaşayış yerləri haqqında	139

İŞĞAL OLUNMUŞ ABİDƏLƏR

Fəridə Aslanova. İşğal olunmuş abidə- Qaraköpəktəpə 144

BÖYÜK ARXEOLOJİ KƏŞFLƏR

Nigar İsmaylzadə. Dünyanın ən ulu şəhəri 150

TƏLƏBƏLƏRƏ KÖMƏK

Şəlalə Bağırova. İlk istehsal təsərrüfatı və “Neolit inqilabı” 154

Tarix Dostiyev. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində sənətkarlığın
inkişafına dair 159

XRONİKA, RƏYLƏR, XƏBƏRLƏR 165

CONTENTS

President of the Republic Azerbaijan Ilham Aliyev's disposal from the 5th of February, 2008.....	11
<i>Maisa Rahimova</i>. Confident searches, successful results	12
<i>Mirhashim Aga Seyidli</i>. Worship man- Qudrat Ismayilzadeh- 75	20
<i>Qudrat Ismayilzadeh</i>. Archaeology and cultural heritage of Azerbaijan	24

RESEARCHES

Roza Arazova. Progressive

methods in the study of the early farmers of Azerbaijan	30
<i>Najaf Museibli</i>. Stone items of the Eneolithic settlement of Poylu II	41
<i>Muhammad Salim</i>. Neolithic –Harappan cultural contacts between Central Asia and Pakistan.....	53
<i>Rasul Aghayev</i>. Baki-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline and Baki-Tbilisi-Erzurum gas pipeline projects and the preservation of cultural heritage of Azerbaijan	60
<i>Irada Avsharova</i>. About some astral signs of material cultures of the bronze age of Azerbaijan	72
<i>Qudrat Ismayilzadeh</i>. The ancient rock paintings of Delidagh	83
<i>Yusup Yakubov</i>. The findings related to cult of fire	93
<i>Dmitriy Kirichenko</i>. Sarmat-Alans in Azerbaijan (on the ground of anthropological materials).....	101
<i>Qanira Pirquliyeva</i>. Turcik words and symbols on medieval coins of Azerbaijan	107
<i>Babayev I., Jabiyev G., Yi Seon-Bok, Kim Jongil, Kwon Ohyoung, Seong Jeongyong, Yi Giseoung, Abbasova E., Najafova I.</i> About the results of the first joint Azerbaijan-Korean expedition in Gabala	113

INTERESTING EXPLORATIONS

<i>Bahlul Ibrahimli, Nasir Quluzadeh, Qudrat Ismayilzadeh</i>. Results of new excavations in Rasul Darasi hole.....	123
<i>Tavakkul Aliyev</i>. The traces of Caucasus Albanian city Enian at Galatapa.....	132
<i>Vusala Gasimly</i>. Once again about early middle age settlements of Nakhchivan.....	139

MONUMENTS UNDER OCCUPATION

Farida Aslanova. Occupied Monuments- Garakepektepe 144

GREAT ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

Nigar Ismayilzadeh. The ancient city of the world 150

FOR STUDENTS

Shalala Baghirova. Early production industry and “Neolithic
revolution” 154

Tarix Dostiyev. Craft progress in the medieval Azerbaijani cities 159

CRONICLES, REVIEWS, INFORMATION 165

СОДЕРЖАНИЕ

Постановление Президента Азербайджанской Республики Илхама Алиева от 5 февраля, 2008	11
Маиса Рагимова. Уверенные поиски, успешные результаты	12
Мирхашим Ага Сеидли. Адрес местопоклонения – Гудрат Исмаилзаде- 75	20
Гудрат Исмаилзаде. Археология и культурное наследие Азербайджана	24

ИССЛЕДОВАНИЯ

Роза Аразова. Прогрессивные методы в изучении раннеземледельческих культур Азербайджана	30
Наджаф Мусеибли. Каменные изделия энеолитического поселения Пойлу II	41
Мухаммед Салим. Хараппская неолитическая культура: связи Центральной Азии и Пакистана	53
Расул Агаев. Проекты нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан и газопровода Баку-Тбилиси-Арзрум и проблема сохранения памятников культурного наследия Азербайджана	60
Ирада Авишарова. О некоторых астральных знаках на предметах материальной культуры бронзового века Азербайджана	72
Гудрат Исмаилзаде. Древние наскальные изображения Делидага	83
Юсуп Якубов. Предметы культа огня из Таджикистана	93
Дмитрий Кириченко. Сармато-Аланы в Азербайджане (по данным антропологии)	101
Ганира Пиркулиева. Тюркские слова и символы на средневековых монетах Азербайджана	107
Бабаев И., Джабиев Г., Йи Сеонбок, Ким Джонгил, Квон Оюнз, Сеонг Джеонгёнз, Ий Гисеунз, Аббасова Э., Наджафова И. К итогам первой азербайджано- корейской экспедиции в Габале	113

ИНТЕРЕСНЫЕ НАХОДКИ

Бахлул Ибрагимли, Насир Гулузаде, Гудрат Исмаилзаде. Результаты новых раскопок в урочище Расул Дараси	123
---	-----

<i>Таваккул Алиев.</i> Следы городища Кавказской Албании Эниан на поселении Галатепе	132
<i>Вюсала Гасымлы.</i> Снова о поселениях Нахчывана в раннем средневековье	159

ОККУПИРОВАННЫЕ ПАМЯТНИКИ

<i>Фарида Асланова.</i> Оккупированный памятник- Гаракепектене	144
---	-----

ВЕЛИКИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОТКРЫТИЯ

<i>Низяр Исмаилзаде.</i> Древнейший город мира	150
--	-----

В ПОМОЩЬ СТУДЕНТАМ

<i>Шалала Багирова.</i> Раннее производящее хозяйство и «Неолити- ческая революция»	154
<i>Тарих Достиев.</i> К развитию ремесла в средневековых городах Азербайджана	159

ХРОНИКА, РЕЦЕНЗИИ, СООБЩЕНИЯ	165
---	-----

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

SƏRƏNCAMI

Azərbaycan xalqının zəngin tarixi-mədəni irsinin tədqiqində arxeoloji qazıntıların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda həyata keçirilən ekspedisiyaların nəticələri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində başlıca mənbələrdən hesab edilir.

Azərbaycanda arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyətini genişləndirmək və səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisində 2008-2009-cu illərdə aparılması nəzərdə tutulan arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına bir milyon manat məbləğində vəsait ayrılınsın.
2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi bu sərəncamın 1-ci bəndində göstərilən vəsaitin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına ayrılmasını təmin etsin.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti ayrılmış vəsaitin Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən təqdim olunmuş plana əsasən aidliyyəti üzrə istifadəsinə nəzarəti təmin etsin.
4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası arxeoloji ekspedisiyaların həyata keçirilməsi ilə bağlı yeni normativləri müəyyənləşdirərək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.
5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.
6. Bu sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 5 fevral 2008-ci il

İNAMLİ AXTARIŞLAR, UĞURLU NƏTİCƏLƏR

Maisə Rəhimova

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2008-ci ilin fevralında verdiyi sərəncam Azərbaycan arxeologiya elminin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Həmin sərəncama əsasən 2008-2009-cu illərdə arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün bir milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bu, Azərbaycanın arxeologiya elminə, abidələrimizin tədqiqinə göstərilən ən böyük diqqət və qayğının təzahürüdür. Arxeologiya elminə verilən bu qiymət əlbəttə ki, İnstitutumuzun qarşısında ciddi vəzifələr qoymuş oldu. Arxeoloji ekspedisiyalara ayrılan dövlət vəsaitinin artırılması və Prezidentin ehtiyat fondundan əlavə pul ayrılması bu ilki uğurlarımızı daha da artırdı.

2009-cu ildə respublikamızın Abşeron, Şərur, Babək, Ordubad, Qəbələ, Quba, Xaçmaz, Dəvəçi, Xızı, Qax, Şəki, Oğuz, Ağcabədi, Ağdam, İmişli, Neftçala, Cəlilabad, Şamaxı, Ağsu, Gəncə, Goranboy, Tovuz, Ağstafa, Şəmkir, Bərdə, Gədəbəy və b. rayonlarında geniş və iri miqyaslı arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.

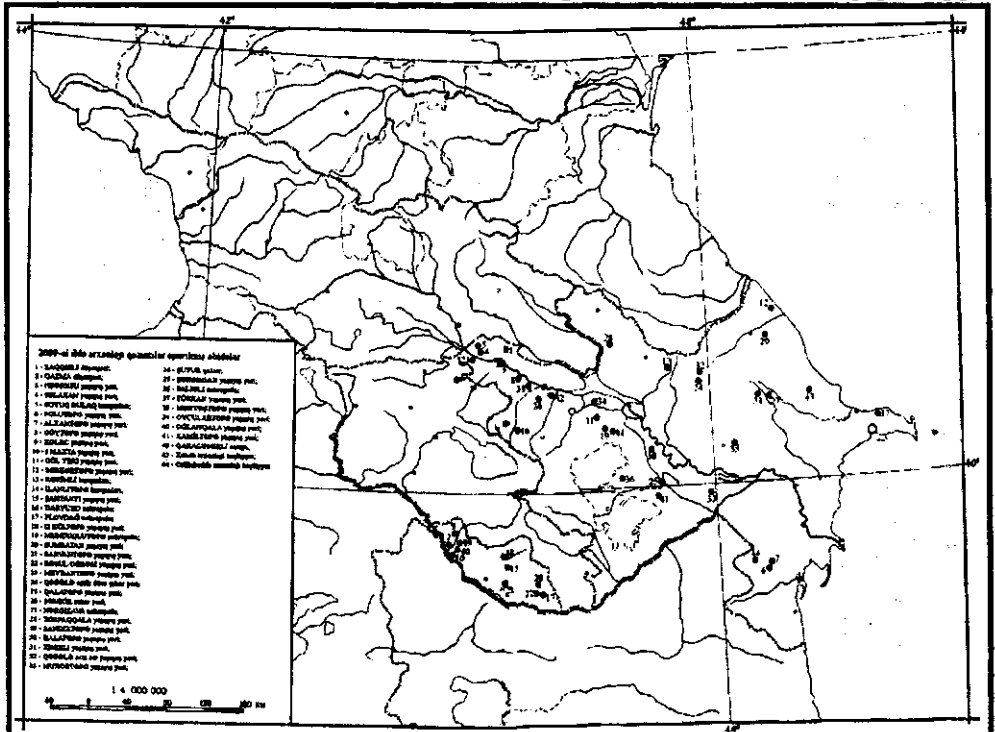
Keçən illərə nisbətən 2008-2009-cu illərdə ekspedisiyalar üçün ayrılan maliyyə vəsaitinin yaxşılaşdırılması geniş arxeoloji qazıntı işləri aparmağa və yüzlərlə yeni maddi mədəniyyət qalıqları aşkara çıxarmağa imkan vermişdir. Hətta, son 15-20 ildə arxeoloqların işləmədiyi bir neçə bölgələrə də ekspedisiyalar göndərilmişdir. Bu baxımdan Aran Qarabağda fəaliyyət göstərən arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 2009-cu ildə bu bölgədə eneolit, tunc, antik və orta əsrlər dövrlərinə aid abidələr tədqiq edilmişdir. Burada eyni zamanda Almaniya arxeoloqları ilə birgə arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Bundan əlavə, Gəncə-Qazax bölgəsində və Naxçıvanda əcnəbi arxeoloqlar ilə birgə arxeoloji tədqiqat işləri həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar İnstitutun beynəlxalq elmi əlaqələrinin genişlənməsinə, Azərbaycanın qədim dövr abidələri, zəngin tarixi barəsində informasiyaların bütün dünyada geniş yayılmasına şərait yaratmışdır.

2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının ərazisində aparılan arxeoloji qazıntı işləri aşağıda göstərilən ümumiləşdirilmiş nəticələri qeyd etməyə imkan verir.

Azərbaycanın 2 milyon illik böyük tarixinin son bir neçə əsri istisna olmaqla, bütün mərhələləri arxeoloji qazıntılar nəticəsində öyrənilir. Hətta, yazılı mənbələrin mövcud olduğu orta əsrlər və qismən antik dövr tarixinin araşdırılmasında arxeoloji qazıntı işlərinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. 2009-cu ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar qədim daş dövründən – paleolit dövründən başlayaraq orta əsrlərə qədərki bütün tarixi mərhələləri əhatə etmişdir. Bunlar qədim insan düşərgələri, erkən oturaq əkinçi mədəniyyətlərinə aid yaşayış məskənləri və qəbir abidələri, antik və erkən orta əsrlər dövrünün şəhər mədəniyyəti və müxtəlif tip qəbir abidələri, orta əsrlər dövrünün möhtəşəm şəhərləridir.

Qədim daş dövrü. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Şərur rayonundakı Qazma mustye düşərgəsində və Gəncə-Qazax bölgəsindəki Ceyrançöl zonasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar paleolit dövrü insanların yaşayış tərzini, qidalanması, daşdan əmək alətlərinin hazırlanması üsullarının öyrənilməsi üçün zəngin material vermişdir. Ceyrançöldəki Saqqızlı alt paleolit yaşayış yerindən aşkar edilmiş vulkan mənşəli andezit daşından hazırlanmış çox iri və ağır çopper tipli alətin aşkar olunması maraqlıdır. Çünki belə alətlər AZIX mağarasının alt layından aşkar edilmişdir ki, bu da öz növbəsində Ceyrançöl ərazisində və bütövlükdə Azərbaycanın qərb bölgəsində qədim insanların məskunlaşma tarixinin daha qədim olmasını söyləməyə imkan verir.

Neolit, eneolit dövrləri. Son illər Azərbaycanın erkən əkinçi-maldar tayfalarının tarixini özündə əks etdirən qədim abidələrin tədqiqi diqqət

mərkəzindədir. Dünyanın bir sıra ölkələrinin (Almaniya, Fransa, Yaponiya və s.) arxeoloqlarının bu dövr abidələrinə xüsusi marağı onlarda geniş arxeoloji tədqiqatların aparılmasını xüsusilə aktual bir məsələyə çevirmişdir. 2009-cu ildə Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Muğan və Naxçıvan bölgələrində neolit və eneolit dövrlərinə aid qədim yaşayış məskənlərində geniş arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Ağstafa rayonundakı Həsənsu, Tovuz rayonundakı Göytəpə neolit dövrü yaşayış məskənlərində (e.ə. VII-VI minilliklər) aparılan qazıntılar Azərbaycanda, o cümlədən, bütün Cənubi Qafqazda əkinçilik mədəniyyətinin meydana çıxma tarixinin əvvəllər hesab edildiyindən min il qədim olduğunu və yerli zəmin əsasında daha erkən mərhələdən başladığını söyləməyə imkan verir.

Həsənsu yaşayış yerində aparılan qazıntılar xüsusilə maraqlıdır. Belə ki, abidənin mədəni təbəqəsinin alt qatlarında aşkar edilmiş düzbucaqlı planlı tikili qalıqları və daha arxaik səciyyəli daş məmulatı bölgədə məlum olan erkən əkinçi-maldar tayfalara məxsus Şomutəpə arxeoloji mədəniyyətinin daha erkən, keramikaya qədərki istehsal neoliti əsasında təşəkkül tapdığını, ümumiyyətlə əkinçilik mədəniyyətinin Azərbaycanda yerli köklərə bağlı olduğunu göstərmişdir.

Göytəpə yaşayış yerinin qazıntısına Yaponiya alimlərinin də cəlb edilməsi bu abidənin müasir texnologiyanın köməkliliyi ilə daha ətraflı öyrənilməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, bu abidədən götürülmüş osteoloji qalıqların və maddi mədəniyyət nümunələrinin trasoloji, radiokarbon, paleobotanik, paleozooloji analizləri Yaponiyanın müasir laboratoriya avadanlığı ilə aparılır. Əldə edilən nəticələr erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin tarixinin araşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cəlilabad rayonundakı Polutəpə, Ağdam rayonundakı Əhədtəpə və Ağcabədi rayonundakı Kamiltəpə eneolit dövrünə aid yaşayış məskənlərində aparılan arxeoloji qazıntılar əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi baxımından böyük maraqlıdır. Polutəpədə qazıntılar nəticəsində

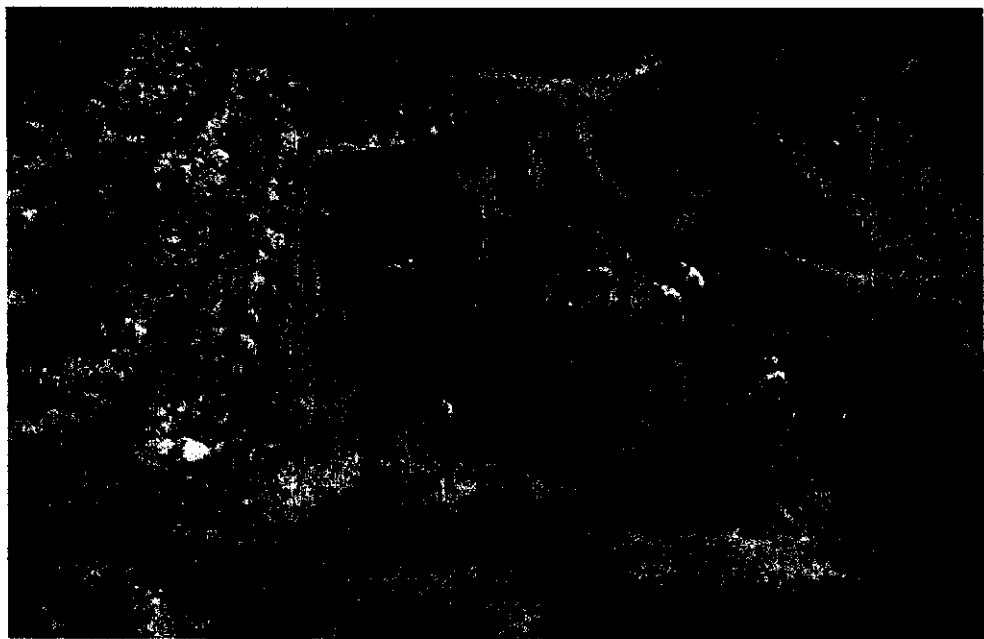

də əldə edilmiş 9 mindən yuxarı keramika nümunələri bu bölgədə eneolit dövründə (e.ə. V minillik) dulmuşluq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu sübuta yetirir. Kamiltəpədə, eləcə də Cəlilabad rayonundakı Alxantəpədə, Ağstafa rayonundakı Selaxan yaşayış yerlərinin arxeoloji qazıntısı eneolit dövründə Azərbaycanın Ön Asiya ilə geniş iqtisadi-mədəni əlaqələrinin olduğunu göstərir və həmin abidələrdən aşkar edilmiş arxeoloji tapıntıları gələcəkdə bu əlaqələrin tarixinin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə, 2009-cu ildə Azərbaycanın neolit və eneolit dövrləri abidələrində aparılmış qazıntılar bu dövr insanların həyat tərzi, məşğuliyyəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında geniş məlumatlar verir.

Azərbaycan arxeologiya elmində mövcud elmi problemlərdən biri bəzi tarixi mərhələlər arasında varislik əlaqələrinin öyrənilməsindən ibarətdir. Eneolit və ondan sonrakı ilk tunc dövrü arasındakı varisliyin mövcudluğu bu gün də tədqiqatçıların diskussiya obyektinə olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan Naxçıvan MR ərazisindəki Ovçulartəpəsi və Xələc yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntıların mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, məhz bu abidələrdən aşkar edilmiş arxeoloji materiallar, xüsusilə də keramika məmulatı son eneolit dövründən erkən tunc dövrünün Kür-Araz mədəniyyəti mərhələsinə keçidi özündə əks etdirir. Eyni zamanda, bu tapıntılar bu vaxtadək, bütövlükdə Qafqaz arxeologiya elmində mübahisə obyektinə olan Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin vətəni məsələsinə xeyli aydınlıq gətirmiş və Naxçıvan bölgəsinin bu mədəniyyətin yaranma mərkəzinə aid olmasını maddi faktlarla sübuta yetirmişdir.

Tunc dövrü. İlk tunc dövrünə aid Xaçmazda (Sərkərtəpə), Şərurda (I Maxta), Abşeronda arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Nəticədə ilk tunc

dövrü insanların məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyətini, dini inamlarını əks etdirən tapıntılar əldə edilmişdir. Naxçıvanda erkən şəhər mədəniyyətinə aid orta tunc dövrü II Kültəpə yaşayış məskənində aparılan qazıntılar bu qədim şəhərdəki istehsal emalatxanalarının aşkar edilməsilə nəticələnmişdir. Oğuz rayonundakı orta tunc dövrünə aid kurqanların qazıntısı olduqca zəngin keramika və metal məmulatının aşkarlanması, maraqlı dəfn adətinin izlənməsi ilə müşayiət edilmişdir. Belə kurqanlar Azərbaycan ərazisində çox az sayda qazılmışdır. Oğuz rayonundakı bütöv bir kurqan nekropolunun aşkar edilməsi və buradakı kurqanların qazıntısı bu mədəniyyətin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmasını sübut etmişdir.

Son tunc – erkən dəmir dövründə iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, cəmiyyətdə baş verən sosial, iqtisadi və siyasi yüksəliş prosesləri tarixi Azərbaycan ərazisindəki bu dövrə aid müxtəlif növ abidələrin qazıntısı ilə tədqiq edilir. 2009-cu ildə Gəncə-Qazax, Qarabağ, Naxçıvan bölgələrində son tunc – erkən dəmir dövrünə aid qədim yaşayış məskənləri (Şahtaxtı, Sarvantəpə, Sumbatan, Oğlanqala və s.), müxtəlif tipli qəbir abidələri (Goranboy, Gədəbəy, Göygöl, Ağdam və s. rayonlarda) qazılmışdır. Bu qazıntılar son tunc – erkən dəmir dövrü sakinlərinin həyat tərzini, təsərrüfat məşğuliyyəti, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri haqqında maddi faktlar vermişdir.

Şərur rayonundakı e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid şəhər tipli Oğlanqala yaşayış məskənində beynəlxalq tərkibli ekspedisiyanın apardığı qazıntılar Azərbaycanda qədim şəhər mədəniyyəti tarixinin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Oğlanqala, Şahtaxtı və s. bu kimi qədim yaşayış məskənlərinin erkən şəhər mədəniyyətinə aid olması barədə elmi ədəbiyyatda fikirlər öz əksini tapmışdır. Oğlanqalada arxeoloji qazıntılar isə bu fikirləri bir daha təsdiq edən, erkən şəhər mədəniyyətinə xas olan bütün strukturların aşkar edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Şəmkir rayonundakı e.ə. I minilliyin ortalarına aid Qaracəmirli şəhər tipli yaşayış məskənində beynəlxalq ekspedisiyanın qazıntıları nəticəsində bölgədə o dövrün ən böyük şəhərin qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Burada şəhərin strukturunu, tikinti texnikasını və s. məsələləri izləmək mümkündür. Qazıntılar göstərdi ki, burada qeyd edilən dövrdə qaynar şəhər həyatı mövcud olmuşdur.

Antik dövr. Bu dövrə aid qazıntılar sırasında Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qəbələ şəhərində aparılan qazıntıları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Burada antik Qəbələ şəhərinin ictimai binalarının qalıqları, zəngin şəhər həyatını əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən iqtisadi ticarət əlaqələrinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərən numizmatik materiallar aşkar edilmişdir.

Ağcabədi rayonu ərazisindəki Qalatəpə qədim yaşayış yerində antik və erkən orta əsrlər dövrünün möhtəşəm şəhər qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Bu ərazidə şəhər tipli yaşayış məskəninin olması hələ antik dövr müəlliflərinin əsərlərində qeyd edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar bu yazılı məlumat

ların düzgün olduğunu bir daha təsdiq etdi və burada Qafqaz Albaniyasının bu vaxtadək məlum olmayan şəhər abidəsinin qalıqlarını üzə çıxardı.

Orta əsrlər dövrü. Bu dövrə aid Şəmkir, Şamaxı şəhərlərində, Kürdəmir rayonundakı Şəhərgah adlı şəhər tipli yaşayış məskənində geniş arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Şəmkir şəhərində qazıntılar daha da genişləndirilmiş, şəhərin narınqala hissəsində bir sıra yeni strukturlar aşkara çıxarılmışdır. Şamaxının orta əsr memarlıq strukturunun bir hissəsi aşkara çıxarılmış və bu memarlıq qalıqlarının Şirvanşahların iqamətgahlarından biri olması ehtimalı irəli sürülmüşdür. Şəhərgahda aparılan qazıntılar isə Şirvan bölgəsində orta əsrlərdə daha bir iri şəhər məskəninə olduğunu sübuta yetirmişdir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş yuxarıda göstərilən bütün bu elmi nailiyyətlər Azərbaycanın qədim dövr tarixinin bir sıra qaranlıq səhifələrinə işıq salmış və bu elmi nailiyyətlər vətənimizin tarixinin yazılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən maddi faktların aşkara çıxarılması ilə nəticələnmişdir.

Bütün bu elmi nailiyyətlər heç şübhəsiz, Azərbaycan arxeologiya elminə yüksək dövlət qayğısının məntiqi nəticəsidir. Gələcəkdə İnstitutumuz vətənimizin qədim tarixinin daha ətraflı tədqiq olunması üçün iri miqyaslı arxeoloji qazıntı işlərini yüksək əzmlə davam etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

“Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalının oxucularına və Redaksiya Heyətinə!

Əziz dostlar! Azərbaycanın çox çətin dövründə Xəzər Universiteti-nin xeyir- duası ilə həyata vəsiqə alan və kövrək addımlarla çox tezliklə güclənən “Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalının 10 yaşı tamam oldu! İnana bilmirəm, jurnalın gələcək redaktoru professor Qüdrət İsmayilzadə və gələcək redaktor müavini Roza Arazova ilə jurnalın ideyası, mövzular, strukturu və insan qaynaqları, dizaynı və sairə üzərində müzakirələrimizdən 10 il keçib, amma bunlar sanki dünən olub...

Keçən müddətdə, cürbəcür təqdimat formalarından istifadə etməklə, jurnal Azərbaycan arxeologiyasının və ümumiyyətlə, arxeologiyanın nailiyyətlərini oxucularına çatdırmağa çalışmışdır. Onun hər sayında dünya arxeologiyasının mühüm problemlərindən söhbət açılmış, onların təhlili və nəticələri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. “Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalında vaxtaşırı ABŞ, İngiltərə, Rusiya, İran, Ukrayna, Türkiyə, Pakistan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Gürcüstan, Qırğızıstan və onlarca digər ölkə alimlərinin dəyərli elmi məqalələri işıq üzü görmüş, onun soragını Azərbaycan hüdudlarından xeyli uzaqlara yaymışdır. Jurnalın “Maraqlı tapıntılar”, “İşğal olunmuş abidələr”, “Böyük arxeoloji kəşflər”, “Elm tarixi”, “Tələbələrə kömək”, “Bizim müsahibə”, “Arxeoloqun çöl gündəliyindən” bölmələri elmi ictimaiyyətin və çoxsaylı oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

“Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalı uşaqlıq dövrünü bitirməkdə, yeniyetməlik dövrünə qədəm qoymaqladır, yəqin ki, belə deyə bilərik. Əminəm ki, qarşıdakı 10 illik də beləcə uğurlu və sürətlə keçəcək, sonunda kimlərsə “sanki dünən olmuşdu” deyəcək. Və, jurnal özünün yetkin dövrünü yaşayacaq, öz uğurlarını daha da artıracaq, jurnalın oxucuları da, yazanları da artacaq, coğrafiyası genişlənəcək.

Əziz oxucular! Əziz müəlliflər! Əziz Redaksiya heyəti! Sizin hamınızı əlamətdar hadisə - “Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalının 10 illiyi münasibətilə təbrik edirəm, sizin hər birinizə möhkəm can sağlığı, tükənməz yaradıcılıq enerjisi və uğurlar diləyirəm.

Hamlet İsaخانlı

Qüdrət İsmayılova

Dəli Qüdrət müəllim!

Xəzər Universiteti kollektivi adından Sizi 75 illik yubileyiniz münasibəti ilə səmimi qəlbdən təbrik edir, Sizə uzun ömür, möhkəm cansağlığı, elmi fəaliyyətinizdə uğurlar arzulayırıq.

Siz, demək olar ki, bütün həyatınızı arxeologiya elminin inkişafına həsr etmiş, zəngin mədəni irsimizin öyrənilməsində, qorunmasında, gələcək nəsillər üçün öyrənilməyə layiq nadir arxeoloji abidələrin qorunması və tədqiqatı sahəsində misilsiz xidmətlər göstərmişsiniz. Məhz bu genişəhatəli və məhsuldar fəaliyyətiniz sayəsində Siz elmi dairələrdə böyük hörmət və nüfuz qazanmışınız və bir sıra nüfuzlu beynəlxalq arxeoloji təşkilatların üzvlüyünə layiq görülmüşünüz. Sizin elmə belə bağlılığınız, şəxsiyyətiniz, eləcə də xeyirxahlığınız, nəzakət, səmimilik, sadəlik, təvəzökarlıq kimi insani keyfiyyətləriniz səmimi insanların qəlbində bir "Qüdrət İsmayılova ideali" yaradır, gələcək tədqiqatçı-arxeoloqları Sizin keçdiyiniz bu məsuliyyətli və şərəfli yoldaşlıq yolçuluğa səsləyir.

Dəli Qüdrət müəllim!

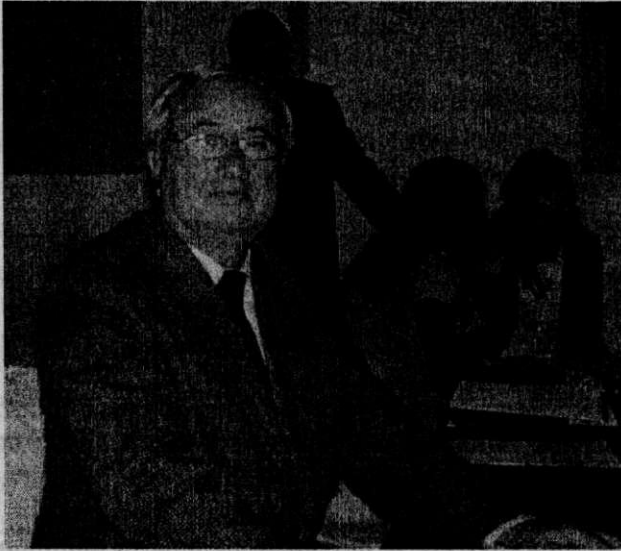
10 ildən çoxdur ki, Siz Xəzər Universitetində maraqlı, eyni zamanda ağır və məsuliyyətli bir işlə məşğulsunuz. Təsis etdiyimiz "Azərbaycan arxeologiyası" jurnalının mütəxəssislər arasında, elmi dairələrdə geniş hörmət və nüfuz qazanmasında Sizin xidmətləriniz danılmazdır. İnanırıq ki, hələ uzun illər Sizinlə birlikdə bu sahədə işlərimizi davam etdirəcəyik və Siz yeni-yeni ideya və əməli işlərinizlə jurnalımızın, eləcə də ümumilikdə arxeologiya elminin inkişafında əvəzedilməz xidmətlərinizi davam etdirəcəksiniz.

Bir daha Sizi yubileyiniz münasibəti ilə ürəkdən təbrik edir, işlərinizdə uğurlar arzulayırıq.

Hörmətlə,
Prof. Hamlet İsaخانlı

24 oktyabr 2009

İBADƏT ÜNVANI Qüdrət İsmayılzadə-75

1970-ci ilin yayında Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyası Naxçıvanın Kültürə adlı qədim yaşayış yerində qazıntı-tədqiqat işləri aparırdı. Biz, bir dəstə tarixçi tələbə də tədqiqatlarda iştirak edirdik və bu olay gələcək ixtisas seçimimizdə mühüm rol oynadı.

Milli EA-nın Naxçıvan arxeoloji bazası Yu-

xarı Uzunoba kəndində yerləşirdi və biz də yaxşı təchizata malik olan həmin bazada qalırdıq. Azərbaycan arxeologiya elminin görkəmli simalarından olan Qüdrət İsmayılzadə ilə də o yay tanış olduq. Orta boylu, gülər çöhrəli bu ziyalı insan o vaxt gənc yaşlarında olsa da, çöhrəsindən ağsaqqal nuru yağırı. Sifətində insanı ilk baxışdaca özünə cəlb edən bir cazibə vardı. Daştorpaqla əlləşən arxeoloqdan çox sənət adamına oxşaması, həm zövq, həm də dəblə geyinməsi, şirin Bakı ləhcəsiylə danışması, incə yumoru və olduqca həlim davranışı, mehribanlığı, səmimiyyəti ilə ekspedisiyadakı bütün gənclərin hüsn-rəğbətini qazanmışdı. Az sonra bu hüsn-rəğbət qırılmaz bir dostluq bağlantısına çevrildi və biz onun simasında təcrübəli məsləhətçi, mötəbər hamı qazandıq. Bizim təzəcə addımlar atdığımız arxeoloji sahədə Qüdrət müəllimin artıq zəngin təcrübəsi vardı. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəlindən etibarən Qazax, Ağstafa bölgələrində, Daşkəsənin Xaçbulaq yaylağında, Mil düzündə, Şamaxıda, Qəbələdə, Qarabağda, Qobustanda arxeoloji tədqiqatlarda iştirak etmişdi. Qazax rayonu ərazisindəki "Baba Dərviş" adlı qədim yaşayış məskəninin tədqiqi isə bilavasitə, gənc alimin adıyla bağlıydı. Bir sözlə, belə bir arxeoloq alimlə bir ekspedisiyada çalışmamız taleyin bizə şansıydı və şəxsən mən bu şansın faydasını öz tarixçi karyeramda dönə-dönə hiss etdim.

Hələ tələbəlik illərindən arxeoloqların respublika və Ümumittifaq konfranslarında iştirak edir, apardığım ilkin tədqiqatlar əsasında dövrü mətbuatda, elmi nəşrlərdə məqalələrlə çıxış edirdim və uğurlarıma ən çox sevinənlərdən

biri Qüdrət müəllim olurdu. Naxçıvan Dövlət Universitetinin tarix fakultetində çalışdığım illərdə də onun dəyərli məsləhətləri həmişə gərəyim oldu.

1985-ci ildə Sankt-Peterburqda- o zamankı SSRİ EA Maddi Mədəniyyət İnstitutunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərkən əsas opponentim olan Qüdrət müəllimin böyük alim olduğu qədər də böyük insan olduğuna, vətən elmi üçün fədakarlığına, təmənnasızlığına bir daha şahid oldum.

Dünya şöhrətli alim, Ermitaj Muzeyinin direktoru, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı B. B. Piotrovskinin rəhbərlik etdiyi Müdafiə Şurasında institutun direktoru, akademik V.M.Masson, Q.F.Korobkova, B.İ.Marşak, A.M.Belenitski, ikinci opponentim V.A.Aleksinlə bərabər, erməni mənşəli bir neçə alim də iştirak edirdi. B.B.Piotrovskinin xanımı, əslən Naxçıvandan olan Repsima Mixaylovna Canpoladyan istisna olmaqla, digər erməni alimlər mənim “Naxçıvanın son tunc və ilk dəmir dövrü abidələri” adlı elmi işimi puça çıxarmaq üçün hər vasitəyə əl atmışdılar. Tarix elmləri doktoru və Elmi Sovetin üzvü olan nəci b xanım Canpoladyan isə digər ermənilərdən fərqli olaraq, nəinki əleyhimə çıxdı, əksinə, işimi müdafiə edərək onu doktorluq işi səviyyəsində dəyərləndirdi. Müdafiə zamanı çirkin xislətli ermənilərin arzularını gözlərində qoyanlardan biri də Qüdrət müəllim idi. O, Elmi Şurada gizli bir şəbəkə yaradaraq qəbul edilən müsbət qərarlara güclü təsir imkanlarına malik olan ermənilərin gələcəkdə onun özünə hansı əngəllər yarada biləcəyindən çəkinmədən sinəsini qabağa verdi. Mövzunun bütün aspektlərdən düzgün araşdırıldığını, nəticələrin təkzibolunmaz maddi-mədəni dəlillərə və elmi-nəzəri arqumentlərlə əsaslandığını təsdiqləməklə müdafiəmin uğuruna əhəmiyyətli kömək göstərdi.

***

Azərbaycanda tunc dövrünün araşdırılması üzrə ən yaxşı mütəxəssislərdən olan Qüdrət İsmayılzadə çoxillik arxeoloji fəaliyyəti dövründə müxtəlif bölgələrdəki qədim mədəniyyət abidələrində - “Baba Dərviş” qədim yaşayış yerində, Azix və Tağlar mağaralarında, Şomutəpədə, Xaçbulaq kurqan çölündə, Üçtəpədə, Kamiltəpədə, Sarıtəpədə, Yedditəpə nekropolunda, Qaraköpəktəpədə və digər nadir abidələrdə tədqiqatlar aparmışdır. Vətən tarixinin, onun qədim mədəniyyət və etnoqrafiyasının öyrənilməsi baxımından həmin tədqiqatların hər biri qiymətli olsa da, bunlardan ikisi- “Baba Dərviş” və Qaraköpəktəpə alimin arxeologiya elmində əsas möhürü sayılır. Qazax rayonu ərazisində yerləşən “Baba Dərviş” yaşayış yerində axtarışlarıyla Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrünə işıq salan alim Füzuli bölgəsi ərazisindəki Qaraköpəktəpə abidəsinin sirrini açmaqla daha global miqyaslı kəşfə imza atmış oldu.

İlk dəfə on doqquzuncu əsrin sonlarında rus arxeoloqları tərəfindən tədqiq olunan abidə uzun illər arxeoloji ədəbiyyatda qəbir-kurqan kimi qeyd olunmuşdu. Yalnız XX əsrin 60-cı illərində Qüdrət İsmayılzadənin rəhbərlik etdiyi ekspedisiyanın axtarışları nəticəsində məlum olmuşdur ki, Qa-

raköpəktəpə on minillik bir dövrü əhatə edən qədim yaşayış yerinin qalıq olmaqla, dünyanın ən nadir maddi mədəniyyət abidələrindən biridir. Alimin bu möhtəşəm abidədə 25 il sürən ısrarlı axtarışları təkcə Azərbaycan tarixi üçün deyil, ümumiyyətlə, Şərqin erkən sivilizasiyalarının, Kür-Araz mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından böyük önəm daşıyır. Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, sözügedən abidələr arxeoloqun bioqrafiyasında yalnız çöl axtarış kəşfləri kimi qalmadı. “Baba Dərviş” abidəsindəki axtarışlar əsasında namizədlik, Qaraköpəktəpə əsasında isə doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Qüdrət İsmayilzadə milli arxeologiya elminə iki fundamental əsər bəxş etdi.

Elmdə axtarış aparmaq hər kəsə nəsib olsa da, hər kəs kəşfə nail ola bilmir. Təxminən bir əsr yarımliq tarixi olan Azərbaycan arxeologiya elmində də axtarışlar çox, kəşflər azdır və Qüdrət İsmayilzadənin adı bu azlar sırasındadır.

Milli arxeologiyamızın təməlçilərindən olan Ələsgər Ələkbərovun kəşfi, küp qəbirlər və boyalı qablar mədəniyyəti, Saleh Qaziyevin arxeologiya elmində ən böyük kəşfi Mingəçevir qazıntıları, İshaq Cəfərzadənin Qobustan qayaüstü yazılarının, Osman Həbibullayevinki Kültəpə kəşfi olduğu kimi, bu möhtəşəm alimlərin sələfi olan Qüdrət İsmayilzadənin kəşfi də Qaraköpəktəpədir.

Yeri gəlmişkən, burada adını çəkdiyim böyük alimlərdən biri- Osman Həbibullayevlə bağlı bir məqama toxunmaq istəyirəm.

Dünyada elə qədim abidələr var ki, onların dərinə tədqiqi həmin coğrafiyanın və o coğrafiyada məskunlaşmış xalqların tarixi- mədəni keçmişi, inkişaf mərhələləri haqqında mövcud təsəvvürləri alt-üst edərək tamamilə yeni gerçəkliklər ortaya çıxarır. Belə möhtəşəm abidələrdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən Kültəpə qədim yaşayış massividir. Kültəpənin kəşfi böyük arxeoloq alim Osman Həbibullayevə məxsusdur. Krımın Baxçasaray şəhərində doğulan bu nəcib insan milliyyətə türk-tatar olsa da, Allah onu sanki Azərbaycan tarix elmi üçün yaratmışdı. Gənc yaşlarında taleyin hökmü ilə Azərbaycanı və onun qədim diyarı Naxçıvanı özünə ikinci Vətən seçən Osman Həbibullayev mis dövrünə aid yaşayış yerinin qalıqlarını ilk dəfə Kültəpədə üzə çıxarmışdı. Bu isə təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün Qafqaz regionu üçün misilsiz əhəmiyyət daşıyan tarixi bir kəşf idi. Qazıntılar zamanı abidədə mis-tunc dövrünə aid 21 metr qalınlığında mədəni təbəqə aşkar edən alim abidənin öyrənilməsinə demək olar ki, bütün ömrünü fəda edərək tədqiqat materialları əsasında doktorluq dissertasiyası və nəhəng monoqrafiya yazmışdı. Təəssüf ki, vaxtsız ölüm monoqrafiyanın nəşrinə aman vermədi.

Lakin alimin işi yarımçıq qalmadı. Osman Həbibullayevin “Naxçıvan MSSR ərazisində eneolit və tunc dövrləri adlı” 314 səhifəlik monoqrafiyasını Qüdrət İsmayilzadə böyük diqqət və sevgilə redaktə edərək nəşrinə müvəffəq oldu. Müəllifinin ölümündən 12 il sonra- 1982-ci ildə işığa çıxan

bu kitabla Qüdrət müəllim mərhum həmkarının xatirəsinə ehtiramını bildirməklə, həm Azərbaycan tarix elminə növbəti xidmətini etdi, həm də böyük alim vicdanına malik olduğunu görklədi. Mən bu məqam üzərində ona görə dayandım ki, elmdə vicdan, ədalət və haqq olduqca vacib məsələdir. İslamın əsas bel sütunlarından olan həzrət Əlinin təbiriylə söyləsək, “elm əməllə bərabərdir” və yaxşı əməl alimin şükrüdür. Nə gözəl ki, Qüdrət İsmayılzadənin elmi uca olduğu kimi, əməliylə qazandığı şükrələri də ucadır. Bu şükrələri o, çoxsaylı namizədlik, doktorluq dissertasiyalarına rəhbərlik və oponentlik etməklə, elmin çətin yollarında axtarışa çıxan istedadları himayə etməklə, savab əməllər görərək qəlbini Allah sevdasıyla doldurmaqla qazanıb.

Mən peyğəmbərimizin də elmə münasibətindən bir məqamı yada salmaq istəyirəm; Həzrəti Məhəmməd əleyhissəlam buyurub: “Bilikli adamla oturub-durmaq, onun üzünə baxmaq ibadətdir”. Bilikli adam həm də böyük fəzilət sahibi olanda bu ibadətin faydası ikiqat artır. Fitrətindən gələn böyük Mərifəti-insani əxlaqı, dərin kamalı, alim vicdanı, milli təəssübü, vətəndaş qeyrəti ilə Qüdrət İsmayılzadə belə bir ibadət ünvanı olmağa layiqdir. Bu günlərdə 75 yaşını tamamlayan möhtərəm alimə və sevgili Dostuma həyatının gələcək davamında da savablı, ibadətli bir ömür arzulayıram.

Son söz yerinə

Son vaxtlarda qocaman alimi Heminqueyə bənzədirlər. Yəqin ki, bunda bir hikmət də var. İrili-xırdalı 200-ə qədər elmi əsərin müəllifi olan Qüdrət İsmayılzadə eyni zamanda, gözəl yazıçıdır. Onun “Abidələr, xatirələr, düşüncələr” və “Arxeologun çöl gündəliyindən” kitabları məhz səriştəli yazıçı qələminin məhsuludur. Bədii-publisistik janrda, gözəl üslubla, şirin dillə yazılan bu kitablar bədii əsər kimi birnəfəsə oxunur. “Arxeologun çöl gündəliyindən” kitabını oxuyarkən müəllifin məşhur fransız yazıçısı Antuan de Sent Ekzuperidən gətirdiyi bir iqtibasla rastladım: “Qala, mən səni insanların qəlbində ucaldacağam.” Bu müdrik sözlər üzərində çox düşündüm və mən o sözlərin arxasındakı həqiqəti Ekzuperi ilə bərabər Qüdrət İsmayılzadəyə də şamil etdim. Təbii ki, hər kəsə təmsil etdiyi sənət və ucaldığı qala baxımından.

Mirhaşim Ağa Seyidli

ARXEOLÖGIYA VƏ AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİ İRSİ

Qüdrət İsmayılzadə
(*Bakı Dövlət Universiteti*)

Son illərin arxeoloji tarixşünaslığında mədəni irs probleminin öyrənilməsi mühüm məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Dünyada baş verən mürəkkəb və çox ziddiyyətli iqtisadi, ictimai və siyasi proseslər şəraitində mədəni irs probleminə böyük diqqət saysız-hesabsız minilliklər ərzindəki mədəni-tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa və onların nəticələrindən səmərəli şəkildə istifadə etməyə geniş imkanlar yaratmaqla müasir cəmiyyətlər üçün fəvqəl əhəmiyyət kəsb edir (1).

Qədim tarixi köklərə malik mədəni irsin əşyavi təəcəssümü arxeoloji abidələr və onlardan əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrində əks olunmuşdur. Bununla bağlı son vaxtlarda arxeoloji ədəbiyyata arxeoloji irs anlayışı gətirilmişdir. Keçmişin maddi yaddaşını təşkil edən arxeoloji tapıntılar müxtəlif olmaqla mədəni irsin həm maddi-mədəni, həm də mənəvi dəyərləri haqqında geniş, eyni zamanda dəqiq təsəvvür yaradır, bu və ya digər bir xalqın, ölkənin bəşər tarixindəki yerini və rolunu müəyyən etməyə elmi əsas verir.

Arxeoloji axtarış və araşdırmalarla müəyyən edilmişdir ki, tarixi Azərbaycan ərazisi Avrasiya məkanında tutduğu əlverişli coğrafi mövqeyi, əhəmiyyətli torpaq-iqlim şəraiti və özünəməxsus mədəni-tarixi inkişaf yolu ilə qədim dövrlərdən mühüm mərkəzlərdən biri kimi tanınmış, mövcud mədəniyyət və sivilizasiyalar sisteminin üzvü hissəsini təşkil etmişdi. İstər Güney, istərsə də Quzey Azərbaycan ərazilərində təşəkkül tapan və yaşayan yüksək və zəngin mədəni irs deyilənlərin bariz nümunəsidir (2).

Azərbaycan ərazisində onun zəngin tarixi keçmişinə müvafiq çoxsaylı və olduqca müxtəlif maddi mədəniyyət abidələri qalmışdır. Onların öyrənilməsilə Azərbaycanın yüksək mədəni irsə malik qədim mərkəzlərdən biri olması əşyavi dəlillərlə sübuta yetirilmişdir. Uzun zaman kəsiyində bu mədəni irs sabit ənənəçiliyə və varisliyə əsaslanaraq inkişaf etmiş, zənginləşmiş və ümumbəşəri mədəni irsin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

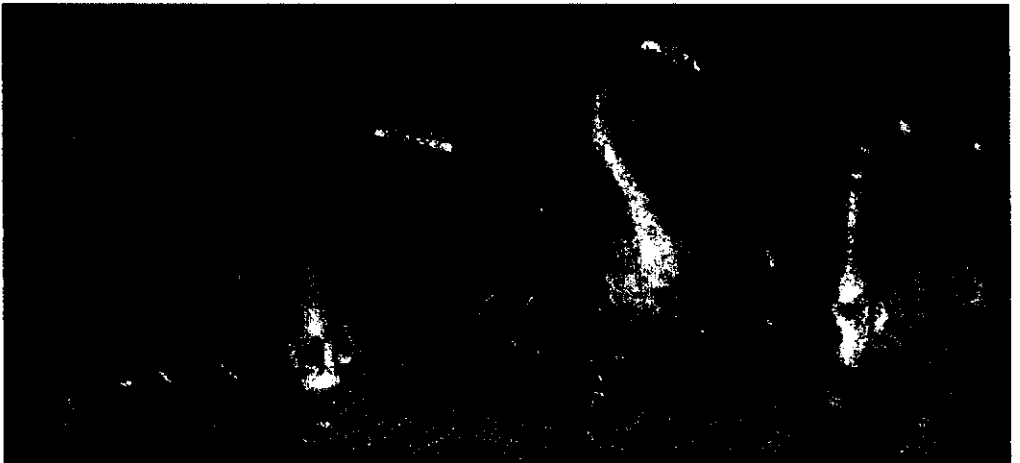
Azərbaycanın qədim mədəni irsinin mütərəqqi xətt üzrə inkişafında qonşu Şərq ölkələrinin yüksək mədəniyyətləri və sivilizasiyaları ilə yaradıcı qarşılıqlı təsir amili də xüsusi rol oynamışdı. Yaxın Şərqi və Xəzəryanı bölgələrə inteqrasiya şəraitində Azərbaycan ərazisi vahid mədəni məkanın tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün yararlı şəraitə malik olan Azərbaycan ərazisinə, hətta Ön Asiyanın mədəni mərkəzlərindən, o cümlədən, Mesopotamiyadan əkinçi tayfaların köçü başlanmışdı. Son illərdə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində Übeyd və Uruk mədəniyyətlərinə aid məişət-təsərrüfat və qəbir abidələrinin üzə çıxarılması buna tutarlı sübutdur (3).

Azərbaycanın rəngarəng mədəni irsi minilliklər ərzindəki nailiyyətlərin məcmusu olmaqla özündə ayrı-ayrı ardıcıl tarixi mərhələlərin mədəni qatlarını birləşdirilmişdir. Onların ən qədimi daş dövrünü əhatə edən Quruçay mədəniyyətilə təmsil olunmuşdur. Avrasiya məkanında ən qədim arxeoloji mədəniyyət sayılan Quruçay mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri Azıx mağarasından tapılan daş məmulatında əks olunmuşdur.

Ötən əsrin 60-cı illərində üzə çıxarılan və öyrənilən Azıx mağarası öz dəyərli tapıntıları ilə Cənubi Qafqaz və o zamankı SSRİ hüduqlarından çox-çox uzaqlarda aşağı paleolit dövrünə aid ən nadir mağara düşərgəsi kimi tanıtmışdır (4). Yuxarı Qarabağdakı Quruçay dərəsinin sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 m hündürlükdə yerləşən Azıx mağarasında arxeoloji qazıntılar zamanı 10 mədəni təbəqə aşkarlanmışdır ki, onların da əsas hissəsi alt paleolit maddi mədəniyyətini əks etdirmişdi. Tədqiqatlar zamanı həmin təbəqələrdən qədim flora və fauna qalıqları, daşdan əmək alətləri, ibtidai azıxantropa məxsus çəmə sümüyünün fragmenti və böyük elmi əhəmiyyətli digər tapıntılar üzə çıxarılmışdır. Tapıntılar içərisində çay daşlarından ibarət kobud işlənmiş ibtidai alətlər elmi cəhətdən daha dəyərlidir. Maraqlıdır ki, onların müəyyən hissəsini protoçopper və protoçoppinq kimi kobud çapacaqlar, qaşovlar və digər ibtidai alətlər təşkil etmişdi. Azıx mağarasının ən qədim təbəqələrində çəkisi 4-5 kq olan iri ölçülü çopperə oxşar iri ölçülü daş alətlərə də rast gəlinmişdir. Dünyanın məlum daş dövrü abidələrinin, o cümlədən, Şərqi Afrikanın məşhur Olduvey mədəniyyətinin daş alətlərinə yaxın olan bu tapıntılar həm də gözəçarpan səciyyəvi əlamətlərlə seçildiyindən yerləşdiyi vadinin adı ilə müstəqil etalon nümunələr kimi qiymətləndirilmiş, zəngin mədəni irsimizin ən qədim tarixi köklərini müəyyən etməyə imkan yaratmışdır.

Quruçay mədəniyyətində daşışləmə sahəsində ənənəçilik və varislik meylləri parlaq şəkildə öz təzahürünü tapmışdır. Tarixi-mədəni inkişafıla bağlı Quruçay mədəniyyəti aşıll mədəniyyətilə əvəz olunmuş, ən qədim tarixi mərhələlərin çay daşlarından hazırlanmış alətləri sonrakı aşıll və mustye nümunələri

üçün prototipləri rolunu oynamışdır. Bununla, tarixin sübh çağında Azərbaycan ərazisində ibtidai insanlar tərəfindən daşıqlama sahəsində qazanılan vərdiş və nailiyyətlər sonrakı dövrlər üçün əsl mənada örnək olmuşdu.

Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin ən qədim qatı eyni zamanda başqa bir yeniliklə – təsviri incəsənətin meydana çıxması ilə səciyyələnmişdi. Son onilliklərdə Azərbaycanın Qobustan bölgəsindəki üst paleolitə aid zəngin süjetli və bədii dəyərli qayaüstü rəsmlərin üzə çıxarılması ibtidai incəsənətin tarixi kökləri haqqında təsəvvürləri əsaslı şəkildə genişləndirmiş və dərinləşdirmişdir. Qədim təsvirlər içərisində insan, şir, öküz, maral rəsmləri, ov və rəqs səhnələri, xüsusilə maraqlıdır. Sabit ənənəçiliklə əlaqədar belə təsvirlərə sonrakı dövrlərdə də təsadüf olunmuşdu. Onu da nəzərə çatdırmağa dəyər ki, Qobustanda üst paleolitə aid rəsmlərdən başqa onlarca sığınacaq yeri – şərti olaraq «Öküzlər», «Ana zağa», «Kəvizə», «Marallar», «Ceyranlar», «Qaya arası» və s. adlandırılan ibtidai insan düşərgələri də aşkar olunmuşdur. Qazıntılar zamanı həmin ibtidai yaşayış məskənlərindən üst paleolitə aid səciyyəvi tapıntılar əldə edilmişdir (5).

Azərbaycanın qədim mədəni irsinin sonrakı qatı ilkin maddi istehsal formalarının mənimsənilməsi, erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin yaranması ilə əlamətdar olmuşdur. Əsasını əkinçilik və maldarlıq təşkil edən yeni iqtisadiyata keçidlə mövcud yerli cəmiyyətlər daha yüksək inkişaf yoluna qədəm qoymuşdular. Bununla əlaqədar, Azərbaycan ərazisində Kültəpə və Şomutəpə kimi yetkin əkinçilik mədəniyyətləri yaranmışdı. E.ə. VI-V minillikləri əhatə edən bu mədəniyyətlər əski əkinçilik mədəniyyətləri sisteminin üzvü hissəsi olmaqla, eyni inkişaf yolu keçmiş, uzun müddət öz əhəmiyyətini itirməyən yüksək nailiyyətlərini mədəni irsə ərməğan etmişdi. Qeyd olunan tarixi mərhələdə Azərbaycan ərazisində maddi mədəniyyət sahəsindəki irs öz yeni təcəssümünü əkinçilik və maldarlıq iqtisadiyyatının tam təşəkkülündə, ilk metalın mənimsənilməsində və geniş istehsalında, dulusçuluq və toxuculuq sənət sahələrinin yüksəlişində, çiy kərpic memarlığının meydana çıxmasında və geniş yayılmasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsində, inteqrasiya meyllərinin artmasında tapmışdı. Boyalı qabların meydana çıxması və bəzədilməsi, gildən, daş və sümükdən hazırlanmış kiçik ölçülü qadın heykəlləri, rəngarəng süjetli və bədii xüsusiyyətli qayaüstü rəsmlər öyrənilən dövrün mədəni irsinin mənəvi və intellektual sahələrini əks etdirmişdi (6).

Qeyd olunan maddi və mənəvi nailiyyətlər e.ə. IV-II minillikləri əhatə edən tunc dövründə daha da artmış, yeni mədəni qatın özəyini təşkil etmişdi.

Məlumdur ki, tunc dövrü bəşər tarixində təbiətdə təsadüf olunmayan metalın – tuncun kəşfi və istehsalı ilə başlamışdı. Tuncun istehsalı ilə ibtidai insanlar iqtisadi, ictimai və mədəni inkişafın yeni və yü sək bir tarixi mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Bu xüsusiyyət Cənubi Qafqazın, o cümlədən, Azərbaycanın tunc dövrünə aid abidələrində daha parlaq şəkildə əks olunmaqla, Azərbaycanın minillikləri əhatə edən mədəni irsini daha da zənginləşdirmişdir (7).

Coğrafi şərait və iqtisadi, ictimai-mədəni inkişaf səviyyəsinə müvafiq tunc dövründə Azərbaycan ərazisində onun bütün bölgələrini əhatə edən üç böyük arxeoloji mədəniyyət – Kür-Araz mədəniyyəti, Boyalı qablar mədəniyyəti və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adı ilə təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdi. Bunlardan əlavə, Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində tunc dövrünün sonu və dəmir dövrünün başlanğıcına aid edilən Talış-Muğan mədəniyyəti mövcud olmuşdu (8).

Göstərilən mədəniyyətlərin hər biri oturaq həyatla bağlı olmaqla, özünəməxsus yüksək yerli xüsusiyyətləri ilə seçilmiş, saysız-hesabsız abidələrlə öz zəngin varlığını sübuta yetirmişdi. Tunc dövründə qazanılan maddi və mənəvi nailiyyətlər daha da artmış, yeni mədəni qatın əsasını təşkil etmişdi. Monumental memarlığın yaranması, şəhər mədəniyyətinin və yeni xüsusiyyətli iri mərkəzlərin meydana çıxması, bədii metalışləmə və dulusçuluq sənət sahələrindəki uğurlar, əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarının görünməz yüksəlişi, yüksək intellektual səviyyə və mürəkkəb dini dünyagörüşün təşəkkülü tunc dövrünə məxsus qatın əsas göstəricilərini təşkil etmiş, tarixi tərəqqidəki qanunauyğunluğun əyani əksi olmuşdu.

Son illərdə ayrı-ayrı ölkələrdə mədəni irsin öyrənilməsi, qorunması və ondan səmərəli istifadə etmək problemlərinə böyük diqqət yetirmək dövlət əhəmiyyətli işə çevrilmişdir.

Qlobal standartlaşma ənənəsinin beyin və qəlblərə amansızcasına hakim olduğu bir vaxtda tarixi-mədəni irs müasir cəmiyyətlər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar, sivil ölkələr mədəni irsin qorunub saxlanması, öyrənilməsi və ondan düşünülmüş şəkildə istifadə etmək məsələlərinə getdikcə

daha böyük diqqət yetirir, onları həll etməyə çalışırlar. Sevindirici haldır ki, son vaxtlarda mədəni irslə əlaqədar, problemlərə böyük diqqət YUNESKO xəttilə beynəlxalq ictimai təşkilatların öhdəsinə düşmüşdür. Sözsüz, ulularımızın minilliklər ərzində böyük zəhmət və tükənməz istedadı hesabına yaratdığı yüksək mədəni irs də diqqətdən kənar qalmamışdır. Heydər Əliyev fondunun başçısı, YUNESKO-nun xoş məramlı səfiri xanım Mehriban Əliyevanın son iki ildə bu sahədəki düşünülmüş geniş fəaliyyəti çox faydalı olmuşdur. Mədəni irs probleminə diqqət və

qayğı ümumdövlət işi səviyyəsinə ucaldılmışdır. Xalqımızın yaratdığı zəngin mədəni irsə sonsuz məhəbbət və ehtiram bəsləyən xoş məramlı səfirin səy və bacarığı nəticəsində bir sıra mədəni dəyərlərimiz ümumi bəşəri dəyərlər kimi tanınmış və qiymətləndirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы, 1998; Изучение культурного наследия Востока. Санкт-Петербург, 1999; Массон В.М. Вопросы культурного наследия. Ашгабад, 2002.
2. Исмаилзаде Г.С. Параллели в историко-культурном наследии Туркменистана и Азербайджана. Материалы Международной научной конференции, Ашгабад, 2006.
3. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987, с. 136; Мусеибли Н. Энеолитическое поселение Беюк-Кесик. Баку, 2007, с. 99.
4. Hüseynov M.M. Azıx mağarasının sirri. Bakı, 1969; Yenə onun. Azərbaycan arxeologiyası (Daş dövrü). Bakı, 1964; Гусейнов М.М., Джафаров А.Г. Палеолит Азербайджана. Баку, 1986.
5. Сəfərzadə İ.М. Qobustan. Bakı, 1975; Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. Bakı, 1979; Мурадова Ф.М., Рустамов Дж.Н. Памятники Гобустана. Баку, 1986; Фараджева М.Н. Верхнепалеолитическое искусство Азербайджана. // Мир наскального искусства. Москва, 2005; Yenə onun. Чашечные углубления Гобустана. Баку, 2008.
6. Nəbibullayev O.N. Kültürədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959; Yenə onun, Энеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР. Баку, 1982; Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV и III тыс. до н.э.. КСИА, вып. 93, Москва, 1963.
7. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008.
8. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960; Əliyev V.H. Azərbaycanca boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1977; Минкевич-Мустафаева Н.В. Памятники трех основных групп Ходжалы-Кедабек-

ской культуры на территории Азербайджана и их датировка. МКА; т. IV, Баку, 1962; Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində. Bakı, 2000; Avşarova İ.N. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı. Bakı, 2007; Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı, 2003; Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры на Мугани. Изв. АН Азерб. ССР, вып. IV, №9, Баку, 1946; Махмудов Ф.Р. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, 2008.

ARCHAEOLOGY AND CULTURAL HERITAGE OF AZERBAIJAN

Gudrat Ismailzadeh

Summary

The article is dedicated to the connect on of archaeology and cultural heritage. The author passed much attention to the ancient cultural heritage of Azerbaijan and its' interaction with archaeology.

АРХЕОЛОГИЯ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гудрат Исмаилзаде

Резюме

Представленная статья посвящена вопросам богатого культурного наследия Азербайджана и взаимосвязям археологии и культурного наследия. В статье особое внимание уделено пластам этого древнейшего культурного наследия, охватывающего огромный отрезок времени от палеолита до эпохи бронзы.

TƏDQIQATLAR
RESEARCHES
ИССЛЕДОВАНИЯ

**AZƏRBAYCANDA ERKƏN ƏKİNCİLİK MƏDƏNİYYƏTLƏRİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YENİ METODLARIN TƏTBİQİ**

Roza Arazova
(*Xəzər Universiteti*)

Artıq iki yüz ilə yaxındır ki, arxeologiyanın təbiət elmlərinin bəzi sahələri ilə əlaqəsi genişlənməkdə və möhkəmlənməkdə davam edir. Antropologiya, geologiya, paleobotanika, paleocoğrafiya, paleontologiya və bu kimi elm sahələrinin köməyi olmadan ibtidai arxeologiya mümkün deyil. Texniki tərəqqi dövründə kimyanın, fizikanın, riyaziyyatın və biologiyanın intensiv inkişafı sayəsində arxeologiyanın təbiət elmləri və dəqiq elmlər ilə əlaqə və əməkdaşlığının yeni yolları və imkanları meydana çıxmışdır (1). Sümük qalıqlarının çoxdan tətbiq edilən antropoloji tədqiqi, bitki qalıqlarının müəyyən olunması metodları ilə yanaşı, arxeoloji tədqiqatlarda spektral analiz və metalloqrafiyadan, petroqrafiya və kimyəvi texniki analizdən, fiziki modelləşdirmədən, radiokarbon və dendroxronoloji analizlərdən, arxeoloji obyektlərin geofiziki kəşfiyyat metodlarından da istifadə olunur.

Arxeoloji tədqiqatlarda yeni üsulların tətbiqi sahəsində xaricdə mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə, SSRİ-nin bir sıra şəhərlərində ayrı-ayrı alimlərin təşəbbüsü ilə təbiət elmlərini arxeoloji tədqiqatlarda geniş tətbiq edən elmi qruplar və elmi mərkəzlər yaradılırdı. Bu baxımdan Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Spektral analiz laboratoriyasının fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Kimya elmləri doktoru İ.R.Səlimxanov tərəfindən yaradılmış laboratoriya, öz elmi fəaliyyətini Qafqazın qədim metallurqiyası tarixinin öyrənilməsinə həsr etmişdir (2). Hazırda laboratoriya spektral analiz və müxtəlif kimyəvi metodların köməyi ilə arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş qədim metalların və başqa materialların öyrənilməsini müvəffəqiyyətlə davam etdirir.

Arxeoloji tədqiqatlarda yeni üsul və vasitələrdən istifadə sahəsində SSRİ EA Arxeologiya İnstitutunun Leninqrad şöbəsi (hazırda REA Maddi Mədəniyyət Tarixi İnstitutu adlanır) böyük işlər görmüşdür. Burada, tərkibində radiokarbon analizlə dövrü müəyyən edən, kimyəvi-spektral və spor-tozcuq analizləri yerinə yetirən qruplar olan ibtidai texnologiyalar laboratoriyası yaradılmışdır. Keçən əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısından daha bir yeni tədqiqat üsulu – trassoloji tədqiqat üsulu meydana çıxdı. Bu tədqiqat üsulunun işlənilib hazırlan-

masına və bu unikal kəşfə görə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüş S.A.Semyonova məxsus idi (3). S.A.Semyonovun bu institutda yaratdığı Eksperimental-Trassoloji laboratoriya çox keçmədən trassoloji tədqiqatların beynəlxalq mərkəzinə çevrildi. Burada təkcə keçmiş ittifaq respublikalarından deyil, həm də bütün dünya ölkələrindən gəlmiş arxeoloqlar təcrübə keçirdilər.

Arxeologiyada müstəqil tədqiqat metodu kimi yaranmış trassologiyanın qədim əmək alətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır. Trassoloji üsul mikroskopun köməyi ilə əmək alətlərinin funksiyasının (təyinatının) dəqiqləşdirilməsinə, onların funksional təsnifatının verilməsinə və bu alətlərin istifadə olunduğu istehsal proseslərini müəyyən etməyə imkan verirdi. 70-80-ci illərdə trassoloji metodun arxeoloji materiallara kütləvi şəkildə tətbiq olunması sonradan əmək alətlərinin funksiyasının öyrənilməsində başqa üsullardan istifadə olunmasına gətirib çıxardı. Bu unikal tədqiqat üsulu t.e.d. Q.F.Korobkova tərəfindən müvəffəqiyyətlə təkmilləşdirilərək təkcə ayrı-ayrı abidələrdən əldə edilmiş əmək alətlərinə deyil, həm də bütün regionların və arxeoloji mədəniyyətlərin əmək alətlərinə tətbiq olundu (4,5). Orta Asiyanın neolit dövrü daş alətlərinin öyrənilməsində böyük təcrübəsi olan Q.F.Korobkova Cənubi Qafqaz materiallarının trassoloji tədqiqatının əsasını qoymaqla yanaşı, o cümlədən, təqdim olunan məqalənin müəllifinin də daxil olduğu yerli trassoloq-mütəxəssislər hazırladı.

Trassoloji tədqiqat üsulu ilə bağlı olan digər üsul - eksperimental (təcrübi) metoddur. Bu üsulun mahiyyəti əmək alətləri ilə insan fəaliyyəti arasındakı qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi, qədim nümunələr əsasında əmək alətlərinin hazırlanması, onların istehsal gücünün və səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, istehsal proseslərinin və təsərrüfat sahələrinin bərpasından ibarət idi. Beləliklə, kompleks təcrübi-trassoloji tədqiqat qədim cəmiyyətlərin təsərrüfatı və insanın əmək fəaliyyəti haqqında hərtərəfli məlumat toplamağa imkan verir.

Bu məqalənin müəllifi trassoloji tədqiqat üsulunu ilk dəfə olaraq Azərbaycanın e.ə.VI-IV minilliklərə aid ilkin əkinçilik abidələrindən əldə edilmiş daş alətləri tətbiq etmişdir (6,7). Altı abidədən 10 mindən çox daş alət mikroskop altında baxılaraq, mikroanaliz sayəsində hər bir alətin (iskənə, tiyə, qaşov, oraq diş, burğu, mişar, bıçaq və b.) funksiyasının müəyyən edilməsi, xammalın (ağac, sümük, buynuz, daş, dəri, gil) işlənməsi ilə əlaqədar fərqli cəhətlərin aydınlaşdırılması, oraq dişlərin yerinə bərkidilməsi (məs: bir dişli oraqlar, bütün düz kəsərli oraqlar, lövhəşəkili-dişli oraqlar) və s. mümkün oldu. Eyni zamanda obsidian, çaxmaq qəlpələri və çıxarları içərisində çoxlu alətlər aşkar edildi. Beləliklə, trassoloji təhlillərin nəticələri və qoyulmuş təcrübələr bir daha təsdiq etdi ki, Cənubi Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanda, e.ə. VI-IV minilliklərdə yeni təsərrüfat sahələri – əkinçilik və maldarlıq formalaşmış inkişaf etmişdi. Bunun birbaşa təsdiqi əldə olunan əkinçilik alətləri və onların içərisində çoxluq təşkil edən oraq dişləri idi (6,s.86-92, şəx.3; 8, s. 30-36). Kürün orta axarında yerləşmiş Şomutəpə, Töyrətəpə və Muğandakı Əliköməktəpədən

tapılmış sümük və ağacdan dişli oraqlar xüsusilə diqqətəlayiqdir. Yaşayış yerlərində tapılmış biçin oraqlarının mikroanaliz əsasında bərpası göstərdi ki, Azərbaycanın qədim əkinçilərinə müxtəlif tip oraqlar məlum idi. Təcrübənin gedişində aşkar olundu ki, ən çox istehsal gücünə bütün tiyəli əyri oraqlar və birdiqli oraqlar malik idilər, hansılar ki, müasir metal oraqlardan cəmi 1,5 dəfə geri qalırdı; sonra isə effektivliyinə görə iri kəsici-dişli Şomutəpə oraqları seçilirdi.

Təcrübələrin gedişində oraqların istifadə həddləri də müəyyən edilmişdi: belə ki, Şomutəpə oraqlarını iki mövsüm ərzində istifadə etmək olardı. Eyni zamanda təcrübə zamanı oraq dişlərinin bərkidilməsi üsulları haqqında da maraqlı məlumatlar əldə olunmuşdu: qamışların biçilməsi ilə aparılan təcrübə göstərdi ki, bitum vasitəsilə bərkidilən dişlər 100 kq-a qədər təzyiqa davam gətirə bilər.

Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən əldə olunmuş daş alətlərin trassoloji tədqiqi ev istehsalını da bərpa etməyə imkan verdi (6,s.94-99;9,s. 44-45). Bunlar, əsasən əmək alətlərinin, məişət təyinatlı əşyaların hazırlanması və gön-dəri istehsalından ibarət idi. Obsidyandan hazırlanmış qaşov, iskənə ilə yanaşı, artıq sümükdən hazırlanmış ikidəstəklilərə də istifadə olunurdu. Böyük dərilərin hazırlanmasında onlar müasir qaşovlardan yalnız 1,1-1,2 dəfə geri qalırdı. Əmək alətlərinin (ərsin, iskənə, bıçaq, qaşov, burğu, mişar, kəsər və b.) çoxluğu və müxtəlifliyi göstərir ki, ağac və sümüyün işlənməsi ixtisaslaşmış istehsal sahəsi olub bütün yaşayış yerlərində üstün mövqə tuturdu. Toxuculuq, dulusçuluq, tikinti işi kimi ev istehsalının yeni sahələri meydana gəlir və inkişaf edirdi ki, bunu da mala, cilalayıcı (pardaxlayan), iybası kimi alətlərin tapılması da təsdiq edir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın qədim əkinçilərinin əmək alətlərinin təcrübə-trassoloji tədqiqi onların təsərrüfat fəaliyyətinin ixtisaslaşması ilə birbaşa bağlı olan lokal xüsusiyyətləri də aydınlaşdırmağa imkan vermişdir.

Azərbaycanın qədim əkinçilik məskənlərinin arxeoloji qazıntılarında aşkar edilmiş taxıl qalıqlarının paleobotanika analizi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Akademik İ.D.Mustafayevin tədqiqatları sayəsində qədimdə becərilən bitkilərin tərkibini və çeşidini aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur (10, s.140). Məlum olmuşdur ki, qədim insanlar müxtəlif buğda və arpa növü, o cümlədən, bir neçə yumşaq buğda növü yetişdirmişlər. Paleobotanik tapıntılar içərisində mədəni buğda növlərinin belə müxtəlifliyi Qafqaz mədəni mərkəzinin xüsusiyyətlərindən biri olub, əkinçilik alətləri ilə birlikdə qədim əkinçiliyin inkişafında müstəsna rolunu bir daha təsdiq edir.

Maldarlığın inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsində Azərbaycanın ilkin əkinçilik məskənlərindən əldə olunmuş osteoloji qalıqların tədqiqi zəruri və aktual məsələdir. Osteoloji qalıqlar Azərbaycan Tibb İnstitutunun biologiya kafedrasında professor D.V.Hacıyevin rəhbərliyi altında öyrənilmişdir. Nəticədə

müəyyən edilmişdir ki, bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi, Azərbaycanın da əkinçilik dövrü əhalisinin iri və xırda buynuzlu heyvan sürüləri var idi. Muğandakı Əliköməktəpəsi yaşayış yerində (Kürün orta axarında yerləşən yaşayış yerlərindən fərqli olaraq) osteoloji qalıqlar içərisində iki at cinsinə məxsus sümüklər aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar təkcə Cənubi Qafqazda deyil, bütün Avrasiya məkanında atın əhilləşdirilməsi haqqında ən ilkin dəlillərdir. Beləliklə, müəyyən edilmişdir ki, Qafqazın cənubi-şərqi at saxlanılan ən qədim mərkəzlərdən biri olmuşdur (10, s.152-153).

Azərbaycanın qədim əhalisinin yaşadığı təbii mühit və paleocoğrafi şəraitin bərpasında spor-tozcuq analizinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu analiz paleocoğrafi bərpa zamanı istifadə olunan digər üsullara nisbətən üstün nəticələr verir. Bu da onunla əlaqədardır ki, bir çox bitkilərin sporu və tozcuğu üst qatlarının dözümlülüyü hesabına müxtəlif çöküntülərdə yaxşı saxlanılır (bizim şəraitdə bitumda-qırda) və müxtəlif ərazilərdə bitki örtüyünü bərpa etməyə və ondakı dəyişiklikləri izləməyə imkan verir. Töyrətəpə və Əlikömək təpəsindən tapılmış iki bitum nümunəsinin spor-tozcuq analizi maraqlı nəticələr vermişdir (11, 6, s.134-135). Töyrətəpədən tapılmış qır nümunəsində 44 taxıl tozcuğu tapıldığı halda, Əlikömək təpəsindən olan nümunədə cəmi 19 tozcuq aşkar edilmişdir. Eyni zamanda Töyrətəpə bitkilərinin tərkibi də öz müxtəlifliyi ilə seçilir, başqa sözlə, palinoloji faktlar göstərir ki, qədim əkinçilik dövründə Töyrətəpədə (və bütün Gəncə-Qazax zonasında) təbii iqlim şəraiti əlverişli olmuş və indiyə qədər çox az dəyişilmişdir. Burada otlu və otlu-kollu bitki örtüyü üstünlük təşkil edirdi. Bununla yanaşı, tək-tək və ya qrup halında, rütubətli iqlim zonaları üçün xarakterik olan qarağac, ağcaqayın, qızılağac kimi enliyarpaqlı ağaclara da rast gəlinir. Analizlər göstərir ki, Əliköməktəpənin yerləşdiyi cənub rayonlarında bitki örtüyü olduqca kasad olmuşdur (6, s.134-135).

Qədim alətlərin öyrənilməsində daş alətlərin petroqrafik analizi böyük perspektivlər açır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində daşın tərkibini, haradan olduğunu, xammalın daşınma yollarını, onun yayılma arealını və s. müəyyən etmək mümkündür. Bu məsələlərin həlli, müxtəlif qəbilələrin təkcə məskunlaşma ərazilərini deyil, həm də qəbilələrarası əlaqələrin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya arxeoloji ədəbiyyatında obsidianın öyrənilməsinə və onun Yaxın Şərqi ilkin əkinçilik məskənlərində mübadilə-ticarətinə həsr olunmuş bir çox əsərlər vardır (12).

Yuxarıda qeyd etdik ki, Azərbaycanın qədim yaşayış yerlərində ən kütləvi material obsidiandır, hansı ki, tapıntıların 80%-dən çoxunu təşkil edir. Ondan başqa abidələrin yaxınlığında çoxlu miqdarda rast gəlinən çaxmaq daşı, argillit, mergel, tuffit kimi dağ daşlarından da istifadə olunmuşdur (6, s.25-35). Rəng çalarlarına görə ən çox rast gəlinən boz və yaşıl rəngli argillitdən hazırlanmış alətlərdir. Ancaq bu daşların aşağı keyfiyyətdə olması parçalanma zamanı amorf və iş üçün əlverişsiz formalar verir. Alət hazırlamaq üçün obsidiandan

ən qədim zamanlardan istifadə olunmuşdur. Bu daşın xassələri haqqında təcürübi biliklər – onun asanlıqla iti qıraqları olan lövhələrə parçalanması – qədim insanların ondan paleolit dövründən istifadə etməsinə şərait yaratmışdı. Kiçik Qafqazın vulkanik törəmələrlə zəngin olması da bunun üçün əlverişli şərait yaradırdı. Məsələn, Azərbaycanda Kəlbəcər rayonu ərazisində və Naxçıvanın Ermənistanla sərhədində obsidian yataqları vardır. Lakin buna baxmayaraq, obsidian yataqları bilavasitə eneolit dövrü yaşayış yerlərinin yaxınlığında aşkar edilməmişdir. Ona görə də xammalın hansı mənbədən gətirildiyini aydınlaşdırmaq üçün, onun xüsusiyyətini xarakterizə edən sınıma əmsalına əsaslanan petroqrafik analiz aparılmışdır (13). Eyni zamanda vulkanik şüşənin növ müxtəlifliyi də - qara, zolaqlı, boz, qəhvəyi və b. nəzərə alınmışdı. Ümumilikdə, Gəncə-Qazax düzənlik abidələrindən (Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalar təpəsi, Rus təpəsi, Baba-Dərviş), Naxçıvandan (I Kültəpə), Mil-Qarabağ çöllərindən (İlanlıtəpə, Əlikömək təpəsi) 19 nümunə və Kiçik Qafqazın müxtəlif mədənlərindən isə 12 nümunə tədqiq edilmişdir (6, s.30-32,129-130; 14, s. 49-56; 15). Alınmış nəticələrin müqayisəsi aşağıdakı kimidir: düzənlik yaşayış yerlərindən olan nümunələr üçün sınıma əmsalı 1,484 və 1,485-dir ki, bu da Gürcüstandakı Paravan yatağındakı obsidian göstəriciləri ilə düz gəlir. Deməli, bu abidələr üçün əsas xammal mənbəyi Paravan yataqları olmuşdur. Əgər onlar arasındakı məsafənin 145 km olduğunu nəzərə alsaq, daha da inandırıcı görünür.

İlanlıtəpə və Əlikömək təpəsindən tapılmış nümunələrin göstəriciləri Kəlbəcər yatağından əldə olunan obsidianın göstəricilərinə uyğundur – 1,484 və 1,485. Deməli, burada yerli obsidiana üstünlük verilmişdir, hansı ki, İlanlıtəpədən 96 km, Əlikömək təpəsindən isə 230 km radiusda yerləşir. Əlikömək təpəsinin obsidian yatağına nisbətən uzaqda yerləşməsi yaxınlıqdakı çaxmaq daşı yatağından geniş istifadə olunmasına şərait yaratmışdı.

Nəhayət, I Kültəpədə aşkar olunmuş obsidianın sınıma əmsalı (1,485) yaxınlıqda (80 km) yerləşən yataqlardakı obsidianın göstəriciləri ilə eynidir. Təsədüfi deyil ki, burada obsidian alət hazırlamaq üçün əsas xammal olmuşdur.

Yuxarıdakıları yekunlaşdıraraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın qədim əhalisi obsidian yataqlarının 300 km-dən artıq «təchizat zonasına» daxil olmaqla müxtəlif yataqlardan istifadə etmişdir. Obsidianın yüksək fiziki göstəriciləri, bütün yaşayış məskənlərində məhz bu daşdan ən çox əmək alətləri hazırlanmasını şərtləndirmişdir. Yerli yataqlardan əldə olunan çaxmaq daşına nisbətən gətirilmə obsidiandan daha çox istifadə olunması Yaxın Şərqi bir neçə qədim əkinçilik məskənlərində qeydə alınmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, bunu e.ə. VI-IV minilliklərdə qədim qəbilələr arasında mövcud olmuş dinc qonşuluq münasibətləri və mübadilə əlaqələri ilə izah etmək olar. Bizim ərazidə qonşu Gəncə-Qazax və Kvemo-Kartli qəbilələri arasında belə münasibətlər olmuşdur. Bu əlaqələrin əsas səbəbi qədim qəbilələrin yaşadıkları ərazilərin ekoloji müxtəlifliyi və hər şeydən əvvəl xammal mənbələrinin müxtəlifliyi idi.

Xammalın petroqrafik təhlilinin nəticələrini yekunlaşdırarkən bir material-bitum haqqında da danışmaq lazımdır. Azərbaycanın qədim əkinçilik məskənlərinin daş alətləri içərisində bitum izləri olan çaxmaq daşlarına rast gəlinir. Biçin oraqlarında qətranlı maddənin aşkar olunması oraq dişlərin və başqa alətlərin bu maddə ilə əsasən bərkidildiyini göstərir. Bitumun haradan gətirildiyini və tərkibini müəyyən etmək üçün Töyrətəpə və Əlikömək təpəsi abidələrindən iki nümunə spektral analiz vasitəsilə öyrənilmişdir. Alınmış nəticələr bunun azkükürlü Qafqaz nefti (Azərbaycan nefti) üçün xarakterik olan tipik asfalt bitumu olduğunu təsdiq edir. Əlikömək təpəsində aşkar olunmuş bitumun buraya yerli neft yataqlarından gətirilməsi ehtimal edilir.

Töyrətəpədə bitumun istifadəsinə gəlincə onun da yerli olduğunu düşünmək olar, belə ki, Sacdağ rayonunda və Qərbi Azərbaycanın başqa yerlərində neft yataqları vardır (6, s.132-133,131-133).

Beləliklə, təbii və dəqiq elmlərin köməyi ilə tədqiqat metodlarının tətbiqi arxeoloqlar qarşısında istehsal qüvvələrinin, əmək fəaliyyətinin, təsərrüfatın, təbii ehtiyatların və qədim insanın yaşadığı coğrafi mühitin öyrənilməsi və hər-tərəfli bərpası üçün geniş imkanlar açır. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, bu metodların tətbiqi, heç bir halda arxeoloji tədqiqat üsullarını əvəz etmir, yalnız onları inkişaf etdirir, təkmilləşdirir və tamamlayır. Eyni zamanda bu üsullar bizim arxeoloji tapıntılardan və arxeoloji abidələrdən almaq istədiyimiz tarixi məlumatları daha da zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Методы естественных наук в археологии. Москва, 1987; Археологические методы исторических реконструкций. Киев, Наукова думка, 1985; Использование методов естественных наук в археологии. Киев, Наукова думка, 1978; Естественнонаучные методы в археологии. Москва, 1989.
2. Селимханов И.Р. Разгаданные секреты древней бронзы. Москва, Наука, 1970.
3. Семенов С.А. Первобытная техника. – МИА, №54, 1957; Развитие техники в каменном веке. Ленинград, 1968; Происхождение земледелия. Ленинград, 1974.
4. Коробкова Г.Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии. – МИА, №158, 1969.
5. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. Ленинград, 1987.
6. Арабова Р.Б. Каменные орудия труда ранних земледельческо-скотоводческих племен Западного Азербайджана. Баку, Элм, 1986.
7. Арабова Р. Трасологический анализ орудий труда из раннеземледельческих поселений Азербайджана - Сб. Современные экспериментально- трасологические и технико- технологические разработки в археологии. Первые Семёновские чтения, Санкт-Петербург, 1999; Үепә: Значение экспериментально-трасологического изучения раннеземледельческих комплексов Азербайджана - Международная научная конференция «Археология и этнография

- Кавказа», Баку, 2000. Yenə: Трасологические разработки Г.Ф. Коробковой по материалам Кавказа и изучение раннеземледельческих комплексов Азербайджана - Сб. Петербургская трасологическая школа и изучение древних культур Евразии. В честь юбилея Г.Ф. Коробковой, Санкт-Петербург, 2003.
8. Аразова Роза. Древнейшие жатвенные орудия Азербайджана (по данным экспериментально-трассологического исследования) – Azərbaycan arxeologiyası, 1999, N 1-2.
  9. Аразова Роза. Орудия труда и проблема выделения домашних производств раннеземледельческих памятников Азербайджана - Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Международная научная конференция. Баку, 2005.
  10. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо- скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987.
  11. Analiz Sankt- Peterburq Neft Elmi Tədqiqat Geoloji Araşdırmalar İnstitutunda və REA Maddi Mədəniyyət Tarix İnstitutunun laboratoriyasında aparılmışdır.
  12. Colin Renfrew and J.E.Dixon, J.R.Cann. Obsidian and Early Cultural Contact in the Near East. - The Prehistoric Society, N-2, 1966; Wright Yary A.Obsidian Analyses and Prehistoric Near Eastern Trade: 7500 to 3500 B.C. Michigan, 1969.
  13. Analiz Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutunda g.e.d. Aydın Məmmədov tərəfindən aparılmışdır.
  14. Аразова Роза Б., Мамедов А.Н. Сравнительное изучение обсидиана из энеолитических поселений Азербайджана и месторождений Закавказья - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1979, N-3.
  15. Roza Arazova. Obsidian in the productive activity of early farming communities of the Southern Caucasus- Von Maykop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt.v.chr. - Beitrage des Internationalen Symposiums in Berlin, vom 1.-3. Juni 2006.

PROGRESSIVE METHODS IN THE STUDY OF THE EARLY FARMERS OF AZERBAIJAN

Roza Arazova

Summary

One of the actual problems of the study of the ancient societies is the introduction of natural and exact sciences into the archaeological investigations. The rise of a number of progressive methods in the study of early agricultural complexes of Azerbaijan during VI-IV B.C. is realized in their given article. First of all, this is an experimental – trassological method,

permitting to get multi-planned information about labor activity and production economy of the ancient population of Azerbaijan. The unquestionable proof of farming is numerous flint and obsidian blades (?) as well as findings of whole reaping sickles. The considerable part of tools is related to cattle-breeding. Wood, bone, horn processing, as well as manufacturing of various goods from mentioned are of particular importance.

For the restoration of the pale - geographical conditions, natural surrounding and raw material resources side by side with the pale-zoological and palinological analyses, there was also realized mineralogical petrographic study of the obsidian, flint and other rocks.

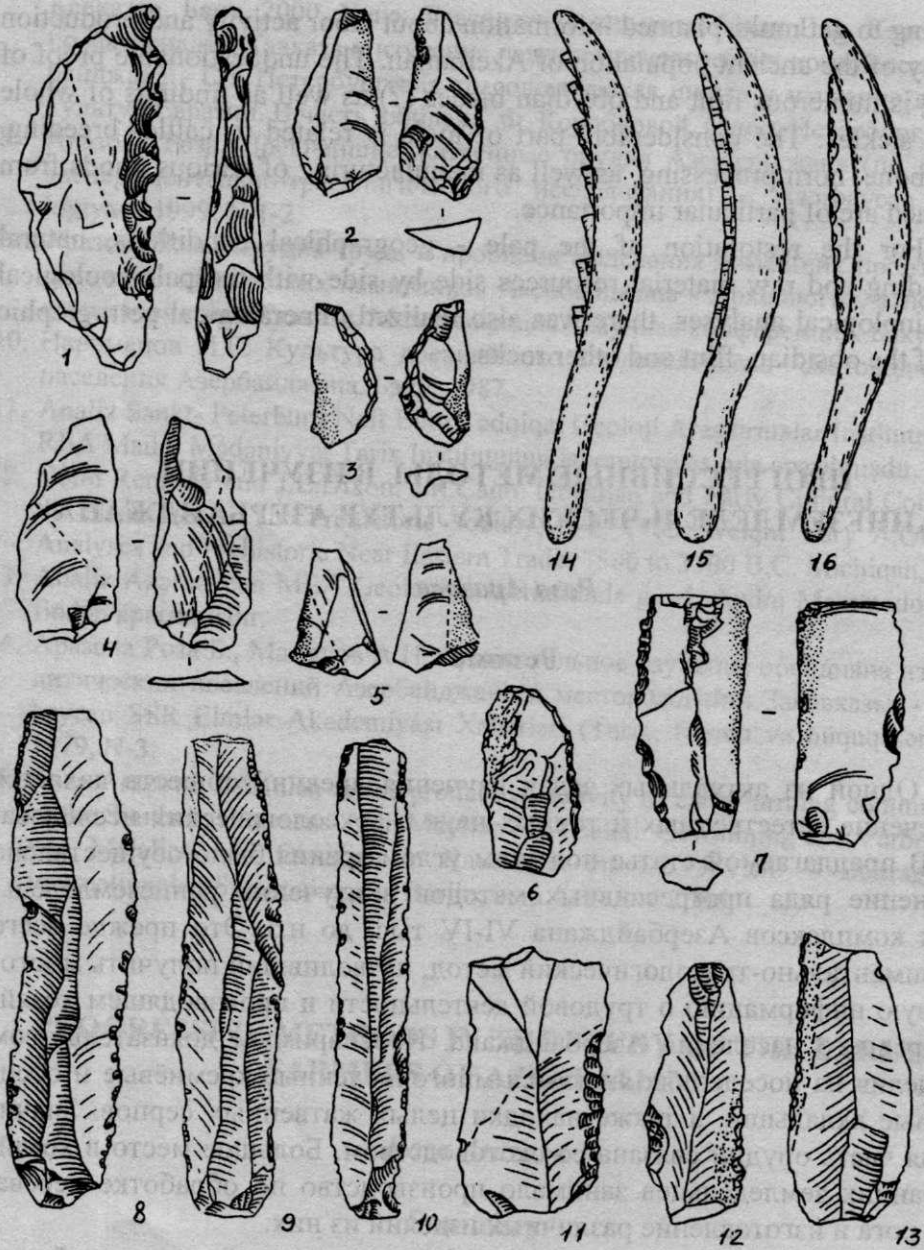
ПРОГРЕССИВНЫЕ МЕТОДЫ В ИЗУЧЕНИИ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ КУЛЬТУР АЗЕРБАЙДЖАНА

Роза Аразова

Резюме

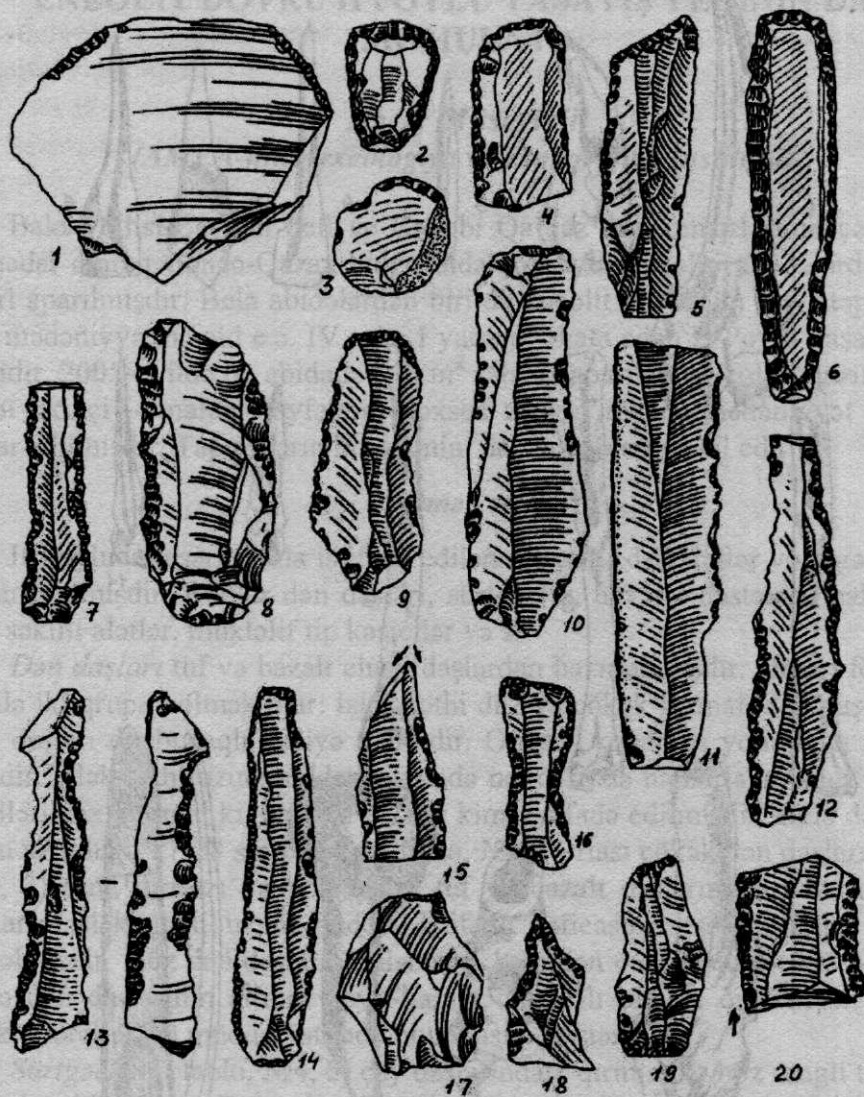
Одной из актуальных задач изучения древних обществ является привлечение естественных и точных наук в археологических исследованиях. В предлагаемой статье под этим углом зрения было осуществлено применение ряда прогрессивных методов в изучении раннеземледельческих комплексов Азербайджана VI-IV тыс. до н.э. Это прежде всего экспериментально-трассологический метод, позволивший получить многоплановую информацию о трудовой деятельности и производящем хозяйстве древнего населения Азербайджана. Неоспаримым доказательством земледелия на поселениях являются многочисленные кремнёвые и обсидиановые вкладыши, а также находки целых жатвенных серпов. Значительная часть орудий связана со скотоводством. Большое место в хозяйстве ранних земледельцев занимало производство по обработке дерева, кости, рога и изготовление различных изделий из них.

Для восстановления палеогеографических условий, природной среды и сырьевых ресурсов наряду с палеоботаническим, палеозоологическим и палинологическим анализами было осуществлено и минералогическое петрографическое изучение обсидиана и других пород камня.

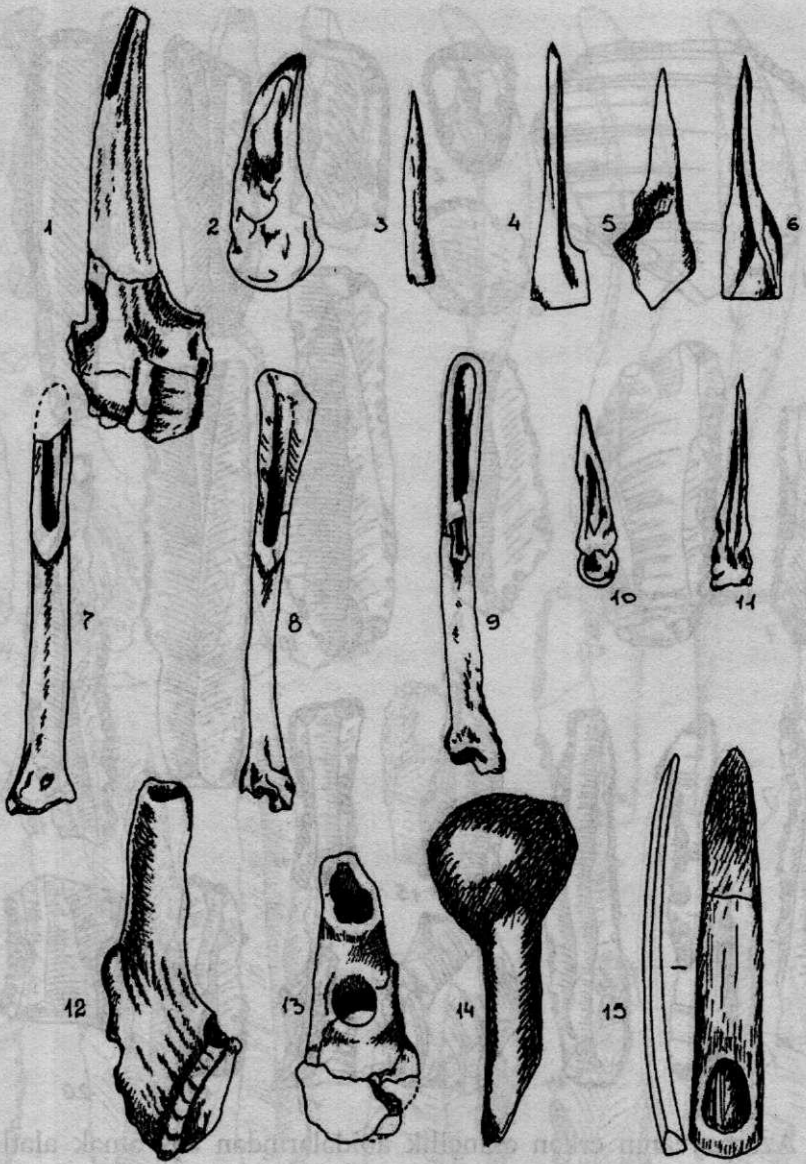
Şəkil 1. Azərbaycanın erkən əkinçilik abidələrindən əldə edilmiş çaxmaq (1-7,12,13) və obsidian (8-11) oraq dişləri. Oraqların bərpası (4-16).

Şəkil 2. Azərbaycanın erkən əkinçilik abidələrindən daş əmək alətləri. 1-6-qaşovlar, 7- ərsin, 8- bıçqı üzərində ərsin, 9- oraq dişi üzərində ərsin; 10- mişar, 11- oraq dişi üzərində kəsər, 12- yonma bıçqı üzərində dəşik genəldən alət, 13- retuşçu- yonma bıçqı, 14- mişar üzərində burğu, 15- ikili kəsər, 16- yonma bıçaq, 17-18- bizlər, 19- iskənə, 20- oraq dişi üzərində kəsər- yonma bıçaq.

Şəkil 3. Azərbaycanın erkən əkinçilik abidələrindən sümük əmək alətləri. 2,6, 10, 11- bizlər; 7-9,15- cilalayıcılar; 1,12-14-toxalar.

ENEOLİT DÖVRÜ II POYLU YAŞAYIŞ YERİNİN DAŞ MƏMULATI

Nəcəf Müseyibli

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz qaz kəmərlərinin çəkilişi ilə əlaqədar olaraq Gəncə-Qazax bölgəsində çoxsaylı arxeoloji abidələrdə qazıntı işləri aparılmışdır. Belə abidələrdən biri də eneolit dövrünün Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinə aid e.ə. IV min. I yarısını əhatə edən II Poylu yaşayış məskənidir. 2005-ci ildə bu abidədə 350 m² sahədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əkinçi – maldar tayfalara məxsus zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. Tapıntıların bir qismini daş məmulatı təşkil edir.

Əmək alətləri

II Poyluda təsərrüfatda istifadə edilən müxtəlif daş alətlər və digər əşyalar aşkar edilmişdir. Bunlar dən daşları, sürtgəclər, həvəng dəstələri, balta və ya paz şəkilli alətlər, müxtəlif tip kəsicilər və s.

Dən daşları tuf və bazalt cinsli daşlardan hazırlanmışdır. Onları forma etibarilə iki qrupa bölmək olar: İşlək səthi düz və çökək formalı dən daşları. Düz dən daşları düzbucaqlı kəsiyə malikdir. Onların kənarları yonularaq düzəldilmişdir. İşlək səthi uzunmüddətli istifadə nəticəsində hamarlanmışdır. Bunların bəziləri çox ehtimal ki, üst dən daşları kimi istifadə edilmişdir. Belə dən daşlarının uzunluğu 27-28 sm-ə çatır (I tablo, №1). Ortası çökək dən daşları (I tablo, №2, 3) tünd qırmızı və boz rəngli tuf və bazalt daşlarından hazırlanmışdır. Onların işlək səthi uzun müddət istifadə nəticəsində sonluqlarına nisbətən çökmüşdür. Düz dən daşlarına nisbətən, belə dən daşlarının ölçüsü böyükdür. Belə dən daşlarının altının qeyri-hamar, çıxıntılı olması onların bir nöqtədə bərkidilərək uzun müddət istifadə olunmasını göstərir.

Sürtgəclər (I tablo, №4, 5) çay daşlarından, qırmızı və boz rəngli tuf daşından düzəldilmişdir. Daha doğrusu, dən daşı üzərinə tökülmüş taxılın üyüdülməsi üçün seçilmiş münasib, yuvarlaq biçimli çay daşları əmək prosesində daha da girdə forma almışdır. Belə daşların bir tərəfi sürtüldükdən sonra digər səthindən istifadə edilmişdir. Bəzən bütün səthi sürtülərək işlənmiş sürtgəclərə də rast gəlinir (I tablo, №5). Onların ölçüsü, əsasən, 6-8 sm-dir.

Maraqlı sürtgəclərdən biri 18-ci kvadratda 20 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir (IV tablo). Çay daşından düzəldilmiş bu alətin bir tərəfi digər sonluğa nisbətən qalındır. Həmin qalın hissədə daş sınımışdır. Onun saxlanmış hündürlüyü 19 sm, qalınlığı yoğun tərəfdə 7-10 sm, nazik tərəfdə isə 5-6 sm-dir. Bu alətin bütün səthi sürtülərək hamarlanıb və cilalanıb. İşlənmə nəticəsində daşın səthində onun uzununu istiqamətində 6 üzlü sahələr əmələ gəlmişdir. Nazik sonluğunun kənarları döyüm (dəstə) alətində olduğu kimi sürtülərək hamarlanıb.

Lakin həmin sonluğun özündə döyüm aləti kimi istifadənin əlamətləri yoxdur. Daşın hər iki sonluğundan əllə tutulmaqla və mütəmadi çevirməklə dən daşı üzərindəki taxıl üyüdülmüşdür. Qalın hissədə bir yerdə daşın səthi şişvari-çixıntılıdır. Bu çixıntı qeyd edilən işlənmiş sahələrdən birinə daxildir və onun üzəri də işlənmişdir.

Döyüm aləti olan həvəng *dəstələri* (II tablo, № 1-3) uzunsov çay daşlarından düzəldilmişdir. Əldə rahat tutula bilən belə daşların hər iki sonluğundan istifadə edilmişdir. Az hallarda səthi cilalanmış dəstələrə rast gəlinir. Dəstələrin maksimum uzunluğu 21-22 sm-ə çatır. Bir ədəd daş alət həm dəstə, həm də sürtgəc kimi istifadə edilmişdir. Yastı biçimli bu daşın iti ucunda və yanlarında işlənmə izləri müşahidə edilir (XVI tablo, №4). Daha səliqəli, işlədilməyə daha çox yararlı, əldə rahat tutulan dəstələrdən digərlərinə nisbətən uzun müddət istifadə edilmişdir. Belə alətlərin sonluqlarında işlənmə izləri daha çox müşahidə edilir.

Dəstə tipli alətlərin ən yaxın paralellərinə Leylatəpə (4, XXXVI tablo) və Böyük Kəsik (3, XXX-XXXI tablolar) yaşayış yerlərində rast gəlinir.

Balta tipli daş alətlər sayca azlıq təşkil edir. Cəmi bir neçə belə alət və ya onların fraqmentləri tapılmışdır. Aşkar edilmiş bütün baltalar pəzəkəkillidir. Onlardan biri digərlərinə nisbətən iri ölçülüdür (II tablo, №5). Onun eni 10 sm, saxlanmış hündürlüyünün ölçüsü 10 sm-dir. Qalınlığı 3,5 sm-dir. Bu baltanın işlək ucunda qopuqlar vardır. Bütöv halda aşkar edilmədiyindən hündürlüyünün tam ölçüsü məlum deyildir. Bu balta çay daşından hazırlanmış, səthi yüngül cilalanmışdır.

Baltalardan biri xüsusilə diqqəti cəlb edir (III tablo, №3). Qazıntı sahəsinin 14-cü kvadratında 40 sm dərinlikdə aşkar edilmiş bu pəzəkəkilli balta sıx tərkibli, tünd yaşıl rəngli daşdan yüksək ustalıqla çox səliqəli hazırlanmışdır. Onun düzəldilməsi prosesində kənarlarında tillər, yuxarı hissəsində isə düz, hamar sahə əmələ gəlmişdir. Sonluğa doğru nazikləşən baltanın işlək ucunda kiçik qopmalar müşahidə edilir. Baltanın bütün səthi yaxşı cilalanmışdır. Onun ağzındakı çox az qopuqlar bu baltanın uzun müddət, xüsusilə də kobud işlərdə istifadə edilmədiyini göstərir. Baltanın hündürlüyü 8,5 sm, eni yuxarı hissədə 3,5, aşağıda isə 5 sm, maksimum qalınlığı 2,5 sm-dir.

Maraqlıdır ki, həmin kvadratda (14-cü kv) 120 sm dərinlikdə eyni tipli balta qalığı aşkar edilmişdir. Onun hər iki sonluğu sınımışdır. Bu da birinci balta kimi sıx tərkibli tünd yaşıl rəngli daşdan hazırlanmış, səthi cilalanmışdır.

Kəsici alətlər (V-VI tablolar) müxtəlif ölçü və formalara malikdirlər. İstifadə məqsədindən asılı olaraq bu alətlər müəyyən formalarda hazırlanmış və dişəklənmişdir.

Kəsici alətlərə aid tapıntıların böyük əksəriyyətini çaxmaqdaşından hazırlanmış daş məmulatı təşkil edir. Bunlar boz, sarı, tutqun yaşıl, qonur rəngli çaxmadaşından hazırlanmış alətlərdir. Qazıntı sahəsinin 15-ci kvadratında 2 Nəli təsərrüfat quyusunda yığcam halda çaxmaqdaşından yüzlərlə istehsal tullantıları, nukleuslar aşkar edilmişdir. Burada həm də istifadəyə yararlığını itir-

miş alətlərin fraqmentləri də tapılmışdır. Görünür, bu quyudan sonralar istehsal tullantılarının yığılması məqsədilə istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, qazıntının digər sahələrində də belə tapıntılara rast gəlinmişdir. Bütün bu tapıntılar göstərir ki, bu xammaldan alətlər bilavasitə yaşayış yerində istehsal edilmişdir.

Çaxmaqdaşından hazırlanmış kəsicilər lövhəşəkili, bıçaqvari alətlər və oraq dişlərindən ibarətdir (V tablo). Onlar bir qayda olaraq, üç və ya dörd üzvlü olub uzunsov düzbucaqlı formaya malikdirlər. Kəsicilər alətlərin bəzən bir, bəzən isə hər iki tərəfi dişəklənmişdir. Bəzi oraq dişlərinin üzərində bitumun izləri saxlanmışdır. Təsadüfi hallarda təkrar dişəklənməyə məruz qalmış alətlərə də rast gəlinir. Ümumiyyətlə dişəklənməmiş kəsicilər də aşkar edilmişdir. Çaxmaqdaşından az miqdarda bəzi hissələri dişəklənmiş qəlpələr də tapılmışdır.

Obsidiandan hazırlanmış alətlər (VI tablo) çaxmaqdaşından olan alətlərdən daha az sayda tapılıbsalar da onların istifadə sahələri nisbətən geniş olmuşdur.

Abidədən qazıntı zamanı cəmi iki ədəd ox ucluğu tapılmışdır ki, onlar da obsidiandan hazırlanmışdır. Obsidian məmulatının qalan hissəsi müxtəlif biçimli və ölçülü qəlpələrdən ibarətdir. Müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmiş obsidian qəlpələrinin müəyyən ətrafları yonularaq yastı formaya salınmışdır. Lakin bəzi hallarda üzərində yonma – hamarlama işlərinin çox zəif aparıldığı kobud qəlpələrə də rast gəlinir. Onlardan biri nisbətən iri ölçülü (11 sm x 6 sm x 4 sm) olub çox az yonulmuşdur. Buna baxmayaraq, onun bir yanında müəyyən hissə dişəklənmişdir (VI tablo, №1).

Maraqlıdır ki, II Poyluda az da olsa daha arxaik səciyyəli kəsicilər alətlər tapılmışdır. Obsidiandan hazırlanmış bu alətlər cəmi iki ədəddir. Neolit – e.ə. VII-VI minilliklərin ənənələrini özündə əks etdirən hər iki alət qazıntı sahəsinin 18-ci kvadratında, 1 m dərinlikdə aşkar edilmişdir.

Bu alətlərdən biri sıyrıqaldır. Düzbucaq formalı bu lövhənin alt üzündən sol yanı eləcə də üst üzündən sol yanı nazikləşdirici, itiləşdirici dişəklənmiş, yuxarı ucu dikinə vurulmuşdur. Üst üzündən dişəklənmiş sol yanın bir hissəsi sınıılmışdır (VI tablo № 7)

İkinci alət oval formalı, hündür ağızlı uc qaşovudur. Alt üzü çökək, üst üzü qabarıqdır. Aşağı ucunda nazik, xırda fasetli vurma səthi vardır. Yuxarı ucu və sağ yanı dikinə itiləyici dişəklənmişdir (VI tablo № 8).

II Poyluda neolit səciyyəli, məhz obsidiandan hazırlanmış alətlərin aşkar edilməsi, mənşəyi ilə Yaxın Şərqlə bağlı Leylatəpə mədəniyyəti daşıyıcıları olan II Poylu sakinlərinin və ümumiyyətlə bu mədəniyyətin tayfalarının Cənubi Qafqaza məxsus daş alətlərin istehsalında bəzi arxaik ənənələri saxlamış yerli əhali ilə müəyyən əlaqələrini göstərən faktlardan biridir.

II Poyluda aşkar edilmiş bəzi obsidian nümunələrinin tərkibi Fransa Milli Elmi Tədqiqatlar Mərkəzində (CNRS) Bernard Qratuze tərəfindən analiz edilmişdir. Analizlərin nəticələri göstərmişdir ki, II Poyludan götürülən nümunələrin (18 ədəd) mənbəyi Gürcüstan ərazisində Paravani gölü ətrafındakı Çikiani və Qoçun dağ yataqlarıdır.

II Poyluda kəsici daş alətlərin böyük əksəriyyətinin (təqribən 90 %-ə yaxın) çaxmaqdaşından hazırlanması bu abidənin mənsub olduğu Leylatəpə mədəniyyətinin başlıca xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilər. Belə ki, Leylatəpə mədəniyyəti daşıyıcıları mənşə etibarilə Mesopotamiya ilə bağlı idilər. Həmin ərazidə isə obsidian yataqları mövcud deyildir (5, s. 25). Buna görə də yerli tayfalar çaxmaqdaşından alət hazırlamaq vərdişlərinə daha çox yiyələnmişlər. Mesopotamiyadan Cənubi Qafqaza miqrasiya etmiş və burada Leylatəpə mədəniyyətini yaratmış əhali həmin ənənəni davam etdirmiş, yeni coğrafi məkanda obsidian yataqlarına bələd olmamışlar (3, s. 35). Halbuki Cənubi Qafqazın digər neolit və eneolit mədəniyyətlərinə aid abidələrdə obsidiandan odan alətlər ümumi daş məmulatının 80-90 %-ni təşkil edir. Məhz daş alətlərin əsasən çaxmaqdaşından hazırlanması və bu alətlərin mütləq say üstünlüyü Leylatəpə mədəniyyətinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biridir (2, s. 17; 3, s. 36).

Kiçik Qafqazın obsidian yataqlarından nisbətən uzaq məsafədə – Muğanda yerləşən Əliköməktəpə eneolit dövrü yaşayış məskənində də aşkar edilmiş daş məmulatının böyük əksəriyyəti çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlərdir (1, s. 62).

Daşdan müxtəlif əşyalar

II Poyluda qazıntı aparılan sahədə daşdan hazırlanmış əmək alətlərindən əlavə digər əşyalar da aşkar edilmişdir. Bu əşyalardan hansı məqsədlə istifadə edilməsini dəqiqliklə söyləmək çətindir.

Qazıntı zamanı 15-ci kvadratdakı təsərrüfat quyusundan qayıqvari formalı bir ədəd çay daşı aşkar edilmişdir (III tablo, №4). Onun uzunluğu 12,5 sm, qalınlığı 3,5-2,5-2 sm-dir. Bir tərəfdən digər sonluğa doğru tədricən nazıqləşir. Daşın bütün səthi sürtülərək hamarlanmış və cilalanmışdır. Qalın sonluqda içəri tərəfdə kiçik bir sahədə döymə izləri vardır.

Yaşayış yerində aşkar edilmiş iki ədəd yastı ovalvari çay daşı da qeyri-müəyyən istifadə məqsədi ilə diqqəti cəlb edir. Onlardan biri 5-ci kvadratda 170 sm dərinlikdə aşkar edilmişdir (III tablo, №2). Onun uzunluğu 13 sm, eni isə 9,5 sm, qalınlığı 1,3 sm-dir. Bu daşın uzununa hər iki yanlarından qeyri-simmetrik qaydada qoparılmışdır. Daşın üzərində digər işlənmə izləri yoxdur.

İkinci daş 12-ci kvadratda 115 sm dərinlikdə tapılmışdır (III tablo, №1). Onun uzunluğu 8,5 sm, eni 7,3 sm, qalınlığı 1 sm-dir. Bu daşın eninə hər iki yanlarından qoparılmışdır. Enli tərəfdə qoparılanın ölçüsü müvafiq olaraq, digər tərəfə nisbətən böyükdür. Bu daşın üzərində də digər işlənmə əlamətləri müşahidə edilmir.

II Poyluda aşkar edilmiş müxtəlif formalı bütün bu daş əşyalar çox güman ki, yaşayış yerinin qədim sakinlərinin ideologiyası ilə bağlı olmuşdur.

Ümumiyyətlə, II Poylunun daş məmulatı yaşayış məskəninin əkinçiliklə və maldarlıqla məşğul olan qədim əhalisinin təsərrüfat həyatı haqqında mühüm

informasiya mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də eneolit dövrünün mədəni mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov F.R. Əlikömək təpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları // Daş dövrü və Azərbaycanada eneolit. Bakı, 1984.
2. Müseyibli N.Ə. Eneolit dövrü I Böyük Kəsik yaşayış məskənində arxeoloji qazıntıların nəticələri // «Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası» jurnalı. Bakı, 2006, № 1.
3. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı, 2007.
4. Алиев Н., Нариманов И. Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку, 2001.
5. Аразова Р.Б. Каменные орудия труда ранних земледельческо-скотоводческих племен Западного Азербайджана. Баку, 1986.

STONE ITEMS OF THE ENEOLITHIC SETTLEMENT OF POYLU II

Najaf Museibli

Summary

The settlement Poylu II of Leylatepe archaeological culture dated back to the first half IV millennium B.C. was discovered on the route of the pipeline BTC, in the Akstafa district of western Azerbaijan. As a result of archaeological excavations led here in 2005 stone artifacts of early farming have been revealed.

Grain-graters (Table I. N 1-3) are made of tuff and basalt rocks. Some of them have the elongated shape and flat working surface. The other group of graters have deepened, recessed (pit) working surface. Such graters are of larger sizes and probably had been fixed around the stone and were long used in a certain place. Pestles and graters (Table I. N4-5; Table II.1-4) were used for grinding. From both ends of the pestles are seen that they are worn-out. In certain cases entire surface of graters were used (Table I. N 5). One of graters with elongated shape is of great interest for its form. One end is broken off. The lengthwise worn-out tracks remained on the surface of the instrument.

Tools of the type of axes are discovered in the limited quantity (Table II. N 5; Table III. N3). The V-shaped axe of small size is prepared from the dense (solid) stone of dark green color. The surface is thoroughly smooth (Table III. N3) (ground).

The cutting tools, as on other monuments of Leylatepe culture, mainly prepared (of about 90%) from flint of light-green, light brown colors (Table V). Tools from the obsidian are encountered rarely (Table VI).

Two cutter tools of Neolithic period from obsidian (VII-VI millennium B.C.) are revealed. One of them is drawing-knife (edge blade), the other is end blade (scraper-knife) (Table VI. N7-8). These findings testify about the contacts of the inhabitants of

Poylu II, who are migrants from the Near East, with the local population, which preserved some traditions of earlier periods on making of the stone labor tools.

The composition of the models (18 pieces) of obsidian items have been analyzed in CNRS in France. The results of analysis showed the obsidian deposits of Poylu II are located in Georgia, around the lake Paravani (Chikiani, Qochun dag)

Besides instruments, different objects made from the river stones (gravel) for uncertain purposes were discovered in the settlement of Poylu II. Two of them are of flat- egg-shaped form. For each of them the parts of the edges are purposefully broken off from two sides (Table III. N1-2). The third object is of scaphoid form. The surface is processed (shaped out) and ground. Possibly these objects are connected with the ideological belief of population Poylu II.

КАМЕННЫЕ ИЗДЕЛИЯ ЭНЕОЛИТИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ПОЙЛУ II

Наджаф Мусеибли

Резюме

Поселение Пойлу II Лейлатепинской археологической культуры первой половины IV тыс. до н.э. обнаружено на маршруте нефтепровода БТД, на территории Акстафинского района западного Азербайджана. В 2005 г. на этом поселении производились археологические раскопки. Часть выявленных материалов составляют каменные изделия раннеземледельческого хозяйства. К ним относятся зернотерки (I табл. № 1-3), изготовленные из туфов и базальтовых пород, песты и терочки (I табл. № 4-5; II табл. № 1-4) со следами сработанности, орудия типа топоров (II табл. № 5; III табл. № 3).

Режущие орудия, как и на других памятниках лейлатепинской культуры, изготовлены в основном (ок. 90%) из кремня салатого, светло-бурого цветов (V табл.). Орудия из обсидиана встречаются редко (VI табл.).

Обнаружены два режущих орудия неолитического характера, изготовленных из обсидиана. Один из них скобель, второй концевой скребок (VI табл. № 7-8). Эти находки свидетельствуют о контактах жителей Пойлу II, которые являются переселенцами из Ближнего Востока, с местным населением, сохранившим некоторые традиции более ранних периодов по изготовлению каменных орудий труда.

Состав образцов (18 шт.) обсидиановых изделий анализирован в CNRS во Франции. Результаты анализа показали, что месторождения обсидиановых изделий из Пойлу II находятся в Грузии, вокруг озера Паравани (Чикиани, Гочун даг).

Кроме орудий, на поселении Пойлу II обнаружены разные предметы из речных камней неопределенного назначения. Два из них плоско-яйцевидной формы. На каждом из них части края целенаправленно отломаны с двух сторон (III табл. № 1-2). Третий предмет имеет ладьевидную форму. Поверхность обработана и отшлифована (III табл. № 4). Возможно эти предметы связаны с идеологическими представлениями населения Пойлу II.

I tablo

1

0 2 4 6

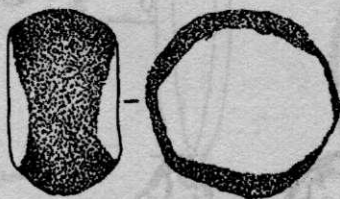
2

0 2 4 6

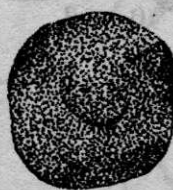

3

0 1 2 3

4

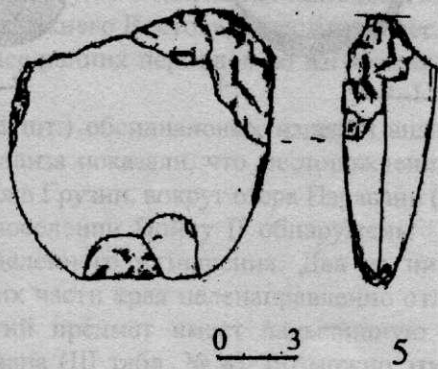
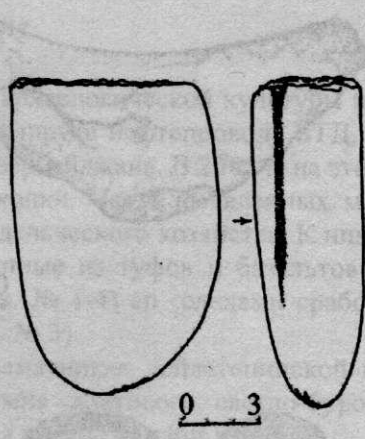
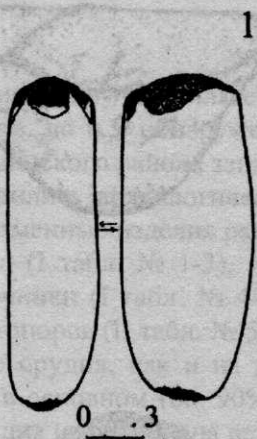
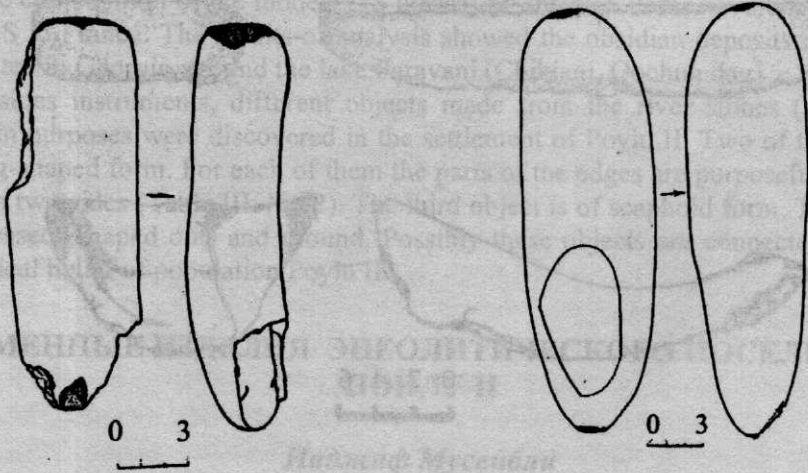

0 1 2 3

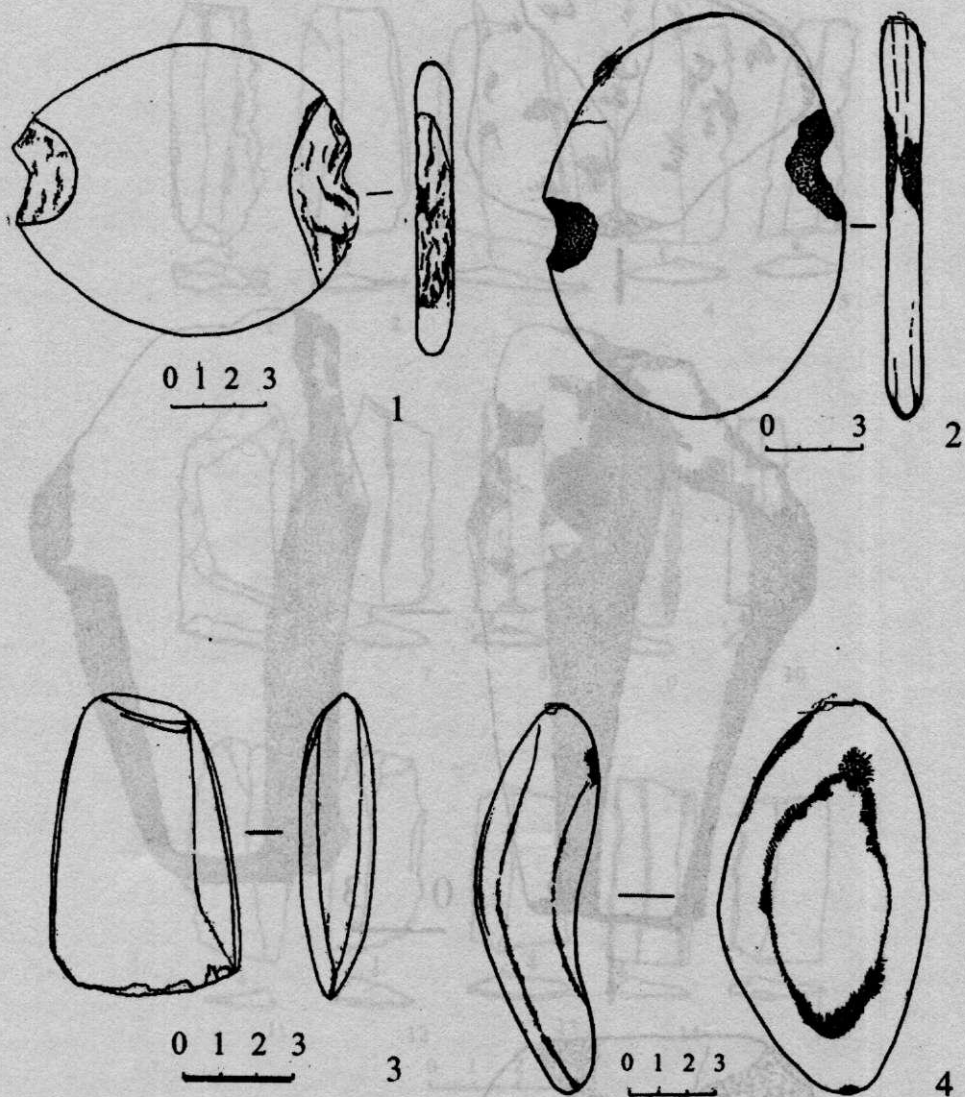
5

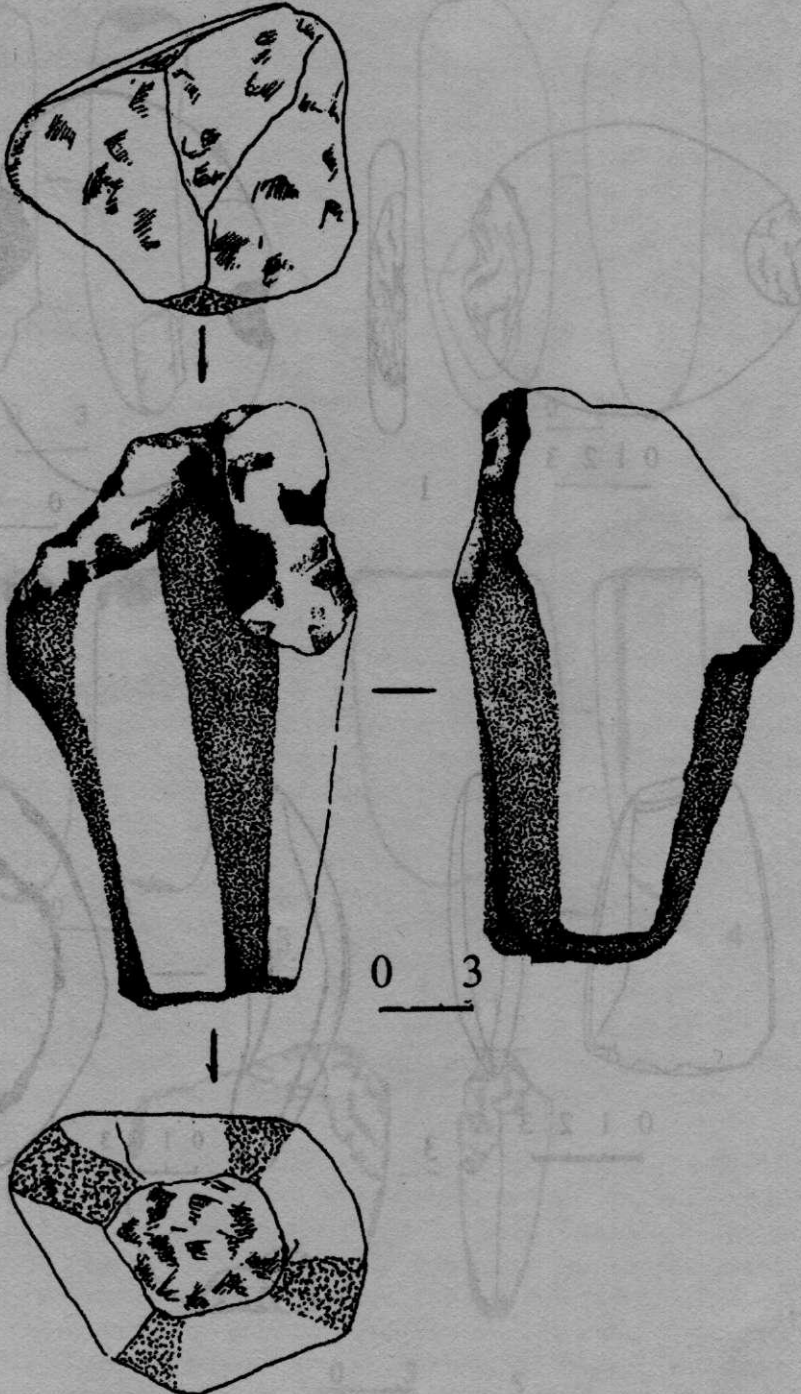
II tablo

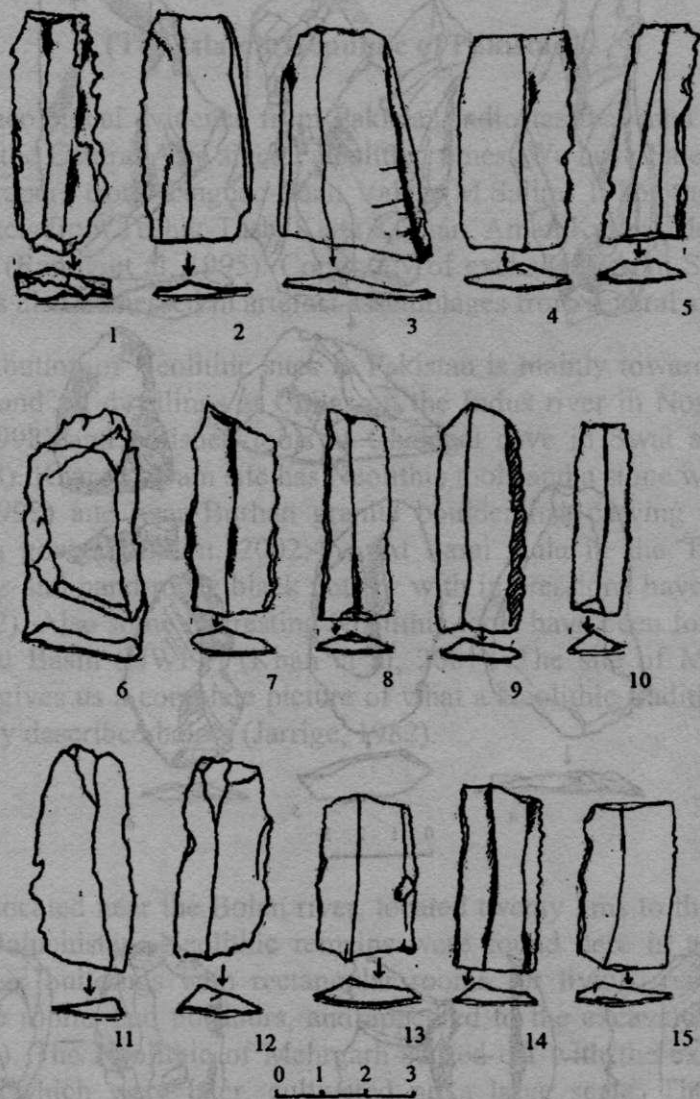
III tablo

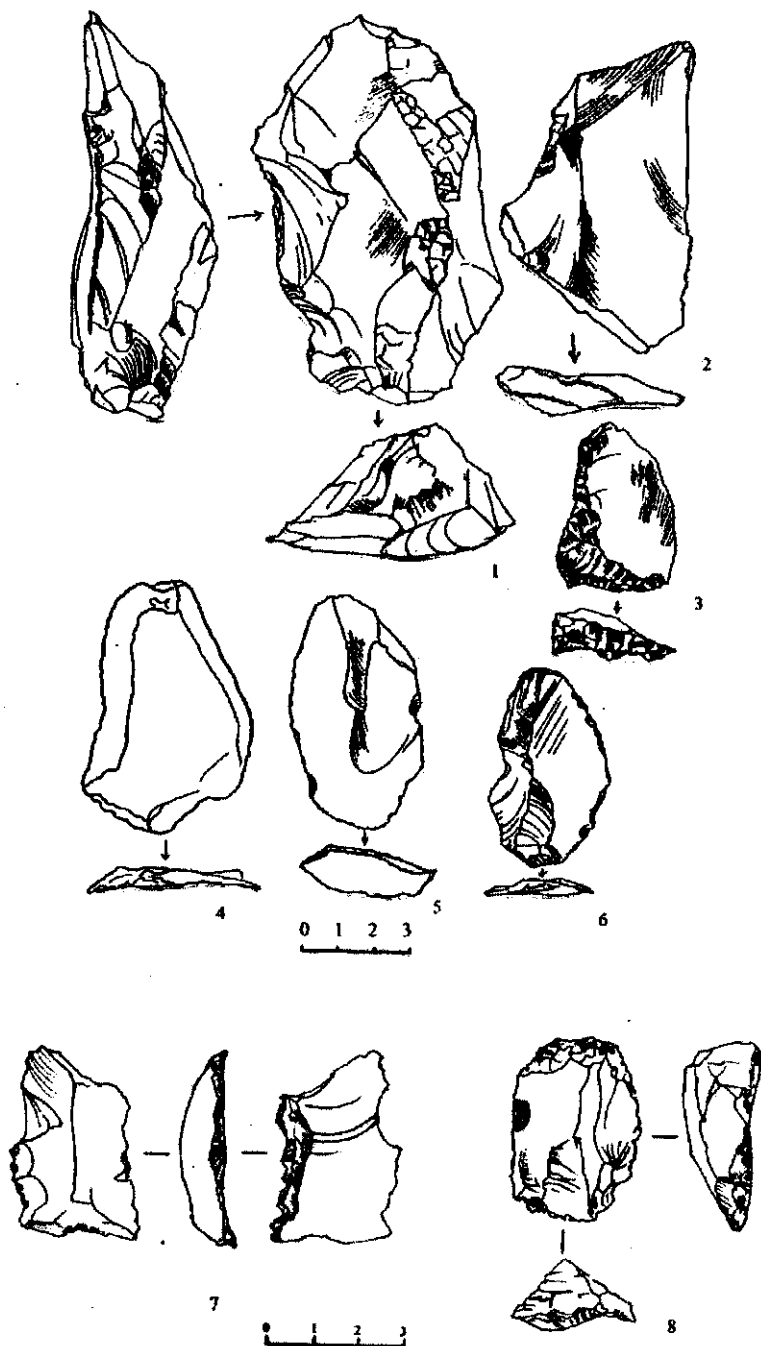
IV tablo

V tablo

VI tablo

NEOLITHIC – HARAPPAN CULTURAL CONTACTS BETWEEN CENTRAL ASIA AND PAKISTAN

Dr. Muhammad Salim

(The Islamic Republic of Pakistan)

Archaeological evidence from Pakistan indicates that man has been in contact with the Central Asia since Paleolithic times. We have Paleolithic tools and flake scrapers from Sanghao-Soan Valey (M.Salim, 1986) that related to similar artefacts from Teshik-Tash, Katta Kurgan, Aman Kutan (Movius, 1953) and Kuldara (Ranov et al, 1995). Continuity of exchanges from Stone Age to Bronze age is also witnessed in artefact assemblages from several sites.

Distribution of Neolithic sites in Pakistan is mainly towards north and west. Tools and pit dwellings at Chilas on the Indus river in Northern Areas (M.Salim, 1998) and polished tools at Ghalegai cave in Swat are observed (Stacul, 1968). Khanpur Dam site has Neolithic tools and a stone working floor (M.Salim, 1992) and near Burhan granite boulder has carving of a human figure and a goat (M.Salim, 2002:46). At Sarai Kala in the Taxila valley polished axes and hand-made black pottery with impressions have been found (Halim, 1972). Also some interesting Neolithic tools have been found recently in the Bannu Basin (NWFP) (Khan et al, 2001). The site of Mehargarh in Baluchistan gives us a complete picture of what a Neolithic tradition presents. This is briefly described below (Jarrige, 1982).

Mehargarh

It is located near the Bolan river, located twenty kms to the south west of Sibi in Baluchistan. Neolithic remains were found here in a 10 m deep deposit. Large buildings with rectangular rooms for living were unearthed. Some square rooms had no doors, and appeared to the excavator to be store houses (Ibid). The Neolithic of Mehrgarh started off with the exploitation of wild plants, which were later, cultivated on a large scale. These included barley, eincorn wheat, emmer wheat and bread wheat cereals as indicated by the seed impressions in Clay. This appears to be the primary means of subsistence at Mehrgarh, (Ibid) besides hunting of wild gazelle, sheep and deer. The bones of domesticated sheep, goat, cattle and water buffalo were also found showing herding activities in this area.

If you have milk and grains, you need pots to store them. So we have red pottery, some with basket-impression, which is handmade and not wheel turned. Painted motifs on pottery include animal and birds. Terracotta figurines of human beings as well as of animals are also found. Fine semi-precious stone material of turquoise, lapis lazuli and sea-shells indicate far distance trade and craft activities. Microdrills have been found with stone beads. There are 15,000 pieces of chert with blade, bladelets and microfiches. Flint sickles indicate cereal cultivation.

We also know about their religion as indicated by cemeteries. Some burials have baskets coated with bitumen. Persons having necklaces and headdress of ornaments of stone, shell and bone were also noticed. Red ochre on bodies was recorded and it might signify blood-life. There were traces of a textile on one skeleton. With bodies red ochre lumps, polished. Stone axes, stone vessels, chert core, blade and microliths were deposited. Life after death may have been part of their religion. At a cemetery MR 2 dead bodies were placed on one side in flexed position with head towards east and legs towards west (Samzun & Sellier 1985). In grave 288 (MR 3) five caprines were deposited as offering for the dead person (Lechevallier & Quivron, 1985). Terracotta figurines of female may signify a fertility cult.

The earliest Neolithic level at Mehrgarh is dated to the seventh millennium BC. The C 14 dates are follows (Possehl, 1988).

Lab. No.	Calibration	Age
Beta-1712	8215-7215 B.C.	Period 1 A
Beta-1712	7717+125 B.C.	1A
LY- 1950	6745+258 B.C.	1B
LV- 906	4180+67 B.C.	1B

Sheri Khan Tarakai

This site is seventeen km southwest of Bannu city in NWFP (Khan et al, 1991). Remains of a rectangular room and bones of sheep, goat, cattle, buffalo and barley are collected. Stone flakes, blades, bone tools, polished stone axes, grind stones, ringstones are the main materials. Female figurines may have presented a fertility cult. The painted pottery includes bowl with goats and geometric motifs. The assemblage is compared to the late levels of Mehrgarh and C 14 dates range between 4775 and 3360 B.C. 100 (Ibid).

Mehrgarh-Tarakai represents some connections with Iranian and Central Asian sites. The site of Ghaligai and some sites in the Haro valley with such carvings show affinities to Burzahom in Kashmir (Thapar, 1985). This Neolithic set up

with its technological and cultural traditions, later culminated in the Indus Valley Civilization.

Neolithic – Harappan tradition

The period between Neolithic, emergence of early villages and later culmination of big cities such as Harappa has been variously termed as protohistoric, indicates preHarappan, Chalcolithic and Tochi-Gomal phase (Khan et al 2001:90). New evidence from Bannu influences, was migration of Central Asian tradition into Pakistan. It happened along Kuram and Tochi river valleys and Gomal plain. A late Neolithic-early Chalcolithic was Sheri Khan Tarakai with handmade pottery with black painted figures of mountain goats and cranes, female figurines sometimes painted (Ibid: 75). It recalls resemblances of terracotta figures of Ilginly Depe in Turkmenistan (Mason, 1992), Lapis Lazuli from Badakhasan in Afghanistan and chunk shell from Arabian Sea.

The Kot Dijian identified by Khan (1981) or called early Harappan is widely distributed, has serpentine figures with affinities to those from Altyn Depe in Southern Turkmenistan (Kricho, 1994). Some of the C 14 dates give us some idea of chronology of these cultures (Khan, 2001:90).

S.No	Cultural phase	Sites	Date
1.	Tochi-Gomal phase	Rehman Dheri – 1, Levan	3050-2550 B.C.
2.	Kot Dijian	Kot Diji, Islam Chowki	2900-2200 B.C. 2460-2040 B.C.

The cultural contacts occurred to the north in Central Asia and to the west as land routes and sea route towards Persian Gulf.

The Indus Civilization was an agriculture based and flourished on agriculture, beads, semi-precious stones, copper-bronze metallurgy. Harappans were affluent and rich, the trade with distant places took place. It is the human spirit to venture into new territories and discover unknown and adapt to the new environment. It has happened before in the Old Stone Age, handaxes and pebble tool man from Potwar moved into Narbada river and other parts of South Asia.

It is estimated that Indus Civilization had 1500 settlements and covered an area of about 7-lakh kms square (Kenoyer, 1998). To the east is Alamgirpur north of Dehli, Balakot and Sutkagendor in the Makran coastal area and Shortugai in Afghanistan is reported (Dupree 1981).

In the Taxila valley there are two important sites. Aty Hathial at the base is Kot Dijian with dish-on-stand, dishes and jars. Another site of Jhang Bhatar is nearby (Khan, G, 1987-88). The route from Harappa to Swat is documented by another site of Sarai Kala near Taxila. It has pottery, microliths, beads and human figurines (Salim, 1972). In Swat Stacul reports Harappan pottery at Ghaligai (Stacul, 1968). Stacul has discovered another Harappan site Bir-kot-Ghundai in the Swat valley. It has polished axes, animal figurines, copper pins, fish hooks and beads. The pottery has painted motifs of pipal trees including peacock and duck (Stacul, 1985).

From Taxila valley the land route to the north was through Swat in search of raw materials and trade. Shortugai in Afganistan has been labelled as a Harappan outpost (Dupree, 1981). Still further north at Govich-Depe in Turkmenistan Harappan material is recorded (Masson & Sarianidi, 1972).

Leaving the land route to the north, through Makran coast in Baluchistan ships sailed to the Persian Gulf and Mesopotamia. Rao reported a Persian Gulf seal at Lothal port on Sabarmati river in Gujrat on the west coast of India (Possehl, 1979). This sea trade is further supported by Wheeler, who identifies three types of seals indicating Persian Gulf – Indus trade (Wheeler, 1968). Dani also observes Bahrain – Indus contacts. He points out that Indus weight found in Bahrain indicate a sea trade during mature Indus phase. That this trade benefited both Indus – Gulf people (Dani, 1985).

The trade had been witnessed by the discovery of Indus seals found at Susa, Ur in Iran and Iraq. The Sumerian texts mention of maritime trade with Meluha, which has been identified with the Indus region (Shah & Parpola, 1991). Dani believes that the Urdu word Malah (sailor) is derived from Sumerian word Maluha (Dani Pers Comm.). Recently a cylindrical seal from Sibi near Mehrgarh with animal figures, and human figure is of western Asiatic type further support sea trade with Mesopotamia (Dani, 1988). From Mohenjodaro to the cost of Karachi ships sailed through Makran near Balakot (Dalles, 1981) and went westward to the Persian Gulf.

As indicated earlier the copper ore was obtained by the Indus people from different sources such as Baluchistan, Iran and Rajasthan (Asthana, 1982). The raw material was melted to make weapons and utensils and jewellery, which were exported to the Gulf, Mesopotamia and India to the east. Similarly lapis lazuli, carnelian beads were exported to the west. Carnelian beads as a source of trade with Mesopotamia were postulated by Chakrabarti (1982). A recent study by Nilofer Sheikh (1990) of trade indicates a shift from north to south and that a great reliance was on sea trade to the east in India Gujrat and

to west with Persian Gulf and Mesopotamia. This also necessitated establishment of many sea ports.

After Mesolithic, the pace of man's development was rather quick and Neolithic saw transformation of hunting-gathering society to an agricultural based economy. Sea and land routes were exploited. In particular movement of peoples from Turkmenistan through Afghanistan to Bannu Basin in Pakistan took place as witnessed by pottery and terracotta figurines. Cultural exchanges are recorded by discovery of archaeological material in Pakistan and Central Asia.

REFERENCES

1. Asthana S. Harappan trade in metals and minerals; a regional approach. Harappan Civilization. Ed. G.L. Possehl. Bombay. Oxford & IBH publishing Co. P. 277, 1982
2. Chakrabarti D.K. Long barrel cylinder beads and the time of pre Sargonic contact between the Harappan Civilization and Mesopotamia. Harappan Civilization. Ed. G.L. Possehl. Bombay. Oxford & IBH publishing Co. P.268, 1982
3. Dupree L. Notes on Shortugai, an Harappan site in north Afghanistan. Indus civilization: New perspectives. Central Asia studies, Islamabad, 1981
4. Dani A.H. Bahrain and the Indus Civilization. Bahrain through the Centuries conference held in Bahrain 5 December 1983. Pakistan Journal of History and culture VI (1) 1-5. Islamabad, 1985
5. Dani A.H. Recent Archaeological Discoveries in Pakistan UNESCO. Tokyo, 1988, P. VII 2002. Personal communication with Dr. Dani in June 2002
6. Dales G.F. Reflections on four years of excavation at Balakot. Indus Civilization: New perspectives Central Asian Studies, Islamabad, 1981, PP. 25-32
7. Halim M. 1970-71 Excavation at Sarai Khola. Pt, I-II. Pakistan Archaeology, №7, PP. 23-89
8. Halim M. Excavation at Sarai Khola, Part II. Pakistan Archaeology, №8, Deptt of Archaeology & Museums. Karachi, 1972
9. Jarrige J.J. Excavations at Mehrgahr: their significance for understanding the background of the Harappan Civilization: Harappan Civilization: G.L. Possehl. Oxford and IBH publishing. Co. New Delhi, 1982, PP. 79-84
10. Kenoyer J.M. Ancient cities of the Indus valley Civilization. American Institute of Pakistan Studies. Oxford University Press, 1998
11. Khan Farid Knox J.R. Exploitation and Excavation in Bannu District North, 1991 Thomas K.D. West Frontier Province Pakistan 1985-1998 British Museum occasional paper №80, P. 6
12. Khan Farid Knox J.R. Bannu a making pot for Cultural change in the prehistoric period. Thomas K.D. Indus Civilization Dialogue among Civilizations: 2001. UNESCO. PP. 71-76
13. Khan Farid Kot Dijian culture... Indus Civilization New perspectives. Ed. A.H. Dani. Central Asian Studies, Islamabad, 1981, PP. 15-24

14. Khan M.Gulzar New elements of chronology in Taxila Valley, Pakistan Archaeology, №28, Karachi, 1987-1988, P. 279
15. Kircho L.B. New studies of the late Chalcolithic at Altyn Depe. Turkmenistan Archaeological studies, №16, Sankt-Peterburg, 1994
16. Masson V.M. Igynty Depe a new center of early farming culture in South Turkmenistan. South Asian Archaeology 1989: Ed. J.Jarrige. Madison. 1992
17. Masson V.M. Sarianidi V.I. Central Asia, Turkmenia before the Achaemenids. Thames & Hudson. London, 1972, PP. 47-50
18. Movius H. Paleolithic and Mesolithic sites in Social Central Asia Proceedings of the American philosophical Society 97 (4), 1953, PP. 383-421
19. Possehl G.L. Ancient cities of the Indus, New Delhi, 1979, PP. 148-150
20. Possehl G.L. Radiocarbon dates from South Asia Mann and Environment. Vol. 12. 1988, PP. 169-196
21. Ranov V.A, Carbonil E Rodriguez X.P. Kuldara: earliest human occupation in Central Asia in its Afro-Asia contex Current Anthropology 36 (2). 1995, PP. 337-339
22. Salim M. The Middle Stone Age Cultures of Northern Pakistan. Central Asian studies Quaid-I-Azam University, Islamabad, 1986
23. Salim M. Ancient man in Northern Areas of Pakistan, Proceeding of the International symposium on Karakorum-Hindukuch-Himalaya: Dynamics of change. Part II, Koln, Ed. J.Stellrecht, 1998, PP. 289-295
24. Salim M. Prehistoric survey of Jhelum-Haro 1993. Journal of Asian Civilization 25 (2). 2002, PP. 46-51
25. Samzun A. Sellier P. First anthropological and cultural evidences for the funerary practices of the Chalcolithic population of Mehrgarh, Pakistan, South Asian Archaeology 1983, Vol. 1. Naples. Eds. J.Schotsmans and M.Taddei, 1985, PP. 91-119
26. Shah S.G.M. Parpla A. (eds.) Corpus of Indus seals and inscriptions, collections in Pakistan. Memoirs of the Dept of Archaeology and Museum, Vol.5. Helsinki Preface, 1991, P. VII
27. Sheikh N. Trade of the Mohenjodarians. Unpublished Ph.D thesis, Shah Abdul Latif University, Khairpur, Sindh, 1990, PP. X-XII
28. Stacul G. Excavations near Ghaligai and chronological sequence of protohistorical culture in the Swat valley (West Pakistan). East and West. (19) (1-4) ISMEO. Rome, 1968, PP. 44-48
29. Stacul G.A Harappan post-urban ontpost in the Swat Valley. South Asian Archaeology 1983. Eds. J.Schotsmans and M.Taddei. Naples. 1985, PP. 357-367
30. Thapar IB.K. Recent Archaeological Discoveries in India, UNESCO, Paris, 1985, PP. 27-33
31. Wheeler M. Sir Indus Civilization. 3 edition Cambridge University Press, 1968, PP. 115-116

HARAPPI NEOLİT MƏDƏNİYYƏTİ: MƏRKƏZİ ASİYA VƏ PAKİSTAN ƏLAQƏLƏRİ

Mühəmməd Səlim

Xülasə

Təqdim olunan məqalə Hindistan yaylasının şimal-qərb bölgələrində Neolit dövründə geniş yayılmış arxeoloji mədəniyyətinin təhlilinə, səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Məqalədə Neolit dövrü cəmiyyətlərinin qonşu ərazilərlə iqtisadi və mədəni əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

ХАРАППСКАЯ НЕОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: СВЯЗИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ПАКИСТАНА

Мухаммед Селим

Резюме

В настоящей статье проанализирована неолитическая культура Хараппа и затронуты вопросы взаимосвязи носителей этой культуры с древнейшими обществами Пакистана и других регионов Центральной Азии. Особое внимание автор уделяет изучению экономических и культурных связей в соседних неолитических обществах.

BAKI-TBİLİSİ-CEYHAN NEFT KƏMƏRİ VƏ BAKI-TBİLİSİ-ƏRZURUM QAZ KƏMƏRİ LAYİHƏLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANIN QƏDİM MƏDƏNİ İRSİ İLƏ BAĞLI ABİDƏLƏRİN QORUNMASI PROBLEMI

Rəsul Ağayev

(AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu)

1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən Avropa və Amerikanın iri neft şirkətləri Azərbaycanın neft və qaz resurslarına maraq göstərməyə başladılar. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından və Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra bu şirkətlər öz fəaliyyətini daha da genişləndirdilər. Qərbin iri neft şirkətləri arasında Böyük Britaniyanın «Britiş Petroleum» (Bi-Pi) şirkəti var idi. İlk sazişlər hələ 1990-cı ildə bağlandı. «Bi-Pi» şirkəti 1992-ci ildə Azərbaycanda öz nümayəndəliyini açdı [6, 121; 25, 2]. Qərb şirkətləri ilə aparılan uzun və gərgin danışıqlardan sonra 1994-cü il sentyabr ayının 20-də Bakıdakı «Gülüstən» sarayında Azərbaycan hökuməti və dünyanın 6 ölkəsinin 10 əcnəbi neft şirkətinin daxil olduğu Konsorsium arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq» və «Dərinsulu Günəşli» yataqlarının birgə kəşfiyyatı, işlənməsi və Hasilatın Pay Bölgüsü haqqında saziş imzalandı [7, 175-176; 8, 811-812; 23, 26-27]. Bu saziş tarixə «Əsrin müqaviləsi» adı ilə düşmüşdür. Bundan sonra Xəzər regionunun enerji ehtiyatlarının, xüsusən də Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çatdırılması üçün addımlar atıldı. 2002-ci ilin avqust ayının 1-də «Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Boru Kəməri Şirkəti» («BTC Co.») yaradıldı. Həmin il sentyabr ayının 18-də Səngəçal terminalında BTC ƏİBK-nin təməlinin qoyulması münasibətilə

təntənəli mərasim keçirildi [7, 513; 29^b]. 2003-cü ilin aprel ayından kəmərin inşasına başlandı. Üç il davam edən tikinti işlərindən sonra BTC boru kəməri ilə bağlı əməliyyatlar 2005-ci il may ayının 10-da Azərbaycanda Səngəçal terminalında yerləşən baş nasos stansiyasında kəməre xam neftin doldurulması ilə başlanmışdır [23b, 92-93; 25a, 9]. Kəmərin uzunluğu 1760 km (Azərbaycanda – 445 km, Gürcüstanda – 245 km və Türkiyədə – 1070 km)-dir. Azərbaycan neftinin ilk partiyası Türkiyənin Arıq dənizi sahilindəki Ceyhan terminalına 2006-cı il may ayının 28-də çatmışdır [25^s, 19-20; 39]. Bu Azərbaycan neftinin BTC boru kəməri vasitəsilə Türkiyə boğazlarından yan keçməklə dünya bazarlarına ixrac olunmasının başlandığını bildirir.

BTC boru kəməri ilə bağlı işlər digər bir layihə – Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (BTƏ CQBK) layihəsi ilə kordinasiya edilmişdir. CQBK-nin uzunluğu 690 km (Azərbaycanda-442 km, Gürcüstanda-248 km)-dir. 2004-cü ilin oktyabrında kəmərin tikintisinə başlanmışdır [25a, 9]. 2005-ci ilin dekabr ayına qədər CQBK-nin tikinti işlərinin 95%-dən çoxu tamamlanmışdır. 2006-cı ilin mayında ilk istismar qazı və həmin ilin dekabrında isə ilk kommersiya qazı CQBK-yə verilmişdir [25b, 21]. Qeyd edək ki, «Bi-Pi» şirkəti hər 2 layihənin operatorudur.

Ümumilikdə, boru kəmərləri zonasında həyata keçirilən işləri 3 dövrə bölmək olar: I dövrdə, 2000-2001-ci illərdə zooloq, botanik, ekoloqlar arxeoloqlar qrupu Xəzər dənizi sahilindəki Səngəçal terminalından başlayaraq Gürcüstan sərhəddindəki Böyük Kəsik stansiyasına qədər Azərbaycan ərazisində yerləşən boru kəməri hissəsini orta hesabla gündə 10-15 km olmaqla piyada keçmişlər. Boru kəmərinə aid 44 metrlik zonada bütün arxeoloji abidələrin və eləcə də arxeoloji abidə olması ehtimal olunan yerlər – 90-a qədər sahə qeydiyyata alınmışdır [23^a; 34^a]; II dövrdə, 2002-ci ildə boru kəməri zonasında qalmalı olan abidələrin yerləşdiyi ərazilərdə kəşfiyyat-nəzarət işləri aparılmışdır. Şurflar qazılmış, abidələrin əhatə etdikləri sahələr və arxeoloji obyektlərin öyrənilməsi üçün lazım olan təxmini xərcələr müəyyən edilmişdir; III dövrdə, 2003-cü ildə 2 arxeoloji qrup və 1 səyyar monitoring qrupu tərəfindən stasionar kompleks işlər başlanmışdır. Belə ki, onlar torpağın üst qatının götürülməsi zamanı daim iştirak etmişlər [36].

BTC və BTƏ layihələri üzrə fəaliyyət zamanı mədəni irsə aid ola biləcək zərərli təsirləri minimuma endirmək və idarə etmək məqsədilə «Ətraf Mühit və Sosial Sahəyə Təsirin Qiymətləndirilməsi» (ƏMSSTQ) tədbirləri həyata keçirilmiş və arxeoloji abidələrin idarə olunması mexanizmi işlənib hazırlanmışdır [19, 250-251]. Bu sənədlərin bir nüsxəsi elmi-araşdırma institutlarına və qeyri-hökumət təşkilatlarına da göndərilmişdir. Bu sənədin hazırlanmasına 2 il sərf olunmuşdur [38]. Bu sənədlər Azərbaycan və Türkiyə hökumətləri tərəfindən 2002-ci ilin oktyabr ayında, Gürcüstan hökuməti tərəfindən isə noyabr ayında bəyənilmiş və təsdiq olunmuşdur [23^a].

Boru kəmərləri boyunca arxeoloji qazıntı işlərində 50-dən çox mütəxəssis, o cümlədən, Böyük Britaniya və ABŞ-dan olan ekspertlər iştirak etmişdir [26; 27]. Azərbaycan arxeoloqlarının gərgin və məhsuldar əməyi sayəsində bir sıra dünya və regional əhəmiyyətli arxeoloji tapıntılar aşkar edilmişdir. Boru kəmərləri Azərbaycanın 13 rayonu, o cümlədən, Qaradağ, Abşeron, Hacıqabul, Ağsu, Kürdəmir, Ucar, Ağdaş, Yevlax, Goranboy, Samux, Şəmkir, Tovuz və Ağstafa rayonları ərazisindən keçir [27; 29]. «Bi-Pi Azərbaycan» şirkətinin Arxeoloji işlər üzrə meneceri Fil Midltonun bildirdiyinə görə bu sahələrdən Qazı-Məhəmməd, Yevlax, Şəmkir, Goranboy və Ağstafa rayonları ərazisində yerləşən 9 sahə daha böyük maraq doğurmuşdur [36; 38^a]. AMEA AEİ-nin şöbə müdiri Qoşqar Qoşqarlının bildirdiyinə görə texniki səbələrdən boru kəmərlərini aşkar edilmiş arxeoloji əhəmiyyətə malik olan 4 sahədən yan keçirmək mümkün olmamışdır. Bunlar Şəmkir rayonu ərazisində Zəyəmçay çayı sahilində yerləşən nekropol, Samux rayonu ərazisində Qoşqarçay çayı sahilində yerləşən qədim yaşayış məntəqəsi, Ağstafa rayonu ərazisində Qırağ Kəsəmən kəndi yaxınlığında orta əsr yaşayış məntəqəsi və Goranboy rayonu ərazisində Borsunlu kəndi yaxınlığında kurqan arxeoloji abidələri olmuşdur [26; 29; 34^a].

BTC və BTƏ layihələri üzrə işlərin böyük bir hissəsi Səngəçal ərazisində aparılmışdır. AMEA AEİ-nin elmi işçisi, tarix elmləri namizədi Nəcəf Müseyiblinin verdiyi məlumata görə 2002-ci ilin yanvar-mart aylarında o, digər bir arxeoloq Nadir Həsənovla birgə Səngəçal terminalının yaxınlığında tədqiqat aparmışdır. Bəzi yerlərdə torpağın 3 metrə qədər dərinliyə qazılmasına baxmayaraq, gündəlik aparılan torpaq tikinti işləri zamanı yerin altında heç bir arxeoloji abidə və maddi mədəniyyət qalıqlarına rast gəlinməmişdir [30].

BTC boru kəməri «Qobustan» Dövlət Tarixi-İncəsənət Qoruğunun (QDTİQ) ərazisindən də keçir. 1966-cı ildə Qobustan Milli Qoruq elan olunmuş və dövlətin nəzarətinə keçmişdir. [3, 68-69; 17, 130; 32] 2007-ci ildə YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin Yeni Zelandiyanın Kristçorç şəhərində keçirilən 31-ci sessiyasında QDTİQ-nin Dünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilməsi ilə bağlı yekdilliklə qərar qəbul olunmuşdur [29^c]. Boru kəmərlərinin 900 metrlik hissəsi qoruğun 400 metrlik dərinliyinə daxil olur. Bu məqsədlə ərazisi 26 km² olan qoruqdan 900 m² sahə ayrılmışdır. AMEA AEİ-nin əməkdaşları ilə məsləhətləşmələrdən sonra tarixi abidələrdən 14 kilometr aralıda yerləşən marşrut müəyyən olunmuşdur [26; 33; 38]. Arxeoloqlar boru kəmərinin Qobustan qoruğu ərazisində keçən 900 metrlik hissəsində arxeoloji araşdırmalar aparmış; lakin hərtərəfli axtarışlardan sonra hər hansı bir tarixi abidənin izinə rast gəlinməmişdir. Qobustan ərazisində aparılan elmi işlərdə isə AMEA AEİ və «Bi-Pi» şirkətinin nümayəndələrinin də qatıldığı 8 nəfərlik ekspedisiya qrupu iştirak etmişdir [30; 34^a].

AMEA AEİ və «Bi-Pi»-dən verilən məlumata görə, Səngəçaldan Yevlaxa qədər olan boru kəməri zonasında elə də mühüm arxeoloji tapıntı aşkar olunmamışdır [27; 29; 36]. Daha əhəmiyyətli tapıntılar – eneolit dövrünün sonuna (b.e.ə. IV minilliyin 1-ci yarısına) aid tapıntılar Gəncə-Qazax zonasında aşkar olunmuşdur. Ümumilikdə, orta əsrlərə qədər böyük bir dövrü əhatə edən aşkar olunmuş dəfn abidələri, qədim yaşayış məskənləri, əsasən, Azərbaycanın qərbində Kür çayının orta axarında cəmlənmişdir [14, 74]. Boru kəmərləri zonasında eneolit dövrünə aid olan ən qədim abidələr Tovuz rayonu ərazisində Xocaxan və Ağıldərə, Ağstafa rayonu ərazisində isə I və II Poylu, I və II Böyükkəsik yaşayış məskənləri və Soyuqbulaq kurqan sahəsidir [24, 48-49; 35]. Onu da bildirmək vacibdir ki, bəhs olunan zona özünün Şomutəpə mədəniyyəti [2, 32-33] və eləcə də Leylatəpə mədəniyyətinə aid edilən çoxsaylı eneolit dövrü məskənləri ilə məşhurdur. Ümumilikdə, Cənubi Qafqazda 150-dən çox eneolit dövrü yaşayış məskəni müəyyən edilmişdir [1, 92-94; 3, 27-29; 4, 19-21; 10, 61-69]. 1980-ci illərdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Ağdam rayonu ərazisində Leylatəpə yaşayış yerində İdeal Nərimanov tərəfindən tədqiqatlar aparıldı. İ.H.Nərimanov müəyyən etmişdir ki, Leylatəpə mənşə etibarilə Mesopotamiyanın Übeyd mədəniyyətinə bağlı fərqli, müstəqil bir arxeoloji mədəniyyətin – «Leylatəpə mədəniyyəti»-nin abidəsidir. Belə ki, e.ə. IV minilliyin I yarısında cənubdan – Mesopotamiyadan Übeyd mədəniyyəti tayfaları Cənubi Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycan ərazisinə köçüb gəlmişdir [10, 47-48; 10^a, 17-18; 13; 22; 22^a, 54-55]. BTC və BTƏ boru kəmərləri zonasında öyrənilmiş abidələr içərisində Xocaxan yaşayış məskənindən başqa yuxarıda adı çəkilən eneolit dövrü abidələri Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinə aiddir [24, 49-50]. Bu mədəniyyətə aid edilən abidələr içərisində Soyuqbulaq kurqanlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. 2004-cü ildə boru kəmərlərinin 432-ci km-liyində Ağstafa rayonu ərazisində Soyuqbulaq kəndindən 1 km şimal-qərbdə 30-dan çox kurqan qeydə alınmışdır. Arxeologiyada əhəmiyyətli hadisələrdən biri bütün Cənubi Qafqazda ilk dəfə müşahidə olunmuş və qeydə alınmış Soyuqbulaq qəbiristanlığında eneolit dövrünə aid kurqanaltı qəbirlərin aşkar olunması və öyrənilməsi oldu [14, 74; 13^a; 35]. Soyuqbulaq kurqanlarının arxeoloji materialları da Böyük Kəsik materialları ilə analogiya təşkil edir. Böyük Kəsik abidəsi isə şübhəsiz bütün Qafqazda ən parlaq eneolit dövrü abidələrindən biri hesab olunur. 2004-cü ilin avqust ayında BTC kəməri sahəsinin üst qatının texnika vasitəsi ilə götürülməsi mərhələsində Ağstafa rayonu ərazisində BTC və BTƏ marşrutunun 438-ci km-də Böyük Kəsik qəsəbəsindən 1,5 km şif-

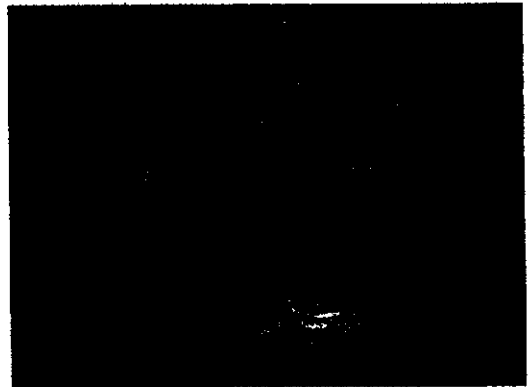

mal-qərbdə Böyük Kəsik qədim yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Ümumilikdə, Böyük Kəsikdə 580 kvadrat metrədən artıq sahədə qazıntılar sona çatdırıldı. Böyük Kəsikdə qazıntılar zamanı 2004-cü il noyabr ayında bu abidədən 350 metr şərqdə, onunla eyni xarakterli daha bir qədim yaşayış məskəni aşkar edildi. Buna görə də həmin abidələr I və II Böyük Kəsik abidəsi adlandırılmışdır. Böyük Kəsik Leylatəpə mədəniyyətinə aid hələlik ən geniş qazıntılar aparılmış yaşayış məskənidir. Abidənin ümumi sahəsi 1,2 hektardır. Arxeoloji qazıntılarla müəyyən edilmişdir ki, I Böyük Kəsik yaşayış yeri eneolit dövrünün son mərhələsinə aid olub 4 laydan ibarətdir. Mədəni təbəqənin maksimum qalınlığı 1,7-1,75 metr olmuşdur. I Böyük Kəsik yaşayış yerində qazıntı sahələrində alt laylarda gil qablarda körpə uşaqların dəfn edildiyi 6 qəbir aşkar olunmuşdur [5, 7-9, 12-15; 13^a]. Böyük Kəsik qazıntılarına qədər bütövlükdə Cənubi Qafqazın eneolit dövrü abidələrindən tapılmış metal nümunələrinin sayı 40-dan bir qədər artıq idi. Lakin yeni əldə edilmiş materiallar Cənubi Qafqazın eneolit dövrünə aid bu günə qədər əldə edilmiş metal tapıntılarının sayının 60-dan yuxarı olduğunu söyləməyə imkan verir. I Böyük Kəsik abidəsinin gil qəlibləri Cənubi Qafqazda bu qəbildən olan ən qədim və ilk tapıntıdır [5, 46-47]. Böyük Kəsik Azərbaycanda II (Leylatəpə yaşayış məskənindən sonra) və Cənubi Qafqazda III (Berilkdebi yaşayış məskənindən sonra) abidədir. Qeyd edək ki, BTC və BTƏ kəmərləri marşrutunda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Gəncə-Qazax bölgəsində boru kəmərlərinin 409-cu km-liyində Leylatəpə mədəniyyətinə aid I və II Poylu, Ağılı dəre kimi yeni yaşayış məskənləri aşkar olunmuşdur. Bunlardan nisbətən geniş qazılanı II Poyludur. Ümumiyyətlə, hər 3 abidənin materialları Böyük Kəsiyin arxeoloji materialları ilə eyniyyət təşkil edir [5, 6, 8; 13; 13^a; 24, 50; 35].

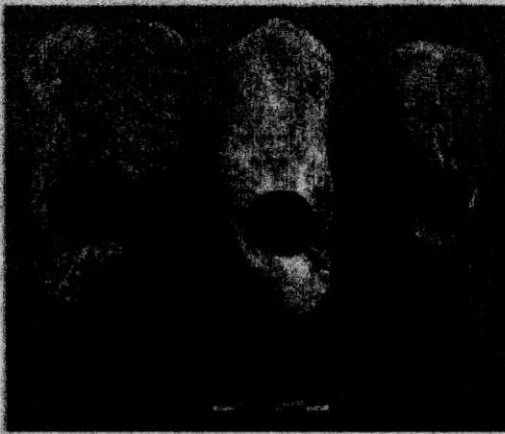
Boru kəmərləri zonasında aparılan qazıntılar zamanı erkən tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyətinə aid kurqanlar da aşkar olunmuşdur. Bu mədəniyyət b.ə.ə. IV minilliyin ortalarından III minilliyin son rübünə qədər olan dövrü əhatə etmişdir [1, 104-105; 4, 32-33; 9, 11-12, 113-114; 15]. Qeyd edək ki, BTC və BTƏ kəmərləri zonasında aşkar olunmuş kurqanlar bəhs olunan dövrün son mərhələsinə aiddir. Bunlar Şəmkirçay çayı sahilində tədqiq olunmuş 3 kurqandır. Qazıntılar zamanı bu kurqanlardan gil qablar, məişət və bəzək əşyaları və müxtəlif növ silahlar aşkar olunmuşdur. Onların içərisində qızıl muncuqlar və tunc güzgü xüsusilə seçilir [24, 50-51]. BTC və BTƏ boru kəmərləri zonasında aşkar olunmuş bir sıra digər kurqanları burada tapılmış materiallar kompleksinə əsasən Orta və Son Tunc dövrlərinə aid etmək olar. Bu kurqanlar içərisində onlarda aşkar olunmuş maddi mənbələrin sayı və müxtəlifliyinə görə Ağstafa rayonundakı Həsənsu, Şəmkir rayonundakı Şəmkirçay haqqında və yuxarıda bəhs etdiyimiz Goranboy rayonundakı Borsunlu kurqanları xüsusi seçilirlər [14, 74; 21]. Ağstafa rayonu ərazisində Həsənsu çayının sol sahilində yerləşən Həsənsu kurqanında aparılan qazıntılar nəticəsində orta tunc dövrünə aid yeganə abidə aşkar olunmuşdur [35]. 2002-ci ilin oktyabrından etibarən, marşrut

boyu müəyyən edilən ərazilərdə başlanılmış arxeoloji tədqiqat işləri çərçivəsində ilk əsaslı qazıntı Goranboy rayonu ərazisində Borsunlu kəndi yaxınlığında aparılmışdır. Bu ərazidə aşkar edilmiş kurqan b.e.ə. II minillik – I minilliyin əvvəllərinə, daha dəqiq desək b.e.ə. XIII əsrə, son tunc dövrünə aiddir [23^a; 25^a, 44-45; 30^a; 30^b; 34^a; 36; 38^a]. 2003-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq, Şəmkir rayonunda - Zəyəm çayı yaxınlığındakı ərazidə qazıntı işləri davam etdirilmişdir. Kəmərin təxminən 356-cı kilometrliyində Zəyəm çayı yaxınlığında aparılan qazıntı nəticəsində qədim yaşayış məskəni tapılmışdır. Şəmkir rayonunda qədim nekropol (qədim şəhərlərin kənarında böyük qəbiristanlıq – *Ağayev.R*) da aşkar olunmuşdur [18; 34]. Abidənin arxeoloji əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin qədim qəbiristanlıqda təxminən 500 ildən artıq bir müddətdə dəfn aparılmışdır. Abidə b.e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərinə, başqa sözlə, son tunc - erkən dəmir dövrünə aiddir. Nekropolun əsas xüsusiyyəti buradakı qəbirlərin əksəriyyətində skeletin olmamasıdır. Ərazidə aşkarlanan qəbirlər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin xarakterinə uyğundur [18; 30^a; 30^b]. Gəncə-Qarabağ mədəniyyəti kimi də tanınan bu mədəniyyət isə b.e.ə. XIV-VIII əsrlərə aiddir [2, 191-194; 3, 45-46, 48; 22^a, 57-58; 22^b, 83-84]. Zəyəmçay nekropolunda bir neçə qəbirə qırmızı oxra tökülmüşdür. Ən mühüm tapıntı isə dulus çarxının aşkar olunması idi. Silahlar və əmək alətləri metaldan və əsasən də tuncdan hazırlanmışdır [18; 24, 51]. 2003-2004-cü illərdə AMEA AEİ Tovuz rayonu ərazisində yerləşən Tovuzçay nekropolunda çöl tədqiqat işləri aparmışdır. Bu nekropol BTC və BTƏ marşrutunun 378 km-liyində Tovuz rayonu Əlimərdanlı və Bozalqanlı kəndləri arasında yerləşir, Tovuzçay çayından 350-400 metr aralıda 2 qonşu yastı təpə üzərindədir. Arxeoloq Q.Qoşqarlının bildirdiyinə görə, b.e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərinə aid edilən Tovuzçay qəbiristanlığında 2004-2005-ci illərdə 80-dən çox qəbir öyrənilmiş və müxtəlif arxeoloji materiallar aşkar olunmuşdur [16^a; 18; 21; 28]. Bəzi qəbirlərdə skelet aşkar olunmamışdır. Lakin dəfn etmə adəti üstünlük təşkil etmişdir. Tovuzçay nekropolunda dəfn adətinin mühüm bir elementi qurbangahların olmasıdır. Burada yalnız saxsı qablar qoyulmuşdur. Qəbirlərdə və qurbangahlarda aşkar olunmuş saxsı qab nümunələri bütün əlamətlərinə görə b.e.ə. XII-XI əsrlərə aid edilir [16^a; 20]. Tovuz rayonu ərazisində yerləşən Tovuzçay nekropolunda insanın it ilə dəfn edilməsi faktı aşkar olunmuşdur [35]. Tovuz rayonunda Əlimərdanlı kəndi ərazisində BTC əsas ixrac boru kəmərinin 376-cı km-də Tovuzçay və Əsrikçay çayları arasındakı hündür təbii təpə üzərində son tunc və erkən dəmir

dövrünə aid Əsrikçay yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. 2004-cü ilin iyul ayının 1-17-də aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu sayda maddi mədəniyyət nümunələri – daş əmək alətləri, saxsı məmulatları və s. tapılmışdır [16]. 2004-cü idə BTC boru kəmərinin koridoru boyunca aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Yevlax rayonu ərazisində Nərimankənd nekropolunda 4 torpaq qəbir tədqiq olunmuşdur. Qəbirlərdə müxtəlif saxsı məmulatlarla yanaşı, çoxsaylı bəzək əşyaları da aşkar olunmuşdur. Nərimankənd nekropolundakı bu bəzək əşyalarının yaxın analoqları bizə Mingəçevir abidələrindən məlumdur. Öyrənilmiş saxsı məmulatlar və bəzək əşyaları Nərimankənd nekropolunun torpaq qəbirlərini b.e.ə. VIII-VII əsrlərə aid etməyə imkan verir [11; 21]. Samux rayonunun Seyidlər kəndi yaxınlığında yaşayış məskəni və qəbiristanlıq aşkar olunmuş və tədqiq edilmişdir. Çoxtəbəqəli yaşayış məskənində son tunc dövründən başlayaraq orta əsrlərə qədər çox böyük bir xronoloji diapozonu əhatə edən mərhələyə aid çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. B.e.ə. I minilliyin ortalarına aid edilən qəbiristanlıqda torpaq qəbirlər aşkar olunmuşdur. Qəbir inventarı içərisində halqa formalı sığgalar və qızıl muncuqlar olmuşdur [14, 74].

BTC və BTƏ boru kəmərləri zonasında aşkar olunmuş Antik dövrə (b.e.ə. IV- b.e. III əsrlər) – Qafqaz Albaniyası dövrünə aid çox sayda yaşayış məntəqəsi və qəbiristanlıq da öyrənilmişdir. Bu abidələr küp və torpaq qəbirlər, 1 ədəd ağac-kəsmə qəbir olmuş, Ağdaş, Yevlax, Goranboy və Ağstafa rayonları ərazisində aşkar edilmişdir [35]. Onların içərisində çoxsaylı küp qəbirləri olan Yevlax rayonundakı Yaldili və Ağdaş rayonundakı Əmirarx qəbiristanlıqlarını qeyd etmək lazımdır. Ümumilikdə, BTC neft kəmərinin Kür sahili zonasında küp qəbirləri olan 6 nekropol aşkar olunmuş və öyrənilmişdir [14, 74-75]. Küp qəbirlərin inventarı bu küplərin içərisində, daha iri qablar isə küpün ətrafında qoyulmuşdur [24, 51-52]. Bu tapıntılar bir daha sübut edir ki, saxsı qablarda dəfn adəti Qafqaz Albaniyası dövründə aparıcı dəfn adətlərindən olmuşdur. Bu adət b.e.ə. V-IV əsrdən başlayaraq Qafqaz Albaniyasının demək olar ki, bütün ərazisində müşahidə olunur və b.e. II-III əsrlərinə qədər davam edir [14, 74-75]. Boru kəməri zonasında çox nadir və qiymətli tapıntı Ağdaş rayonu ərazisində b.e. I-II əsrlərinə aid olan ağac-kəsmə qəbirlərin aşkar olunması və öyrənilməsi oldu. Burada zəngin qəbir inventarı aşkar olunmuş və onların içərisində üzərində 4 üzüm salxımı naxışının həkk olunduğu gümüş kasa qeyd olunmalıdır [14, 74-75]. Tarixdən bəlli olduğu kimi, Qərbi və Şimal-Qərbi Azərbaycanda alban tayfaların tapındıqları başlıca din xristian dini olmuşdur. BTC və BTƏ dəhlizində bir neçə məntəqədə erkən xristianlıq dövrünə aid qəbirlər də aşkar olunub qazılmışdır. Bunlardan ən maraqlısı Şəmkir rayonu ərazisində Çaparlı kəndi yaxınlığında aşkar olunmuş Erkən Xristian nekropoludur. Belə ki, qazıntılar nəticəsində xristian məbədi və bu məbədin içərisində və ətrafında xristian qəbirləri tapılmışdır [35]. Nekropol erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan ərazisində xristian dəfn adətinin formalaşması prosesini izləməyə imkan verir.

Erkən orta əsrlər dövrünə (b.e. IV-VIII əsrlər) aid torpaq qəbirlərdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, məişət əşyalarına daha çox rast gəlinmişdir. Erkən orta əsrlərə aid olan torpaq qəbirlərin əksəriyyəti Ağstafa rayonu ərazisində tapılmışdır. Bunlar, əsasən, qadınların qəbirləri olmuş və bu qəbirlərdə toxuculuqla bağlı çoxlu sayda əşyalar aşkar edilmişdir [24, 51-52]. 2004-cü ilin sonu və 2005-ci il ərzində BTƏ dəhlizi boyunca aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticə-

sində Samux rayonunun Hacıalılı kəndi yaxınlığında orta əsrlər dövrünə aid edilən yaşayış məskəni tədqiq edilmişdir. Burada əmək alətləri içərisində toxuculuq sənətinə aid əmək alətlərinin çoxluğu diqqəti cəlb edir. Tədqiq olunmuş bu abidəni kiçik kənd tipli yaşayış məskəni hesab etmək olar [12]. Azərbaycanda uzun illər ərzində iri orta əsr (IX-XVIII əsrlər) şəhərlərində – Bakı, Gəncə, Şamaxı, Beyləqan, Bərdə, Şəmkir, Naxçıvan və digər şəhərlərdə aparılan qazıntılar nəticəsində çox geniş elmi məlumat əldə olunmuşdur. Lakin bu dövrə aid kənd tipli yaşayış yerləri isə geniş miqyaslı tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bu baxımdan, BTC və BTƏ zonasında aparılan qazıntılar məhz bu cür kənd tipli yaşayış yerləri olan Fəhralı, Ləki, Hacıalılı, Daşbulaq, Poylu, Qıraq Kəsəmən və başqa abidələrin öyrənilməsinə şərait yaratmışdır. Boru kəməri zonasında 10-dan çox orta əsr yaşayış məskəni tədqiq olunmuşdur. Daha əhəmiyyətli arxeoloji qazıntı işləri Samux rayonu ərazisində yerləşən Fəhralı və Ağstafa rayonu ərazisində yerləşən Qıraq Kəsəmən yaşayış məskənlərində aparılmışdır [12; 14, 75]. 2004-cü ilin iyun-avqust aylarında Qıraq Kəsəməndə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı yaşı b.e. 900-cü illərinə gedib çıxan orta əsrlərə aid ilk yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Burada həmçinin orta əsrlərdən sonrakı dövrə aid qəbiristanlıq (26 qəbir) da aşkar edilib [25^a, 44-45]. Boru kəmərləri zonasında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət abidələri, öyrənilmiş yaşayış məskənləri bizə Azərbaycanın orta əsr kənd və şəhər əhalisinin təsərrüfat həyatını öyrənməyə və müqayisə etməyə imkan verir.

BTC və BTƏ layihələri üzrə 2004-cü il ərzində Goranboy rayonunda yerli muzeyin əsaslı təmiri maliyyələşdirilmişdir [25^a, 44-45]. 2005-ci il ərzində BTC və BTƏ layihələri üzrə Mədəni İrs üzrə iş proqramının həyata keçirilməsi davam etdirilmiş, daha 27 arxeoloji qazma işi tamamlanmış və Azərbaycanda görülmüş belə işlərin ümumi sayı 40-a çatdırılmışdır [25^b, 30]. 2005-ci ilin sonunda «Bi-Pi» şirkəti AMEA AEİ tərəfindən çağırılmış beynəlxalq arxeoloji konfransın keçirilməsinə kömək etmişdir. Gürcüstandan, Rusiyadan və Ameri-

ka Birləşmiş Ştatlarından dəvət olunmuş alimlər də daxil olmaqla, 60 nəfərdən çox iştirakçının cəlb edildiyi bu konfrans 3 gün davam etdi. Konfransın keçirilməsindən bir qədər sonra «BTC Co» şirkəti orada təqdim edilmiş 175 elmi məruzədən ibarət bir kitabın nəşrini maliyyələşdirmişdir [25^b, 30]. BTC və BTƏ layihələrinin bir hissəsi kimi, Azərbaycanda indiyədək aparılmış ən böyük arxeoloji qazma proqramı 2006-cı ilin yanvar ayına qədər başa çatdırıldı [25^c, 34]. «Bi-Pi» şirkəti BTC və BTƏ layihələrinin icrası olaraq boru kəmərləri zonasındaki maddi-mədəni abidələrin qorunması üçün 2 milyon ABŞ dollar vəsait ayırmışdır [37]. BTC və BTƏ boru kəmərlərinin Azərbaycan ərazisində yerləşən hissəsində arxeoloji qazıntıların aparılması üçün 100 min ABŞ dollarından çox vəsait ayrılmışdır [36]. 2006-cı il iyun ayının 12-də «Bi-Pi» şirkətində BTC və BTƏ kəmərləri boyunca Azərbaycanda həyata keçirilən arxeoloji proqramın nəticələri barədə kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinə ətraflı məlumat verilmişdir [21]. AMEA AEİ-nin direktor müavini N.Müseybliyin sözlərinə görə, boru kəmərinin çəkilişində institutun 30-a yaxın əməkdaşı iştirak etmiş, 4 arxeoloq isə tikinti texnikasının işlədiyi sahələrdə müşahidələr aparmışdır. Qazıntılar zamanı məqsədyönlü şəkildə heç bir abidənin məhv edilmədiyini deyən N.Müseybli qeyd edib ki, 41 məntəqədə arxeoloji qazıntılar zamanı 20 mindən artıq tarixi material üzə çıxarılıb. Ümumilikdə isə BTC-nin çəkilişi zamanı aparılan qazıntı işləri Azərbaycan arxeologiyası tarixində ən böyük hadisə sayılır. Miqyasına və üzə çıxarılan abidələrin növ müxtəlifliyinə, sayına görə bu qazıntı işləri yalnız Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının nəticələri ilə müqayisə olunur [24, 48-49; 35].

AMEA AEİ 2006-cı ildə BTC və BTƏ boru kəmərlərinin Azərbaycandan keçən marşrutu boyunca aşkar edilmiş maddi mədəniyyət əşyaları ilə əlaqədar hesabatların verilməsi, onların qeydiyyatının aparılması və laboratoriya tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə başlamışdır [25^c, 34]. AMEA AEİ-nin imkanlarının genişləndirilməsi üçün «Bi-Pi»-Azərbaycan» şirkəti və onun tərəfdaşları 2006-cı ildə arxeoloji tapıntıların mühafizə olunması proqramına başladılar. Bu proqram «URS Korporeyşn Ltd.» tərəfindən həyata keçirilmişdir [25^d, 51].

Boru kəmərləri zonasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş abidələr təkcə yerli alim və mütəxəssislərin deyil, eləcə də bir çox xarici tədqiqatçıların da diqqət və marağına səbəb olmuşdur. Berlin Memarlıq İnstitutu və Fransa Akademiyasının professorları AMEA rəhbərliyinə müraciət edərək AMEA AEİ ilə bu sahədə əməkdaşlıq etmək və birgə qazıntılar aparmaq istədiklərini bildirmişlər [36].

Boru kəmərləri boyunca aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələrinin elan edilməsi sahəsində ən başlıca addım 2008-ci il mart ayının 18-də «Bi-Pi» şirkətinin BTC və BTƏ layihələrindəki tərəfdaşları adından İçərişəhərdə yerləşən Biznesin İnkişafı Mərkəzində Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə boru kəmərləri dəhlizi boyunca mədəni irs proqramını həyata keçirmək üçün dünyanın ən iri muzey kompleksi və tədqiqat təşkilatı olan ABŞ-ın Smitsonian İnstitutu ilə bö-

yük qrant sazişi bağlaması oldu [31; 36; 39^a]. Bu proqramın ümumi dəyəri 1 milyon ABŞ dollarından bir qədər artıq və həyata keçirilmə müddəti 2 ildir. Üç əsas benefisiar – Qobustan Dövlət Tarixi-İncəsənət oruğu, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Gürcüstan Milli Muzeyi üçün nəzərdə tutulan bu proqramın iki əsas məqsədi – ictimai təbliğat və bacarıqların yaradılması kimi məqsədi vardır [29^a].

Beləliklə, 2000-2008-ci illərdə BTC və BTƏ layihələri üzrə Azərbaycanda həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycanın maddi-mədəni irsi ilə bağlı abidələrin aşkar olunması və qorunması ilə bağlı böyük uğurlar əldə olundu. Əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri bir daha bu regionun zəngin və qədim tarixə malik olmasını sübut etdi. Bu Azərbaycanın arxeologiya elminə mühüm bir töhfədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (Ən qədimdən – b.e. III əsr), 7 cildə, I cild. Bakı, «Elm», 1998.
2. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası (ali məktəb tələbələri üçün dərslik), Məsləhətçilər. İ.Ə.Həbibbəyli, İ.M.Hacıyev; AzMEA Naxçıvan bölməsi, Naxçıvan Dövlət Universiteti, I cild. Bakı, «Elm», 2007.
3. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, «İşıq», 1986.
4. Hüseynov M.M., İsmayılov Q.S., Quliyev N.M. Azərbaycanın arxeoloji abidələri (Qədim daş dövrü – orta əsrlər), Dərs vəsaiti, Bakı, «ADU-nun nəşri», 1981.
5. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni, Bakı, «Nafta-Press», 2007.
6. Алиев И. Г. Каспийская нефть Азербайджана, Москва, «Известия», 2003.
7. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа, Баку, «Nafta-Press», 2008.
8. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI-IV тыс. до н.э.), Баку, «Элм», 1987.
- 8^a. Нариманов И.Г., Алиев Н.Г. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита, Археология и Этнография, Баку, 2001.
9. Абдуллаева А. Украшения из Нариманкендского некрополя // Qafqazın Arxeologiyası, Etnoqrafiyası, Folkloru. Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-poliqrafiya Mərkəzi, 2005;
Асадов В. Пряслица найденные в поселении Хаджыалылы // Qafqazın Arxeologiyası, Etnoqrafiyası, Folkloru, Bakı, 2005.
10. Гошгарлы Г. Исследование археологических памятников в зоне нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД) и Южно-Кавказского газопровода Баку-Эрзурум (ЮКГ) в 2004-2005 г.г. // Qafqazın Arxeologiyası, Etnoqrafiyası, Folkloru, Bakı, 2005.
11. Гусейнов М. О каменных орудиях земледелия, обнаруженных из поселения Асрикчай // Qafqazın Arxeologiyası, Etnoqrafiyası, Folklor, Bakı, 2005.

- 12^a. Даниялов Я. О грунтовых могилах Товузчайского некрополя // Qafqazın Arxeologiyası, Etnoqrafiyası, Folkloru, Bakı, 2005.
12. Квачидзе В., Мусеибли. Н Печати с поселения древних земледельцев Бююк-Кесик (Актафинский район, Азербайджан) // Qafqazın Arxeologiyası, Etnoqrafiyası, Folkloru, Bakı, 2005.; Мусеибли Н. Позднеэнеолитические курганы Актафинского района // Qafqazın Arxeologiyası, Etnoqrafiyası, Folkloru, Bakı, 2005.
13. Najafov Sh, Hajili Z. Importance of archaeological research of necropolis Zeyemchay in studying economic and social structure of Latest Bronze and Early Iron Age in Azerbaijan // Qafqazın Arxeologiyası, Etnoqrafiyası, Folkloru, Bakı, 2005.
14. Gary Paulson, BTC Pipeline Project and the Preservation of Cultural Heritage, (pages.249-264.) in the book: Art and Cultural Heritage: Law, Policy, and Practice by Barbara T. Hoffman, Published by Cambridge University Press, 2006.

Dövri mətbuat:

15. Yaqubzadə M. Azərbaycanın arxeologiya elminə mühüm töhfə // Xalq qəzeti, 13 iyun 2006.
16. BP Current Developments by Tamam Bayatly // Azerbaijan International magazine, Winter 2002 (10.4), Pages 88-89.
17. Baku-Tbilisi –Ceyhan Pipeline Boosts Azerbaijani Archeology Excavations on pipeline route yield valuable finds by PhD Nəcəf Musabeyli // Visions of Azerbaijan, №2. Summer.-2007.-pp.48-53.

Hesabatlar:

18. BP Azərbaycanın 2003-cü il üçün Davamlı İnkişaf haqqında Hesabatı, Ernst & Young LLP, London, İyun 2004-cü il. 38 səh.
- 19^a. BP Azərbaycanın 2004-cü il üçün Davamlı İnkişaf haqqında Hesabatı, Ernst & Young LLP, London, İyun 2005-ci il. 65 səh.
- 19^b. BP Azərbaycanın 2005-ci il üçün Davamlı İnkişaf haqqında Hesabatı, Ernst & Young LLP, London, İyun 2006-cı il 65 səh.
- 19^c. BP Azərbaycanın 2006-cı il üçün Davamlı İnkişaf haqqında Hesabatı, Ernst & Young LLP, London, İyun 2007-ci il. 69 səh.
- 19^d. BP Azərbaycanın 2007-ci il üçün Davamlı İnkişaf haqqında Hesabatı, Ernst & Young LLP, London, İyun 2008-ci il. 69 səh.
19. Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin Azərbaycan sektorunun milli QHT-lər tərəfindən Auditi, CQBK-nin Azərbaycanın Mədəni İrsinin Qorunması sahəsində götürdüyü öhdəliklərin icrasının Auditi üzrə Arxeoloji, Mədəni və Tarixi Abidələrin Qorunması İşçi Qrupu-nun Yekun Hesabatı. Bakı, 2006. 46 səh. Sayta istinadən: http://www.crn.az/upload/other_file/ch_report_az.pdf
20. National NGO Monitoring of Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline Project Historical, Cultural and Archaeological Heritage Protection Working Group Report, Baku, 2005. 32 pages. Sayta istinadən: http://subsites.bp.com/caspian/BTC/Eng/NGO/Aze/Cultural%20Heritage/btc_arc_h_en.pdf

İnternet saytları:

21. "Arxeologiya elminə töhfə". Sayta istinadən:
<http://azerbaijan.news.az/index.php?Lng=aze&year=2006&Pid=3924>
- 22^a. "bp boru kəmərlərinin keçdiyi ərazilərdə mədəni irsi təbliğ edir". Sayta istinadən:
<http://azerbaijan.news.az/index.php?Lng=aze&Pid=22466>
- 22^b. "Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri faktlar və rəqəmlərdə". Sayta istinadən:
<http://azerbaijan.news.az/index.php?Lng=aze&year=2006&Pid=4815>
- 22^c. "Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğu Dünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir".
Sayta istinadən:
<http://www.azerbaijan-news.az/index.php?Lng=aze&year=2007&Pid=14771>
22. "Neft kəməri Qobustandakı abidələrə zərər vurmayacaq". Sayta istinadən:
http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2002/avgust/195/sosium.html
23. "BP şirkəti mədəni irsin ictimai təbliği üzrə böyük qrant sazişi imzalayır", 18 Mart 2008. Sayta istinadən:
<http://www.bp.com/genericarticle.do?categoryId=9006935&contentId=7042510>
24. BTC pipeline Environmental and Social Impact Assessments (ESIA), Azerbaijan, Final ESIA, Executive Summary, December 2002. 28 pages. Sayta istinadən: http://www.ebrd.com/projects/eias/esia_az.pdf
25. Мусейбли Н. "Контракт века" и археологические исследования в Азербайджане. Sayta istinadən: http://www.irs-az.com/archive/gen/n22/n22_2.htm
26. Мустафаева С. "Азербайджанскими памятниками древней истории, которые найдены по маршруту нефтепровода Баку - Тбилиси - Джейхан, заинтересовался Smithsonian Institution. Sayta isitinadən:
<http://regionplus.az/artic/51/socium/s1.php>

BAKI-TBILISI-CEYHAN OIL PIPELINE AND BAKI-TBILISI-ERZURUM GAS PIPELINE PROJECTS AND THE PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE OF AZERBAIJAN

Rasul Aghayev

Summary

In this article it is told about the archaeological excavations along the planned route of Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline and Baku-Tbilisi-Erzuram (BTE) gas pipeline, about these projects preserving the cultural heritage of Azerbaijan. The excavations along the planned route of BTC oil pipeline and BTE gas pipeline can be compared with the Mingachevir excavations (1946-1953) in terms of the variety of archaeological material. Excavations were carried out in 2001-2005 in 41 sectors along the pipelines' corridor, which is 44m wide. The work unearthed the remains of hundreds of tombs and ancient settlements from the end of the Copper Age (Chalcolithic or Eneolithic Age, the first half of the 4th millennium BC) right up to the Middle Ages inclusive.

ПРОЕКТЫ НЕФТЕПРОВОДА БАКУ-ТБИЛИСИ-ДЖЕЙХАН И ГАЗОПРОВОДА БАКУ-ТБИЛИСИ-АРЗРУМ И ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Rasul Aghayev

Резюме

В этой статье рассказывается об археологических раскопках, проведенных в зоне маршрута нефтепровода Баку - Тбилиси - Джейхан (БТДж) и газопровода Баку-Тбилиси-Арзрум (БТА), а также о проектах по сохранению культурного наследия Азербайджана. Археологические исследования, проведенные в зоне строительства нефтепровода БТДж и газопровода БТА, по разнообразию археологического материала можно сравнить с раскопками на Мингачевирской ГЭС (1946-1953). В коридоре трубопроводов, ширина которых составляет 44м, раскопки проведены в 41 участке. В общем, археологические исследования по этому проекту осуществлены в 2001-2005 гг. В течение этого времени были обнаружены и изучены сотни погребальных памятников, древних поселений, охватывающих периоды от конца энеолита (I пол. IV тыс. до н. э) до средневековья включительно.

AZƏRBAYCANIN QƏDİM DÖVR MADDİ-MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNDƏ ASTRAL İŞARƏLƏR VƏ TƏSVİRLƏR

İradə Avşarova
(*Bakı Dövlət Universiteti*)

Dünyanın ən qədim sivilizasiya məskənlərindən biri sayılan Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrü tayfalarının maddi mədəniyyət nümunələrinin və-rəsəlik bağlılığı, əsasən, qayaüstü petroqliflərdə, saxsı və tunc məmulatlarında, ictimai-siyasi, dini prosesləri əks etdirən abidələrdə daha çox izlənilir.

Dünya xalqlarının incəsənətində dini ideoloji, adət və ənənələrlə bağlı olan ornament motivləri və süjetli kompozisiyalar bir-birilə müəyyən oxşarlıqlar təşkil edir. Belə ki, mifik təsəvvürlərin yaranması dünya mifologiyası tarixində paleolit dövrünə aid edilir. Bu mərhələnin təsviri incəsənəti ibtidai insanların ətraf mühitə, təbiət hadisələrinə, dini ideoloji baxışlarına uyğun olub, ilkin icma adət-ənənələrinin təsiri altında yaranmış və sərbəst estetik funksiyalardan məhrum olmuşdur. Mezolit dövründən başlayaraq «qrafik» simvolizm öz ilkin xarakterini itirməyə başlamış və daha sərbəst obrazlı təsviri incəsənət formaları meydana gəlmişdir. Bu proses arxeoloji abidələrdə mifik başlanğıcın zəifləməsi ilə əlaqədar izlənilir.

Tunc dövründən başlayaraq isə təsviri incəsənət əsas informasiya mənbəyi kimi inkişaf edir və bu dövrdən etibarən təsviri incəsənətdə detallaşdırılmış mifik standartlar yaranır. Bu dövrün ilk mərhələləri üçün sadə həndəsi motivli naxışlar, simvolik işarələr, mifik, dini məzmunlu kompozisiyalar və səma cisimlərini əks etdirən elementlər daxildir. Son tunc və ilk dəmir dövrü təsviri incəsənət nümunələri üzərində astral işarə və astral mifik süjetlərə – ay, günəş, ulduz təsvirlərinə çox təsadüf olunur. Bəzən bu dövrün incəsənət nümunələri üzərində xeyir və şər qüvvələri, eləcə də mifik güc, qüvvət, hökmranlıq simvolları heyvan təsvirləri şəklində əks olunur. Bu təsvirlər özündə əsasən kosmik elementləri – günəş, ay, ulduz, yer üzünün səthi və s. birləşdirir.

Kosmik ələmlə bağlı naxışlar maraqlı semantik məzmun kəsb edir. Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrü bədii məmulatları üzərində doldurucu elementlər kimi çoxbucaqlı (altı, yeddi və s.) ulduz təsvirlərinə, günəş, ay və s. işarələrə də rast gəlinir.

Altıbucaqlı ulduz bir çox xalqların miflərinə gözəllik, azadlıq, nigah, məhəbbət, mərhəmət, dünya və insan bədəninin forması – iki əl, iki ayaq, baş və bədəni simvollaşdıran işarələr kimi daxildir. Altıbucaqlı ulduz təsviri həm də özündə ümumi bir bütövlüyü (6-1) simvollaşdırır [12, s.1, 273].

Günəş işarələri Azərbaycan tayfalarının bədii tunc məmulatları üzərində dairəvi, spiral, təkər modelinə bənzər və çərxi-fələk (svastika) nişanı şəklində təsvir olunmuşdur. Belə təsvirlərə, əsasən, qayalar [3], möhürlər [17, s.70], gil

qablar [2], tunc əşyalar [18. şək. 11. 24] üzərində rast gəlinir. B.B.Piotrovskinin fikrinə, bu işarələr qədim dövrlərdə Cənubi Qafqazda günəşi simvollaşdırmışdır [15, 90-94]. V.Manxartın XIX əsr mif məktəbinin nümayəndələri astroloji (solyar) cizgili qəhrəmanlar olan mifləri də günəş mifləri adlandırmışlar [9]. Solyar cizgilər deyəndə mifik qəhrəman olan günəşin cizgiləri, əlamətləri nəzərdə tutulur. Daha böyük mənada solyar miflər astral miflərə aid edilir. Günəş rəmzi olan spiralvari işarələri təsvir etməklə qədim tayfalar günəşin əbədi hərəkətini vermişlər.

Çərxi-fələk (svastika) nişanı da günəş rəmzidir. Bu işarələrdə günəş qanadlı təsvir olunur. Çərxi-fələk rəsmi Azərbaycanda, bütövlükdə Qafqazda (tunc dövründə), eləcə də skiflər arasında çox geniş yayılmış bir işarədir. Azərbaycanın bu dövrə aid Sarıtəpə, Babadərviş məbədlərinin divarlarında və orada tapılmış gil pentadələrin üzərində yalnız svastika işarəsi verilmişdir [1, 106-107]. Abidədən tapılan ocaq qurğusu və günəş allahı – Mitranın büstünə əsaslanan D.A.Axundov Baba-Dərviş yaşayış yerindən aşkar olunan bu məbədin od və günəş allahı – Mitra məbədi olduğunu ehtimal etmişdir [8, 173-174].

Deməli, tunc dövrü tayfalarının ideoloji dünyagörüşlərində günəş və günəş rəmzi əsas yer tutmuşdur. Belə naxışlara – çərxi-fələk deyilməsində də çox böyük şərtlilik vardır. Həndəsi ornamentlərin dördlük simmetriya oxuna malik olanlarının hamısında svastikaya bənzər element görmək olar. Məsələn: möhürlərin üzərində təsvir olunan çərxi-fələk nişanı bir-birinə keçərək, müəyyən bir sahəni əhatə etməklə öz sabitliyini itirsə də, mənasını dəyişmir.

Çərxi-fələk mifik və dini sistemlərdə ən çox yayılmış simvolların biri olmaqla yanaşı, dünya xalqları mədəniyyətlərinin bir çoxunun simvolikasında mühüm yerlərdən birini tutur. Çərxi-fələk qədim dünya mifologiyasında insan və antropomorf bütlərin modeli kimi çıxış edir [12, s. 1, 336]. Onun antropomorf mərkəzi və insanın açılmış qollarla xaç şəkilli olması həmişə folklorlarda (tapmaca), mifik və dini səhnələrdə göstərilir. Bununla da çərxi-fələk ruhi baxışları modelləşdirir ki, bu da ruhun doğulması və onun allaha, əbədiyyətə yönəlməsidir. Çərxi-fələk dünya mifoloji sistemində yuxarı paleolit dövründə yaranıb, işığı və əliaçıqlığı özündə simvollaşdırır [13, s. 2, 420].

Azərbaycanın tunc dövrü qəbir abidələrində müşahidə olunan üzəri çərxi-fələk təsvirli maddi- mədəniyyət nümunələri çox güman ki, qəbirlərə əbədiyyət simvolu kimi qoyulmuşdur. Görünür, qədim Azərbaycanda çərxi-fələk həyat, əbədiyyət və nəsilartımı başlanğıcını simvollaşdırmış, atəşpərəstliklə əlaqədar olaraq isə iki ağac hissəsinin birləşməsindən alınan atəşi xarakterizə etmişdir.

Azərbaycanda çərxi-fələk işarələrinə son tunc və ilk dəmir dövrü qayaüstü təsvirlərində [4, 15, şək. 49; 11, 44, 53], keramika [14, 91-99], metal məmulatları üzərində [18], memarlıq abidələrində daha çox [16, 173] rast gəlinir.

Apartdan tədqiqatlara əsaslanaraq, belə nəticəyə gəlmək olur ki, çərxi-fələk (svastika) işarəsi qədim Azərbaycan tayfaları üçün xarakterik olan simvolların biri sayıla bilər.

Q.Əhmədovun fikrincə, svastika işarəsi hərəkətdə olan insanın sxematik təsviri, qanadsız çərxi-fələk işarəsi isə hərəkətdə olan insanın fəaliyyətinin dayanmasını, onun sonunu və ölümünü ifadə edir [4, s.23].

Qanadsız çərxi-fələk işarəsi qədim mifik və dini görüşlərlə əlaqədar olan abidələrdə daha çox yayılan simvollardandır. Bu işarə mərkəz və mərkəzdən çıxan əsas istiqamət ideyasını, işıq və zülmətin birləşməsini simvollaşdırır. Bəzən bu işarə insan və antropomorf allahların modeli kimi çıxış edir. İnsanın yana açılmış əllərinin çərxi-fələk şəklində olması folklor, mifoloji və dini sistemlərdə təsdiq olunur. Bununla yanaşı, həmin bu işarə ruhi aspekti modelləşdirir: allaha, əbədiyyətə yönəlmə, ruhun bədəndən çıxması və s. əks etdirir [13, s. 2, 12].

Cənubi Qafqaz ərazisində çərxi-fələk nişanının ən qədim nümunəsi Naxçıvanda e.ə. III minilliyin əvvəllərinə aid I Kültəpə abidəsindən məlumdur [7, 133]. Çərxi-fələk nişanı dünyanın əksər ölkələrində müxtəlif dövrlərə aid abidələrdə təsadüf olunur. Ümumiyyətlə, günəş təsvirləri bir çox xalqların mifoloji sistemində e.ə. XVI-XV əsrlərə aid olub, Ön Asiyada da eyni mənə daşımış və «günəş allahı» kimi çıxış etmişdir [13, s. 2, 46].

Hələ tunc dövründə Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfaların günəşə, aya sitayiş etmələrini Sarıtəpə, Babadərviş yaşayış yerlərindən aşkar edilən məbədlər, ocaq qurğuları və divarlardakı çərxi-fələk təsvirli naxışlar, Xanlar və Gəncəçay rayonundakı kurqandan əldə olunmuş gil qablar, eləcə də bədii tunc məmulatları və s. maddi mədəniyyət abidələri üzərindəki günəş təsvirləri sübut edir.

Mifik təsəvvürlərə görə, təkər şəkilli günəş simvolları bədii tərtibatlı məmulatlar üzərində günəş və şimşək şəkilli kimi çıxış edir [13, s. 2, 462].

Azərbaycan ərazisində aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri üzərində qanadsız çərxi-fələk formalı işarələrə də təsadüf olunur. N.Ə.Müseymbli qanadsız çərxi-fələk işarəsinin «dörd» anlayışı ilə bağlı təşəkkül tapdığını güman edir, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan qədim insanların dörd fəsil yararlanmasının əsasını təşkil edən dörd ünsür – od, hava, su, torpaq və dünyanın dörd tərəfi və s. ilə bağlı təsvirlərin nəticəsi kimi baxır. O.A. Həbibullayev qanadsız çərxi-fələk işarəsini ilin dörd fəslə ilə bağlayır [7, 248].

Bizcə, odun qüvvəsinə inam, onun təmizləyici xüsusiyyətləri ilə bağlı yararlanmışdır. Çünki canlı təbiəti və insan həyatını işıqsız, istisiz, odsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Günəş bir ilahi qüvvə kimi ibtidai insanın həyatına daxil olmuş və qədim insanlar odun sirlərini izah edə bilmədikləri üçün ona ali, ilahi qüvvə kimi etiqad etmişlər. Qanadsız çərxi-fələk tipli işarələrə e.ə. II-I minilliklərə aid tunc və keramika məmulatı üzərində [7, şəkl. 29], qaya təsvirlərində [16. şəkl. 22] və Alban dövrü memarlıq abidələrində rast gəlinir [8; 135]. Qədim Azərbaycan (türk) mifologiyasına görə, mifik obraz olan Oğuz danın sökülməsini və səhərin açılmasını təmsil edir. Oğuzun işıq və şüa ilə əlaqədar olan qızla evlənməsindən doğulan uşaqların adları Gün, Ay və Ulduzdur [47, 263].

Göründüyü kimi, çərxi- fələk nişanının meydana gəlməsi və semantikasi haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Dolanlar kəndindən tapılan asma maral fiqurunun, Naxçıvandan əldə olunan su qabının üzərində beş və altı güşəli ulduzvari işarə təsviri vardır. Bu da yəqin ki, səma cismlərinə sitayişlə bağlı təsvir olunmuşdur [3, 65].

Planetlərdən Yer kürəsində daha yaxşı müşahidə edilən ay qədim mifologiyada Roma gecə işığının ilahəsi kimi verilir [13, s. 2, 78].

Ay çox qədimlərdən başlayaraq, Azərbaycan tayfaları arasında müqəddəs sayılmış və ayı əks etdirən simvolik işarələr bir çox maddi- mədəniyyət nümunələri üzərində təsvir olunmuşdur. Təkər şəkilli günəş işarələrinə və ay təsvirlərinə Azərbaycan ərazisində olan Qobustan (Yazılıtəpə 14 №-li daş), Gəmiqaya petroqliflərində, keramika məmulatları üzərində də rast gəlinir [5, s.28; [11, s.34]. Qobustan və Gəmiqaya petroqliflərindəki aypara təsvirli işarələr Azərbaycanın qədim sakinlərinin aya olan inamları haqqında məlumat verən ən qədim maddi mənbələr hesab oluna bilər [5, s.27].

Qədim tayfaların dünyagörüşlərində ay gecə işığı və kişi başlanğıcının təəcəssümü kimi də şərh edilir. Əski uyğurların təfəkkürlərində Oğuzun anası Ay qağan, atası isə öktüzdür.

Ümumiyyətlə, ay təsvirləri Gəncəçay vadisində qədim dini etiqadla əlaqədar olan 58 №-li tikinti qalıqı üzərində və başqa maddi mədəniyyət nümunələri üzərində də qeyd alınmışdır. Ayla bağlı miflər və inamlar bütün dünya xalqlarının, o cümlədən, qədim Azərbaycan (türk) tayfalarının dini-ideoloji baxışlarında ən geniş yayılmış inamlardan biri sayıla bilər [10]. Ay hal-hazırda da türk xalqlarının dini dünyagörüşlərində müqəddəs sayılan planetlərdən biridir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrü maddi mədəniyyət nümunələrinin dekor motivləri təsadüfi olmayıb, qədim tayfaların əsrlər boyu inkişaf etmiş bədii zövqünə, dini-ideoloji baxışlarına müvafiq yaranmış və sonrakı tarixi mərhələlərdə həyat tərzinin və rifahın yüksəlişi ilə daha da inkişaf edərək yeni və maraqlı sənət əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev V.H. Baba-Dərvişdə son tunc və ilk dəmir dövrü yaşayış yerləri. AMM, VIII c., Bakı, Elm, 1976, s.104-130.
2. Əliyev V.H. Azərbaycanın tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977.
3. Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1992, 32 şəh.
4. Mahmudova V. Azərbaycanın ilk oturaq əkinçi-maldar tayfalarının qəbr abidələri. Bakı, Elm, 2003.
5. Müseyibli N.Ə. Qobustan və Gəmiqaya petroqliflərində işarə və damğalar. // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı, 2003, № 1, s. 20-31.
6. Seyidov M. Azərbaycanın mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983.

7. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982.
8. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: 1986.
9. Василевич Г.М. Эвенки. Историко-этнографические очерки (XVIII-начало XX вв.) Ленинград, Наука, 1969.
10. Гусейнова М.А. Об интерпретации рисунков в группе сосудов эпохи поздней бронзы Азербайджана. // Изв. АН Азерб. ССР, сер. Истории, философии и права. 1977, № 2, с. 84-93.
11. Джафарзаде И.М. Гобустан. Наскальные изображения. Баку, Элм, 1973.
12. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, М., Советская Энциклопедия, 1991.
13. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, М., Советская Энциклопедия, 1991.
14. ОАК за 1903 г.; СПб., 1906, 7 табл, рис 406.
15. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград, Изд-во Ленинградского Государственного Университета им. А.А.Жданова. Ленинград, 1949.
16. Техов Б.В. Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э. Археологичес. Исследован. Автореф. Дис. докт. ист. наук. АН ГССР, ИИАЭ, Тбилиси, 1974.
17. Халилов Д.А. Поселение на холме Сары-тепе. // СА, № 4 Москва, 1960, с. 68-75.
18. Wolfram Nagel. Eva Strommehger. Kalakent. Frucisenzeitliche grabfunde aus dem transkavkasischen Gebul von Kirovabad (Jelizavetpol). Berlin 192 p. 78 taf., (Berliner Beitrage Kur vor und Fruhgeschichte; B 4) 1985.

ABOUT SOME ASTRAL SIGNS OF MATERIAL CULTURE OF THE BRONZE AGE OF AZERBAIJAN

Irada Avsharova

Summary

On the samples ceramics, bronze materials, rock carvings one can retrace very close relationship between cultures of ancient tribes existing on the territory of Azerbaijan, one of the ancient centers of civilization. Some motives and ornaments observed on the samples of material culture concerning to the spiritual life, custom and traditions are similar to those of existing in the world art.

The origin of detailed mythic standards as a main information source in the beginning of Bronze Age.

The descriptions of sun on the examples of decorative art were expressed in the form circle, spiral, wheel and fylfot.

The image of the moon and the sun in the form of wheel can be observed on the rock carvings of Gobustan and Gemiqaya, on the temples of Saritapa and Babadarvish, as well as numerous, of ceramic production of Bronze Age.

We came to the conclusion that the fylfot and solar signs are one of the characteristic features in decorative art of ancient Azerbaijani tribes of Bronze Age.

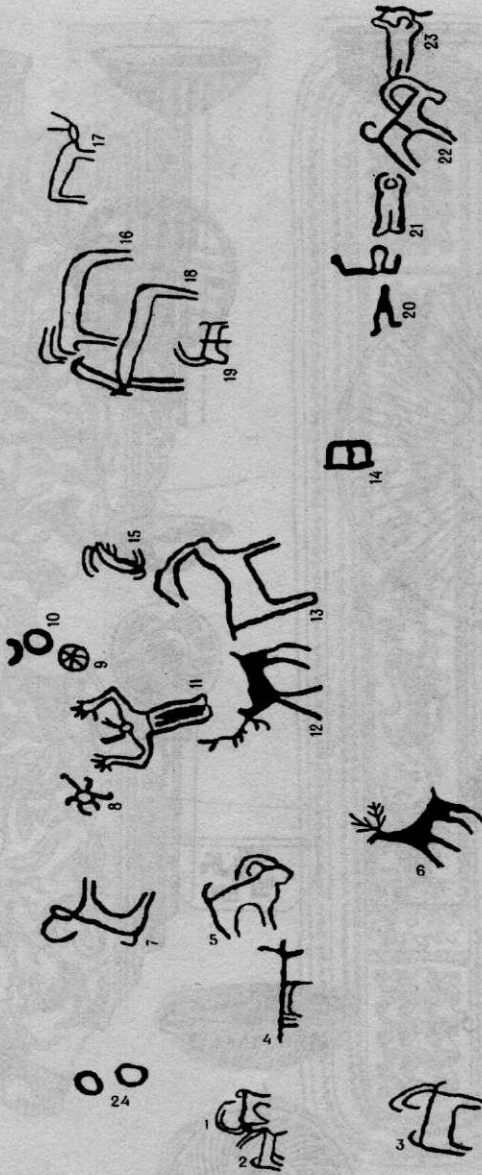
О НЕКОТОРЫХ АСТРАЛЬНЫХ ЗНАКАХ НА ПРЕДМЕТАХ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БРОНЗОВОГО ВЕКА АЗЕРБАЙДЖАНА

Ирада Авшарова

Резюме

Тесная связь между культурами племен поздней бронзы и раннего железа, существующих на территории Азербайджана, может быть прослежена на примерах керамики, бронзы, наскальных изображений. Мотивы и орнаменты на примерах материальной культуры, отражающие духовную культуру, традицию, схожи с мотивами мировой культуры. Детализированные мифические стандарты как основные информационные источники на территории Азербайджана относятся к началу бронзового века.

Изображение солнца на изделиях декоративного искусства встречается на территории Азербайджана в форме круга, спирали, колеса и свастики. Изображения луны и солнца в форме колеса могут прослежены на наскальных изображениях Гобустана и Гемигая, на святилищах Сарытепе и Бабадервиш и на керамических изделиях бронзового века. Мы пришли к выводу, что солярные знаки в целом являются одной из характерных черт декоративного искусства древних племен Азербайджана.

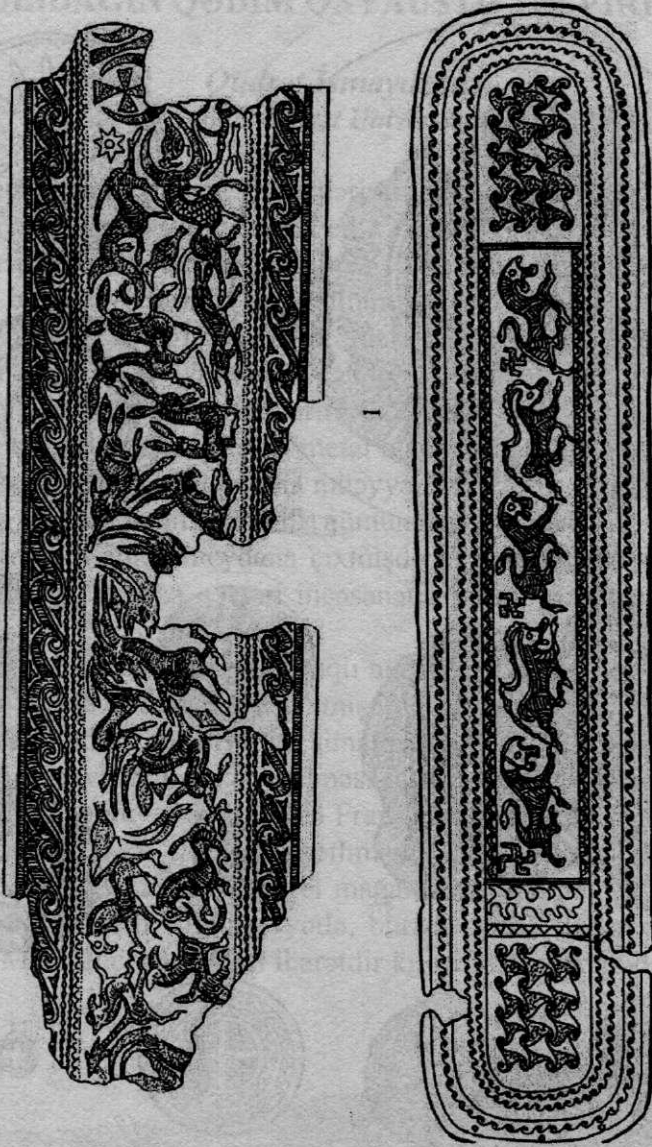

Tablo I. Yazılıtəpə (daş № 14)

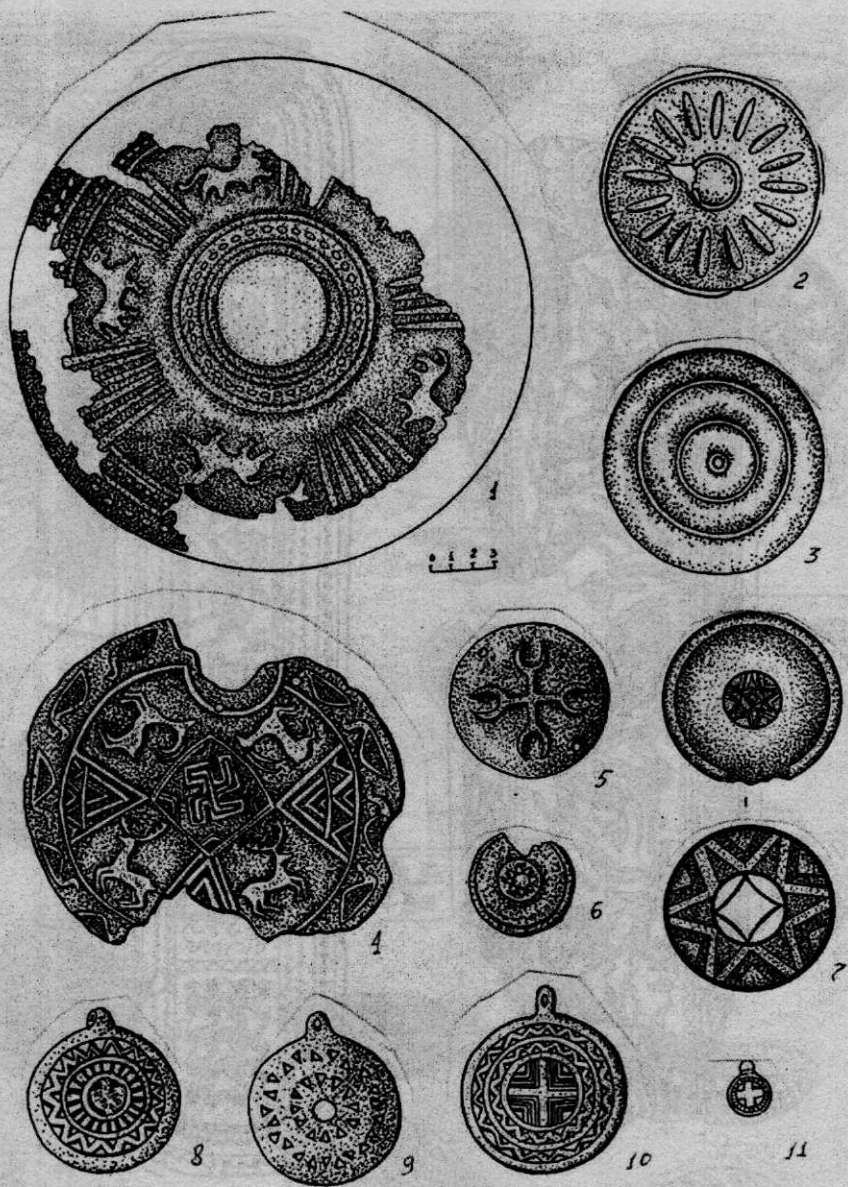

Tablo II. Saxsi qablar: 1,7,8,11-Gəncəçay; 2-3 Culfa; 4- Qızılvəng; 5-Kültəpə; 6-Xanlar; 9-10-Naxçıvan (Şahtaxtı).

Tablo III. 1-2- tunc kəmərlər (Gədəbəy)

Tablo IV. 1- Tunc qab (Gədəbəy); 2-3-Tunc disklər (Xanlar); 4- pasta disk (Gədəbəy); 5-6-tunc püləklər (Xanlar); 7- Tunc düymə (Gədəbəy); 8-11- tunc asmalar (Xanlar, Mingəçevir, Gədəbəy).

DƏLİDAĞIN QƏDİM QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ

Qüdrət İsmayilzadə
(*Bakı Dövlət Universiteti*)

Qədim maddi mədəniyyət abidələrinin maraqlı və elmi dəyərli hissəsini petroqliflər – qayaüstü təsvirlər təşkil edir. Ayrı-ayrı daşlar və qayalar, mağara divarları üzərində həkk olunmuş, cızılmış və ya rənglə çəkilmiş belə təsvirlərə yer kürəsinin bir çox yerlərində rast gəlinmişdir (1).

İnsan həyata göz açdığı gündən ətrafdakı hadisələrə maraq göstərməyə, yer və göyün sonsuz sirlərini öyrənməyə cəhd göstərmişdir. Lakin o, bununla kifayətlənməmiş, gördüklərini, eşitdiklərini, keçirdiyi hiss və həyəcanı əks etdirməyə çalışmış, ibtidai fırça, daş və metal alətlərlə sərt qayalar üzərində öz ilk salnaməsini yazmışdır. Tədqiqatlarla müəyyənləşdirilmişdir ki, qayaüstü təsvirlərin, eləcə də mağara rəsmlərinin ilk nümunələri buzlaşma dövrünün sonlarında – qədim daş dövründə meydana çıxmışdır. Tanınmış rus sovet arxeoloqu A.P.Okladnikovun fikrincə, təsviri incəsənətin yaşını bununla hesablamaq lazımdır (2).

İbtidai təsviri incəsənətin ən maraqlı nümunələrindən olan qayaüstü təsvirlərin ilk tədqiqi XIX əsrdən başlanmışdır. 1868-ci ildə həvəskar arxeoloq M.Savtuola tərəfindən İspaniyanın şimalında yerləşən Altamir mağarasında qeyri-adi qədim təsvirlərin aşkar edilməsi dünya elmində əsl fəvqəfəhadisə olmuşdu. Bir qədər sonra – 1895-ci ildə Fransadakı Lya Mut mağarasında da ibtidai insanlara aid oxşar təsvirlər tapılmışdı. 1901-ci ildə Fransa alimi Anri Breyl Vezər vadisindəki De-Kombrel mağarasında mamont, bizon, maral, ayı rəsmlərinə rast gəlmişdi. Ümumiyyətlə, burada 300-ə qədər qədim rəsm üzə çıxarılmışdı. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, rəsmlər içərisində insan təsvirlə-

ri də olmuşdu. Həmin il arxeoloq Pestroni tərəfindən bu mağaranın yaxınlığındakı Fond de Qom mağarasında bütöv bir qədim şəkil qalereyası aşkara çıxarılmışdı. Üzə çıxarılan təsvirlər içərisində 40 vəhşi at, 23 mamont və 17 maral rəsmi olmuşdu. Eyni vaxtda Fransa arxeoloqları E.Kartalyan və Anri Breyl Altamir mağarasında yeni axtarışlara başlamış və burada bir sıra əlavə rəsmləri üzə çıxarmışdılar (3). Sonrakı illərin tədqiqatları nəticəsində belə qədim incəsənət nümunələri dünyanın başqa yerlərində də tapılmışdır. Lakin onların yalnız cüzi bir hissəsi təbii rənglərlə, əksəriyyəti isə döymə və cızma üsulu ilə icra olunmuşdur.

Misilsiz qədim sənət nümunələri kimi dəyərləndirilən qayaüstü təsvirlər Azərbaycan ərazisində də geniş yayılmışdır. Abşeronda, Qobustanda, Naxçıvan və Kəlbəcərin yüksək dağlıq bölgələrində və digər yerlərdə qədim qayaüstü təsvirlərin çox zəngin nümunələri üzə çıxarılmışdır (4).

Qobustanda (Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ və Yazılıtəpədə) qayaüstü rəsmlər ilk dəfə 1939-1940-cı illərdə aşkara çıxarılmışdı. Onların elmi əsaslı tədqiqi 1947-ci ildə başlanmışdı. Tədqiqat işlərinə Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu İ.M.Cəfərzadə rəhbərlik etmişdi (5). Sonrakı illərdə Qobustan təsvirləri C.N.Rüstəmov və F.M.Muradovanın adları ilə bağlıdır (6). Hal-hazırda Qobustan tədqiqatlarına M.N. Fərəcova başçılıq edir. Bütün bu tədqiqatlar nəticəsində Qobustanda üst paleolitdən tutmuş orta əsrlərədək böyük bir dövrə aid minlərlə qayaüstü təsvirlər qeydə alınmışdır.

Qayaüstü təsvirlərin maraqlı bir qrupu Q.M.Aslanov tərəfindən Abşeron yarımadasında açılmışdır. Geniş arxeoloji axtarışlarda yarımadanın ayrı-ayrı yerlərində tunc dövrünün son mərhələsinə aid müxtəlif süjetli təsvirlərlə yanaşı, yaşayış yerlərinin qalıqları və müxtəlif formalı qəbir abidələri üzə çıxarılmış və öyrənilmişdir (8).

Keçən əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycanda qədim qayaüstü rəsmlərin

yüksək dağlıq bölgələrdə də mövcud olması müəyyənləşdirilmişdir. Naxçıvan ərazisindəki Gəmiqaya adlı yerdə V.H.Əliyev tərəfindən aşkara çıxarılan və öyrənilən qədim qayaüstü təsvirlər bu qəbildəndir (9). Yeri gəlmişkən, diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, son illərdə Gəmiqayanın zəngin təsvirlərinə onlarca yazılar, məqalə və kitablar həsr olunmuşdur (10).

Azərbaycan ərazisində qədim qayaüstü təsvirlərin yayıldığı yerlərdən biri də Kəlbəcər bölgəsidir. Buradakı təsvirlərin ilk elmi qeydiyyatı ötən əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısı, öyrənilməsi isə 70-ci illərlə bağlıdır. Sonrakı illərdə burada vaxtaşırı axtarışlar aparılmış və bölgənin ayrı-ayrı yerlərində, eləcə də qonşu Laçın bölgəsinin bitişik torpaqlarında qədim qayaüstü təsvirlərin cəmləşdiyi çoxlu qədim təsvirlər aşkar edilmişdir. Ayrı-ayrılıqda Pəriçinqılı, Ayıçinqılı, Yazıyurdu, Sarımsaq-dağ, Zaxagölün, Qaragölün sahillərində və s. yerlərdə bir sıra qədim qayaüstü təsvirlər qeydə alınmışdır (11).

Əsasən yüksək dağlıq zonadan ibarət olan və Tərtərçayın yuxarı axarlarını tutan Kəlbəcər bölgəsinin müasir landşaftı geoloji cəhətdən dördüncü dövrün vulkan lavalarından yaranmışdır. Milyon illər ötdükcə, ayrı-ayrı yerlərdə lava örtüyü təbiət qüvvələrinə məruz qalaraq parçalanmış və geniş sahələri tutan «çinqılıqlar» əmələ gətirmişdir. Qədim qayaüstü təsvirlər həmin çinqılıqlardakı möhkəm bazalt daşlara həkk olunmuşdur.

Kəlbəcər qayaüstü təsvirləri hər şeydən əvvəl mövzu rəngarəngliyi, orijinal süjetləri və bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu yerlərin qədim sakinləri ibtidai daş alətlərdən istifadə etməklə, möhkəm qayalar üzərində məişət və təsərrüfat səhnələrini, müxtəlif vəhşi heyvanları təsvir edən gözəl rəsmlər çəkməmişlər. Ölçücə bu rəsmlər kiçik həcmlidir. Nisbətən böyük olan rəsmün uzunluğu 30-35 sm-dir. Əhəmiyyətlidir ki, bu rəsmlərin müəyyən bir qismi qədim əkinçilik məşğuliyyətini əks etdirir. Ayrı-ayrı daşlar üzərində öküzlərə qoşulmuş ibtidai xışla yerin şumlanması, taxılın biçilməsi və döyülməsi kimi səh-

nələr, çiyində toxa tutmuş adamlar və s. səhnələr verilmişdir. Ümumiyyətlə, belə süjetli maraqlı səhnələr çoxdur. Bəzi daşlar üzərində isə ən qədim nəqliyyat vasitələrini göstərən rəsmlər qeydə alınmışdır. Bunlar ikitəkərli araba rəsmləridir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, rəsmlərin çəkildiyi dövr Azərbaycan ərazisində artıq qoşqu qüvvəsinə əsaslanan xış əkinçiliyi və təkərli nəqliyyat vasitələri mövcud olmuşdu. Çox güman ki, bu qədim rəsmlər çəkildiyi dövrdən iri buynuzlu ev heyvanlarının qoşqu qüvvəsi kimi mənimsənilməsi geniş yayılmış və ibtidai xış əkinçiliyinin, ilk nəqliyyat vasitələrinin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdı. Elə bu zəmin əsasında taxıl döyümündə ilk dəfə olaraq, ibtidai daş vəllərdən də istifadə olunmağa başlanmışdı.

Yeni tapılmış qayaüstü rəsmlər içərisində qədim ovçuluğa aid səhnələr də az deyildir. Bunların böyük bir qisminə ox və kamanla dağ keçilərinin və maralların ovlanması təsvir edilmişdir. Rəsmlərin diqqəti cəlb edən başqa bir hissəsini vəhşi və yırtıcı heyvan təsvirləri təşkil edir. Bunların içərisində maral, dağ keçisi, canavar, bəbir kimi heyvanların təsvirləri daha çoxdur. Bir sıra daşlar üzərində yırtıcı heyvanlar tərəfindən dağ keçilərinin təqib olunması və ovlanması səhnələri həkk olunmuşdur. Bu cür təsvirlərdə vəhşi heyvanların bütün fərdi xüsusiyyətləri öz əksini tapa bilmişdir. Kəlbəcər ərazisində – Dəlidağda nəslə çoxdan kəsilmiş bəbir təsvirləri bu cəhətdən xüsusilə seçilir. Onların yığcam, lakin olduqca canlı təsviri verilmişdir. Belə rəsmlərdən aydın olur ki, bu yerlərin qədim sakinləri ətrafında yaşayan yırtıcı heyvanların bütün xüsusiyyətlərinə, vərdişlərinə yaxşı bələd olmuşdular. Şübhəsiz, bu hər şeydən əvvəl onların ovçuluq məşğuliyyətindən irəli gəlmişdi.

Kəlbəcər rəsmlərində ibtidai dövrlərin dini təsəvvür, mərasim və etiqadlarına aid maraqlı səhnələrə rast gəlinmişdir. Ayrı-ayrı daşlar üzərindəki kişilər tərəfindən icra edilən kütləvi rəqs səhnələri, rəmzi öküz təsvirləri, mücərrəd işarələr və s. qeyd etdiklərimizə əyani nümunələrdir. Belə rəsmlər vaxtilə bu ərazidə yaşamış qədim tayfaların dini təsəvvürlərinin mövcud dövrün ictimai münasibətləri və əsas təsərrüfat sahələrilə bağlı olduğunu göstərir. Çox güman ki, həmin dövrdə tayfa icmalarının da patriarxal münasibətlərin böyük roluna uyğun kişiyyətə etiqad geniş yer tutmuşdur. Əsas dini mərasimlər də bilavasitə bu etiqadla əlaqədar keçirilmişdi. Eyni zamanda, bu yerlərin qədim əhalisi arasında müqəddəs od və ocaq, məhsuldarlıq rəmzi hesab edilən müqəddəs öküz etiqadı da mövcud olmuşdu.

Əlbəttə, yaşayış tərzinin mürəkkəbliyi şəraitində Kəlbəcərin qədim sakinlərinin dini

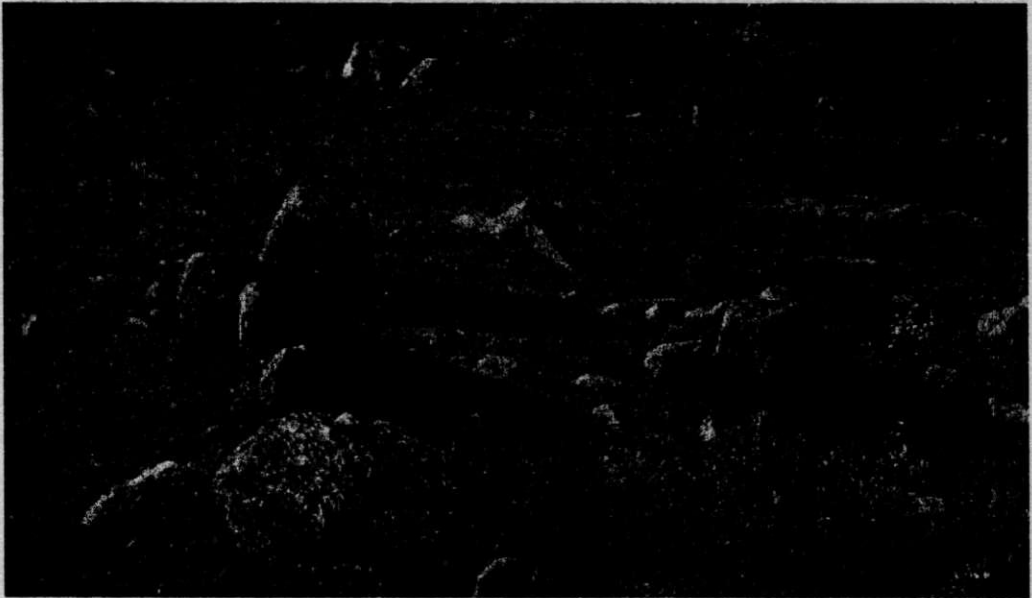
təsəvvür və etiqadları təkcə göstərdiklərimizlə məhdudlaşa bilməzdi. Elə buna görə də onlar ayrı-ayrı təbiət qüvvələrinə, səma cisimlərinə də sitayiş etmiş və bir çox hallarda belə sitayiş nümunələrini daşlara həkk etməyə çalışmışdılar.

Kəlbəcərin yüksək dağlıq zonasında tapılmış qədim qayaüstü təsvirlərin tarixi və bədii əhəmiyyəti böyükdür. Lakin bu təsvirlər təkcə tarixçilər və sənətsüenaslar üçün yox, başqa elm sahələrinin mütəxəssisləri – paleontoloqlar, geoloqlar, botaniklər, zooloqlar, torpaqşünaslar üçün də qiymətlidir, zəngin tədqiqat mənbəyidir.

İlk tədqiqatlarla artıq bu qədim təsvirlərin nisbi yaşı müəyyənləşdirilmişdir. Öyrənilmişdir ki, bu təsvirlərin böyük hissəsi tunc dövrünün başlangıcında – eramızdan əvvəl IV minillikdə çəkilmişdir. E.ə. III-I minilliklərdə – tunc dövrünün sonrakı mərhələlərində burada daha mürəkkəb kompozisiyalı lövhələr yaradılmışdır.

Əhəmiyyətli cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, tədqiqatlar zamanı ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın belə yüksək dağlıq bölgəsində e.ə. IV-III minilliklərə aid qədim yaşayış yerinin qalıqları da zahirə çıxarılmışdır. Yaşayış yeri İstisu qəsəbəsinin yaxınlığında, Tərtərçayın sol sahilində yerləşmişdir. Qərb tərəfdən o Tərtərçaya tökülən Məmməd həsən çayı ilə əhatə olunmuşdur. Ümumilikdə, yaşayış yerinin tutduğu yer üçbucaq formalı geniş bir sahədən ibarətdir. Hər iki çayın dərin və sıldırım yatağı bu qədim yaşayış yeri üçün təbii müdafiə səddi rolunu oynamış və onu alınmaz qalaya çevirmişdir. Arxeoloji axtarışlar zamanı bu yaşayış yerinin ərazisində diametri 20 metrə artıq olan dairəvi formalı möhtəşəm tikinti qalığı da üzə çıxarılmışdır. Onun xarici divarları iri ölçülü qaya parçaları və çay daşları ilə hörülmüşdür. Bu divarların qalınlığı 2 metrə çatır. Tikinti öz möhtəşəmliyinə görə bir növ siklop tikintisini xatırladır.

Ətrafındakı böyük daş toplarına əsasən ehtimal etmək olar ki, bu tikintinin

divarları bütünlüklə çay və qaya parçalarından inşa edilmiş və daşlar bir-birinə gil kütləsilə bərkidilmişdi. Tədqiqat zamanı tikintinin ətrafında nisbətən kiçik ölçülü başqa tikinti qalıqlarının olması da aydınlaşdırılmışdır. Bunlar da dairəvi şəkildədir. Lakin yuxarıda təsvir etdiyimiz möhtəşəm tikintidən fərqli olaraq, bunların divarları yalnız bir sıra daşlardan düzülüb və ümumi sahələri çox kiçikdir. Onların diametri 4 metrədən artıq deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, dairəvi tikintilər ilk tunc dövründə istər Cənubi Qafqazda, istərsə də qədim Şərqi ölkələrində geniş yayılmış tikinti nümunəsidir.

Azərbaycan ərazisində dairəvi tikinti qalıqları ilk dəfə Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpə abidəsində aşkar edilmişdir (12). Burada onların ən qədim nümunələri e.ə. VI-IV minilliklərə aiddir (13). Sonralar belə tikinti qalıqları Qazax rayonu ərazisindəki Şomutəpə, Töyrətəpə, Quruçay və Köndələnçay vadisindəki Qaraköpəktəpə, Günəştəpə kimi qədim yaşayış yerlərində (14), Mil-Qarabağ, Muğan düzlərindəki abidələrdə də zahirə çıxarılmışdır (15). Bu binaların tikintisində vaxtilə müxtəlif inşaat materiallarından istifadə olunmuşdur. Əksər hallarda onların bünövrə hissəsi daşdan, divarları isə çiy kərpicdən və ya möhrədən tikilmişdi. Vaxtı ilə belə tikintilərin kərpiclərdən hörülmüş gümbəz şəkilli örtüyü olmuşdu.

Kiçik ölçülü belə binalardan həmin dövrdə bir qayda olaraq, yaşayış üçün istifadə edilmişdi. Lakin maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, heç bir yerdə Kəlbəcərdə yeni aşkar edilmiş tikinti qədər möhtəşəm divarlı tikintiyə rast gəlinməmişdir. Güman etmək mümkündür ki, bu tikinti qüdrətli bir tayfa ittifaqına məxsus ictimai bina olmuşdur. Əmin-amanlıq dövründə burada tayfanın dini və ictimai mərasimləri keçirilmiş, təhlükə zamanı isə o alınmaz istehkama çevrilmişdi.

Onu da göstərməliyik ki, bu tikintinin ətrafında aparılmış kəşfiyyat qazıntısı zamanı da maraqlı elmi dəlillər əldə edilmişdir. Buradan tapılan maddi mədəniyyət nümunələri e.ə. III minilliyə aid gil qab parçaları, müxtəlif daşlardan düzəldilmiş əmək alətləri, dən daşları, oraq dişləri və bıçaqlarla təmsil olunmuşdur. Silah nümunələri kiçik ölçülü ox ucluqlarından ibarətdir. Bunlar Kəlbəcər dağlarında geniş

yataqları olan dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Qab qırıqlarının çoxu qeyd etdiyimiz minillikdə yerli əkinçi-maldar tayfaların məişətində, təsərrüfatında işlədilmiş cilalı küpələrə, camlara, xeyrələrə, sərniclərə, qazan və nehrələrə, iri ölçülü küpələrə aiddir. İndiyə qədər

belə qablara və yaxud onların qırıqlarına yalnız dağətəyi və düzən ərazilərdəki qədim yaşayış yerlərində təsadüf olunmuşdu.

Yüksək dağlıq zonada da dulusçuluğun yüksəlişi, dulus məhsulları istehsalının genişləndirilməsi, şübhəsiz, ilk tunc dövründə əkinçilik və maldarlığın ümumi inkişafından irəli gəlmiş, bilavasitə mühüm təsərrüfat sahələrinin tələbatını ödəməyə yönəldilmişdi. Məhz bu dövrdə ilk dəfə olaraq, südçülük təsərrüfatı ilə əlaqədar nehrələr və süzgəclər kimi gil qablar meydana çıxmışdı.

Yeni aşkar edilən qədim yaşayış yeri və oradan tapılan maddi mədəniyyət nümunələri də qayaüstü rəsmlər kimi böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar ümumilikdə, qədim tunc dövründə yaşamış əkinçi-maldar tayfaların iqtisadi və ictimai həyatına dair yeni qiymətli tarixi mənbələrdir. Bu yeni arxeoloji dəlillər əsasında məlum olmuşdur ki, e.ə. IV-III minilliklərdə – tunc dövrünün başlangıcında Azərbaycan ərazisində məhsuldar qüvvələrin inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər əmələ gəlmişdi. Məhz bu dövrdə əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının sürətli inkişafı istər-istəməz geniş və zəngin otlaplara malik bu yerlərdə daimi yaşayış məskənlərinin salınmasına səbəb olmuşdu. Xırda buynuzlu mal-qaraya əsaslanan maldarlıq təsərrüfatının yüksəlişi ictimai münasibətlərdə də böyük dəyişikliklər yaratmışdı. Maldarlığın inkişafı ilə izafi məhsulların miqdarı artmış,

ayrı-ayrı tayfaların, tayfa başçılarının və əyanlarının əlində böyük sərvətlər cəmlənmişdi. Maddi sərvətlərin çoxalması isə öz növbəsində tayfalar arasında toqquşmaların artmasına səbəb olmuş, bu toqquşmalara qarətçi mahiyyət verilmişdi. Belə bir şəraitdə qədim yaşayış yerlərində möhtəşəm divarlı qalalar inşa edilməyə başlanılmışdı. Kəlbəcərdə tapılmış qədim tikinti məhz bunun əyani nümunəsidir.

İlk tədqiqatlarla Kəlbəcər rayonu ərazisində xalqımızın uzaq keçmişinə aid qədim və zəngin mədəniyyət izləri tapılmışdır. Təəssüf ki, hal-hazırda bu yerlərin düşmən tapdığı altında olması misilsiz maddi mədəniyyət abidələrimizi bizdən uzaq salmışdır. Lakin əminlik ki, minilliklərə sinə gərmiş bu abidələr tarixin bu sınağından da çıxacaq, yüksək mədəni miraslarımızın əbədi nümunələri kimi yenidən yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Формозов А.А. Наскальные изображения и их изучение. Москва, 1987
2. Окладников А.Г. Сокровища томских писаниц. Москва, 1972, с. 5-6

3. Исмаилзаде Г.С. К историко-культурной интерпретации древних наскальных изображений на территории Азербайджана. // Актуальные проблемы изучения наскальных изображений в СССР. Москва, 1990; Yенә onun. Петроглифы Азербайджана – как составная часть древнейшего искусства Евразии. // Кавказ в контексте всемирной истории. Тбилиси, 1996; Yенә onun. К вопросу о характерных особенностях петроглифов Азербайджана. // Мир наскального искусства. Москва, 2005
4. Cəfərzadə İ.M. Qobustan qayalarında təsvirlər. // Azərbaycan tarixi muzeyinin əsərləri. Bakı, 1957; Yенә onun. Наскальные изображения Гобустана // Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965; Yенә onun. Гобустан, Баку, 1973
5. Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə, Bakı, 1979; Мурадова Ф.М., Рустамов Дж.Н. Памятники Гобустана, Баку, 1986
6. Фараджова М.Н. Культурно-историческая классификация петроглифов Азербайджана // Автореферат канд. диссерт., Баку, 2005; Yенә onun. Верхнепалеолитическое искусство Азербайджана. // Мир наскального искусства. Москва, 2005; Yенә onun. Чашечные углубления Гобустана. Баку, 2007
7. Асланов Г.М., Гаджиев Г.А. Художественно-технические особенности наскальных рисунков Абшерона. МКА, т. VIII, Баку, 1973; Асланов Г.М. Обряд человеческих жертвоприношений в древнем Азербайджане. МКА, т. VIII, Баку, 1976
8. Алиев В.Г. Наскальные изображения Гемигаи // КСИА. вып., 148, Москва, 1976; Yенә onun. Петроглифы Гемигая, Баку, 1985
9. Seyidov A.Q. Gəmiqaya (toponimlər, qədim köç yolları). Bakı, 2003; Вахəəлийев V.B. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı, 2002; Müseyibli N.V. Gəmiqaya rəsmləri. Bakı, 2002
10. Исмаилзаде Г.С. Эрмитаж в поднебесье. // Наука и жизнь. Москва, 1977, №7; Yенә onun. Azərbaycanın yeni Qobustanı. // Elm və həyat. Bakı, 1977, №5; Yенә onun. Исследование петроглифов на Кельбаджарском высокогорье. // Археологические открытия 1985 г., Москва, 1987
11. Nəbibullayev O.N. Kültəradə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959, s. 32-37
12. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. // Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965, с. 46-47; Rüstəmov C.N. Töyrətəradə kəşfiyyat qazıntısı. // АММ, VI с., Bakı, 1965
13. İsmayılzadə Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981, s. 19-20
14. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987, с. 84-94; Mahmudov F.R. Əliköməktəpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları. // Azərbaycanada daş dövrü və eneolit. Bakı, 1984, s. 53-64

THE ANCIENT ROCK PAINTINGS OF DELIDAGH

Qudrat Ismayilzadeh

Summary

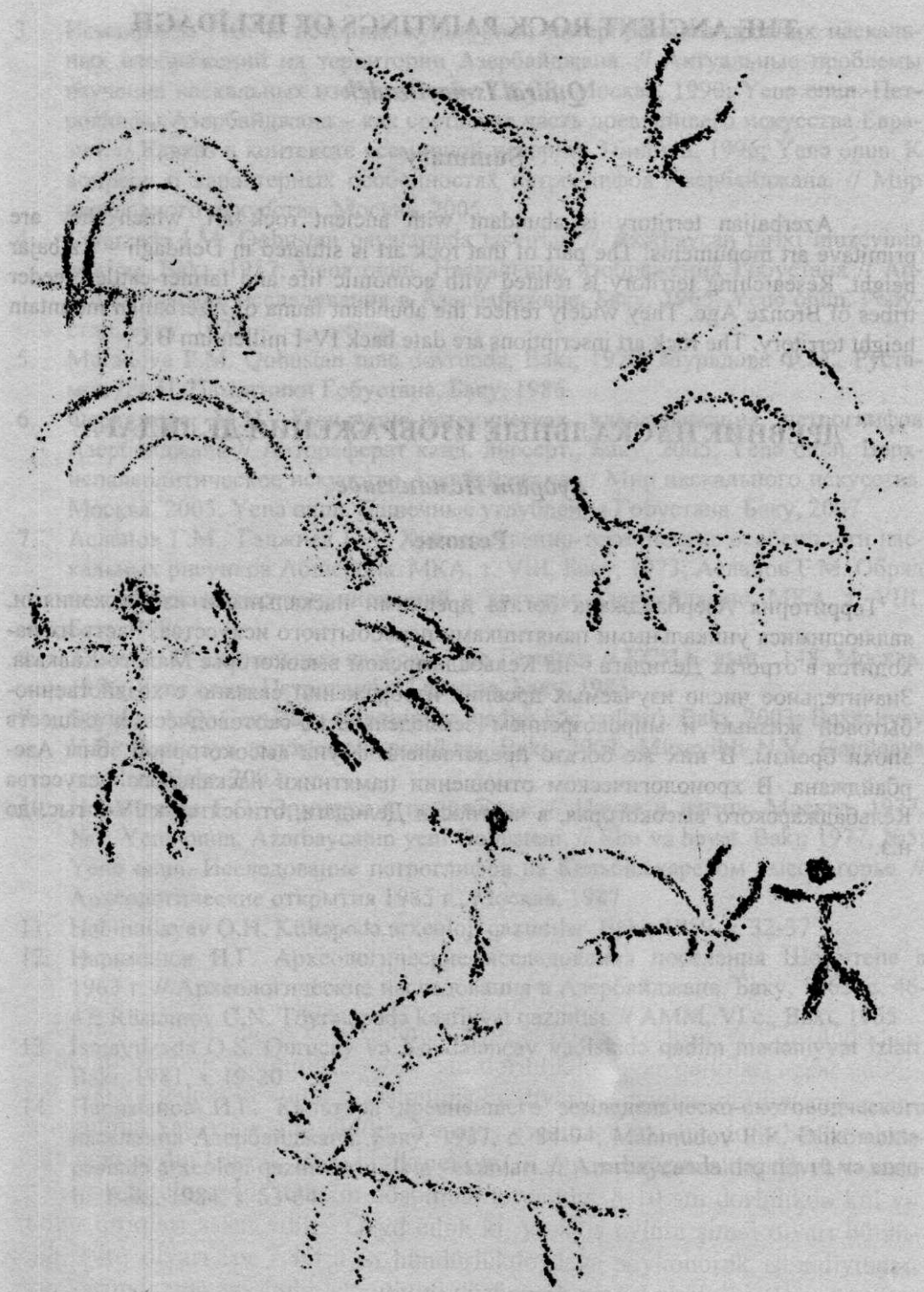
Azerbaijan territory is abundant with ancient rock art, which they are primitive art monuments. The part of that rock art is situated in Delidagh – Kalbajar height. Researching territory is related with economic life and farmer-cattle-breeder tribes of Bronze Age. They widely reflect the abundant fauna of Azerbaijan mountain height territory. The rock art inscriptions are date back IV-I millennium B.C.

ДРЕВНИЕ НАСКАЛЬНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ ДЕЛИДАГА

Гудрат Исмаилзаде

Резюме

Территория Азербайджана богата древними наскальными изображениями, являющимися уникальными памятниками первобытного искусства. Часть их находится в отрогах Делидага – на Кельбаджарском высокогорье Малого Кавказа. Значительное число изучаемых древних изображений связано с хозяйственно-бытовой жизнью и мировоззрением земледельческо-скотоводческих обществ эпохи бронзы. В них же богато представлена фауна высокогорной зоны Азербайджана. В хронологическом отношении памятники наскального искусства Кельбаджарского высокогорья, в частности Делидага, относятся к IV-I тыс. до н.э.

ПРЕДМЕТЫ КУЛЬТА ОГНЯ ИЗ ТАДЖИКИСТАНА

Юсуп Якубов

(Институт Истории, НАН Таджикистана)

Среди многочисленных находок, связанных с зороастризмом на территории Средней Азии, особый интерес представляют так называемые маджмары. Слово «маджмар» древнеиранское и по сообщению Фирдоуси пророк Заратушт первый священный огонь принес в маджмаре (1). Кстати, на росписи в нише малого Будды и Бимиане нарисовано бородатое божество: человек-птица. Божество в левой руке держит маджмар с пламенем. Возможно здесь нарисован сам пророк – Зардушт. Роспись датируется V-VI вв. н.э. Следует отметить, что находки такого рода на памятниках древней и раннесредневековой Средней Азии встречаются мало. В публикациях их называют то курильницами, то светильниками, то переносными алтарями. Однако в письменных источниках приводится название этих переносных алтарей – маджмар, которое и следует, на наш взгляд, употреблять для их обозначения.

На поселении Гардани Хисор найдены четыре маджмара: все они изготовлены из грубой глины от руки, довольно небрежно и имеют форму вазы на высокой ножке (рис. 1, 1-4). На частично сохранившихся резервуарах видны следы огня. Их размеры колеблются: высота ножки от 8 до 14 см, диаметр резервуара от 4 до 8 см, диаметр основания ножки от 8 до 10 см.

Один такой же лепной маджмар найден в Куме. Общая его высота 18 см, диаметр основания 135 см, диаметр резервуара 8 см (рис. 1, 5). Вместе с ним был найден каменный пестик (ховундаст). Маджмары в Гардани Хисор найдены не только в святилищах, но и в жилых домах. Следует отметить, что в статье В.Г.Шкоды в настоящее время рассматривается 19 вариантов маджмаров пенджикентского и гарданихигорского типа (2).

Кроме вышеупомянутых маджмаров сейчас известны еще два образца из Шахристана и один из мавзолея Бурх в Дарвазе. Шахристанский маджмар (случайная находка) изготовлен из глины от руки, по-видимому, сельским мастером. Работа очень аккуратная, изображает стилизованного горного барана. На его спине возвышается чаша на невысоком стволе. Общая их высота равна 15,5 см, длина от морды до хвоста 19 см, высота барана 8 см, диаметр чаши 9 см (рис. 2, 1).

Второй маджмар тоже происходит из окрестностей Шахристана. Изготовлен он из хорошей глины от руки. Состоит из резервуара, конусовидного ствола и квадратной трехступенчатой базы (третья ступенька

круглая). Его общая высота 14,5 см, диаметр резервуара 9 см, диаметр базы 7,2 см (рис. 2, 2).

В 1982 г. во время разведывательных поездок по северным районам Дарваза, на верхнем притоке р. Хингоу, в мавзолее Хазрати Бурх был найден железный маджмар (длиной 84,5 см), состоящий из двух частей (рис. 3). Верхнюю часть составляют два квадратных резервуара, изготовленных из целых металлических пластин, имеются сливы по всем четырем углам. Верхний резервуар (12x11 см) соединялся с нижним (8x8 см) с помощью четырехстержневого устройства, нижние их концы соединены в виде перевернутой розетки, образованной из пирамидальных полос.

Все стержни выше резервуара прикручены жгутом. Верхние концы каждого из них имеют вид пластинки со сложной конфигурацией лепестка. Верхняя часть лепестка приходится на середину стороны резервуара между сливами, а заклепки соединяются с верхним резервуаром. Этими же заклепками к лепестку прикреплена узкая изогнутая пластинка, оба конца которой загнуты спирально. В настоящее время сохранились две пластинки и нижняя часть третьей, четвертая утрачена.

Сложный конструктивный узел составляет крепление нижнего резервуара. Под резервуаром на верхнюю часть корпуса положены перекрещивающиеся пластинки, концы их образуют схематичное изображение горного барана. Таких изображений было четыре, сохранилось же лишь одно из них. Нижняя часть изделия (длиной 55 см) состоит из прямоугольного стержня и ножи, заостренным концом втыкающейся в землю.

Судя по изображению горных баранов, маджмар мог относиться к домусульманскому периоду.

Как отмечено выше, среди бытовых переносных очагов в Семиречье имелись образцы с зооморфными изображениями баранов и коней, и А.Н.Бернштам, на наш взгляд, справедливо относил их к культовым атрибутам семиреченского зороастризма (3).

Такие же маджмары, сосуды на зооморфных подставках найдены на поселениях Бактрии кушанского периода. На городище Зартепе найдены 2 фигурки коней с остатками резервуаров на спине; 7 фигурок коней со следами характерного скола от резервуара и 2 фигурки баранов со следами скола от резервуара (4). Кроме того, на этом же городище найдена фигурка-подставка в виде двухголового коня и фигурка с изображением слона (5). В указанной статье приводятся также сведения о том, что аналогичные подставки в виде коня, барана и слона найдены на городищах Талаштепе II, Жигатепе и в Беграме (6). Авторы статьи отмечают, что «в качестве фигурок-подставок использовались, как правило, статуэтки коней, а также двухголовых слонов и баранов» (7).

По поводу функционального назначения их существуют разные точки зрения. Р.Гиршман связывает их с культом божества в виде слона (8).

Г.А.Пугаченкова – с культом коня (9). К.А.Абдуллаев и В.А.Завьялов считают их бытовыми предметами, так как они найдены в разных хозяйственных и жилых помещениях, и что предметы культа не бывают столь разнообразны и многочисленны (10). Их могли использовать как ритуальные только в том случае, если их изымали из бытового обращения (например, клали в могилу) (11).

Судя по небольшим продолговатым хвостам фигурок шахристанской подставки и выше приведенных кушанских, очевидно, что на подставках был изображен горный баран; у домашнего барана хвост большой и длинный. Таким образом, на подставках маджмаров изображены горный баран, конь и (Беграме) слон. Слон – это, возможно, индийское влияние. А что касается горного барана, коня, горного козла и верблюда, то они являются атрибутами богов огня (см. ниже).

О назначении маджмаров можно будет судить после того, когда мы выясним какой характер носил горевший в них огонь. В этой связи остановимся еще раз и на планировке святилищ.

По планировке святилища Гардани Хисор, Кума и Пенджикента похожи друг на друга. Одни прямоугольные, другие ближе к квадратным. С планировкой храмов огня Ирана они никакого сходства не имеют. Не имеют они сходства и с планировкой святилищ Хорезма, Тохаристача и других регионов Средней Азии. Вместе с тем открытие А.Пулатовым в Актепе в Науском районе Таджикистана храма огня показывает, что он состоял из центрального помещения – чартака и обводного коридора, т.е. имел одинаковую планировку с храмами огня Ирана (12). Храм стоял отдельно, его внешние стены имели четыре округлые башни. Такой же укрепленный с аналогичной планировкой открыла М.И.Филанович в Актепе Чиланзарском в районе Ташкента (13). Таким образом, храмы огня типа чартака в Средней Азии имели планировку, схожую с иранской. По мнению Б.А.Литвинского, буддийское святилище на городище Калаи Кафарниган имеет планировку чартака и первоначально было храмом огня (14).

На городище Кургантепе за стеной шахристана Г.А.Пугаченковой раскопаны остатки храма огня. Храм стоял на почти шестиметровой ступенчатой пахсовой платформе (30x30 м). «Вход отмечен галечной вымосткой, куда, судя по микрорельефу, поднимались по лестнице или пандусу. Дверной проём ведет в поперечно вытянутый вестибюль. Справа от входа он открыт в основное квадратное помещение 4x4 м, обведенное с трех сторон суфами, в центре, на полу, прокаленное пятно и квадратный глиняный бортик» (15). Планировка храма Кургантепе в какой-то степени отличается от храма огня типа Хатры и Сурхкотала, но, с другой стороны, центральное святилище с алтарем в центре, где разжигался огонь, обводной коридор, по которому осуществлялся после совершения молитвы ритуальный обход, роднят его с традиционными храмами огня.

Возможно, существовали храмы, планировка которых имела некоторое отклонение от канонизированных планов храмов огня. Однако, открытые храмы огня в Актепе (в Уструшане), Актепе Чиланзарское (в Чаче) и Кургантепе (в Согде) являются неоспоримым фактом существования храмов огня в Туране.

Что касается планировки святилищ, они имели свои незначительные отличительные черты. Тем не менее у нас достаточно данных считать, что в святилищах горел священный огонь, которому поклонялись жители Согда и других регионов Мавараннахра.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фирдоуси. Кей-Хосров переправляется через Джейхун. Шахнаме, т. III, Москва, 1965, с. 85.
2. Шкода В.Г. Об одной группе среднеазиатских алтарей огня V-VIII вв. Художественные памятники и проблемы культуры Востока. Ленинград, 1985.
3. Бернштам А.Н. Согдийский замок. Раскопки Сарыг. МИА СССР, № 14, Москва- Ленинград, 1950, с. 115.
4. Абдуллаев К.А., Завьялов В.А. Сосуды на зооморфных подставках из поселения кушанской Бактрии. СА, 1985, № 1, с. 202.
5. Там же, с. 207.
6. Там же, с. 208.
7. Там же, с. 208.
8. Ghirman R. Recherches archeologiques et historiques sur les Kouchans. Berlin, 1946, MDAFA, XII La Caire, p. 8.
9. Пугаченкова Г.А. Тига-тепе. Древняя Бактрия, вып. 2, Москва, 1979, с. 127, рис. 45.
10. Абдуллаев К.А., Завьялов В.А. Указ. работа, с. 127, 209.
11. Там же, с. 210.
12. Пулатов А.А. «Дом огня» в Уструшане. Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана. Душанбе, 1977, с. 78-79.
13. Филанович М.И. Зарождение и развитие города и городской культуры. Ташкент, 1983, с. 7-118.
14. Литвинский Б.А. Средневековый центрический мавзолей, проблемы генезиса. Этнография и археология Средней Азии. Ташкент, 1974, №7, с. 65-66.
15. Пугаченкова Г.А. Новое в художественной культуре античного Согда. Памятники культуры. Новые открытия. Москва, 1985, с. 522.

OD AYİNİ İLƏ BAĞLI TAPINTILAR

Yusup Yakubov

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Orta Asiya ərazisindən tapılmış müəyyən maddi mədəniyyət nümunələrinin təhlili verilmişdir. Məlumdur ki, qədim dövrlərdə İran yaylasında eləcə də, qonşu əyalətlərdən, o cümlədən, Tacikistan ərazisində od ayini geniş yayılmış və bununla bağlı ayrı-ayrı yerlərdə od məbədləri tikilmiş, müqəddəs odu saxlamaq üçün xüsusi səcdəgahlar düzəldilmişdi. Elmi və bədii ədəbiyyatda səvdəgahlar məcmərlər adı ilə tanınmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Tacikistanın ayrı-ayrı abidələrindən məcmərlərin maraqlı nümunələri tapılmışdır. Onların hazırlanması üçün gil və metaldan istifadə olunmuşdur. Əldə olan məcmərlərin çoxu əsl mənada bədii sənət əsərləri hesab oluna bilər.

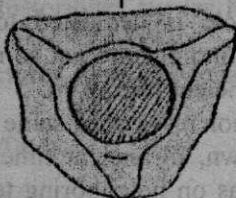
THE FINDINGS RELATED TO CULT OF FIRE

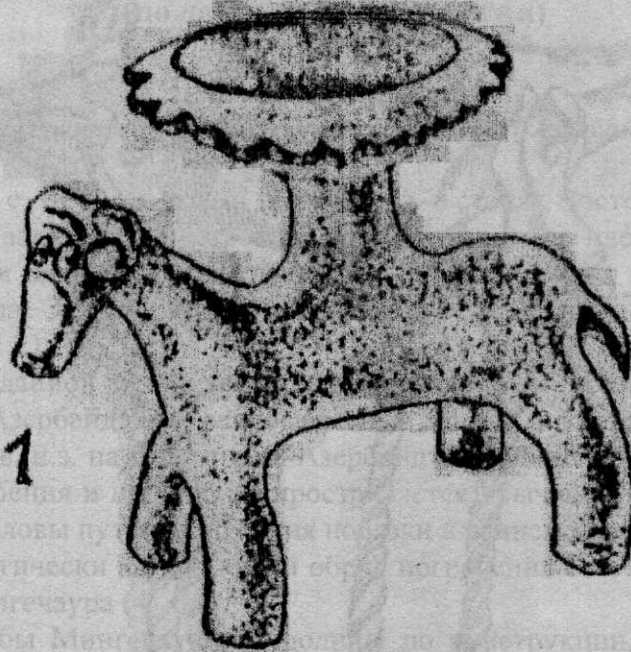
Yusup Yakubov

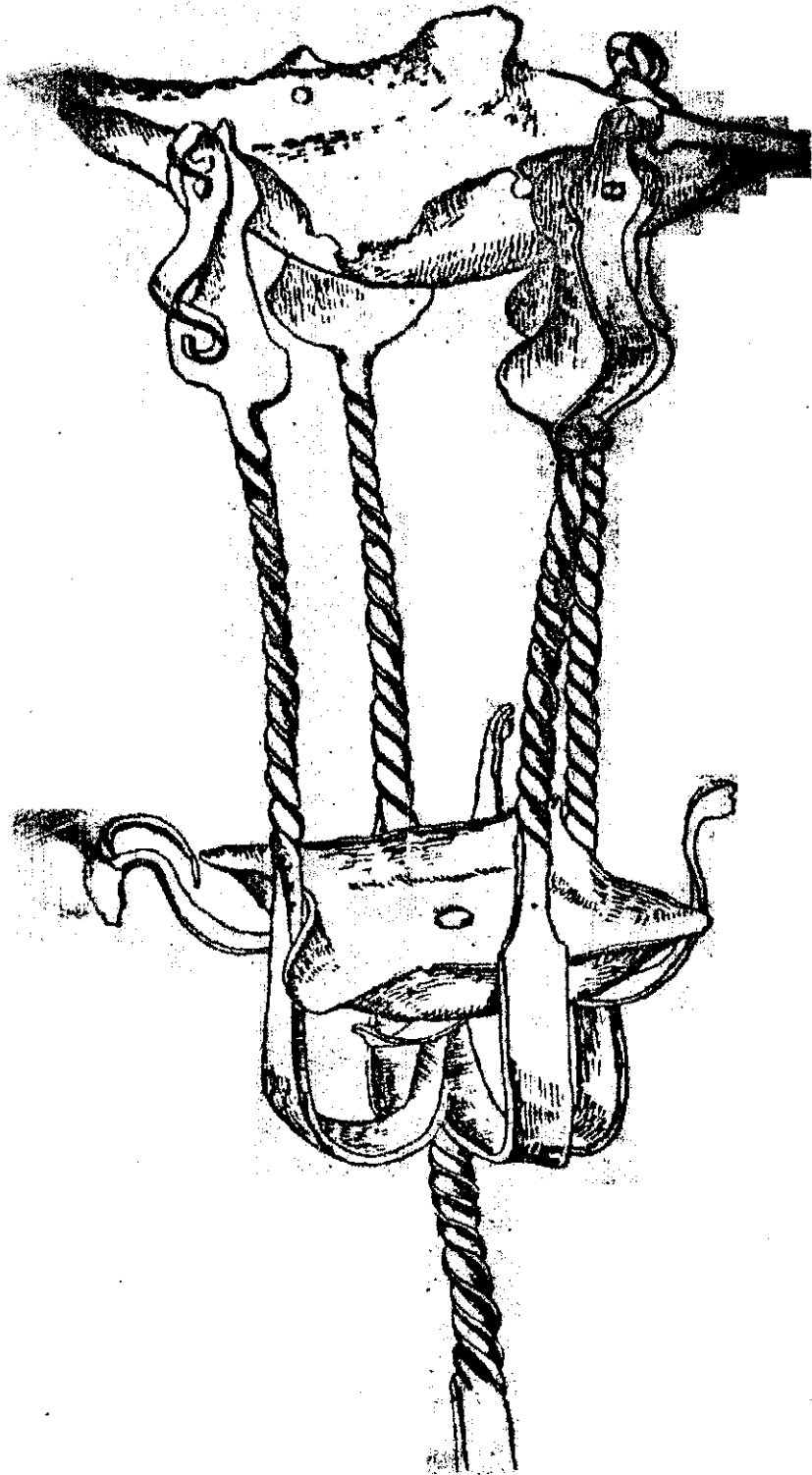
Summary

The article is dedicated to fire rite materials found from Central Asia. Generally, such findings are not so many. These materials are obvious with the name "majmor"- the ancient Iran word.

The author researches same samples of material culture found in the Central Asia. As it known, in ancient times, the cult of fire was widely spread on Iranian plateau as well as on neighboring territories including Tajikistan. Many fire temples and special altar for sacred fire worship were built. In scientific literature and belles-littres those altars were known as majmars. During archaeological excavations led in Tajikistan interesting samples of majmars have been found. For making of majmars were used clay and metal. The found majmars are real work of art.

САРМАТО-АЛАНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (по данным антропологии)

Дмитрий Кириченко

(Институт Археологии и Этнографии НАН Азербайджана)

Начиная с III в. до н.э. и по IV в.н.э. в степях Восточной Европы и Северного Кавказа господствовали сармато-аланские племена. С начала первых веков нашей эры они начинают свои вторжения на территорию Азербайджана. Эти вторжения хорошо документированы античными источниками (1,2).

Задачей данной статьи является выяснить оставили ли сармато-аланы свой след в Азербайджане, основываясь на данных антропологии.

В I-III в.в. н.э. на территории Азербайджана появляется катакомбный обряд погребения и широко распространяется обычай искусственной деформации головы путем наложения повязки в раннем детском возрасте.

Археологически катакомбный обряд погребения был выявлен на территории Мингечаура (4).

Катакомбы Мингечаурской долины по конструкции, форме, размерам, погребальному обряду, частично инвентарю сопровождающих погребенных и обычаю деформации головы, связываются в основном, с вторжением в северо-западные районы Азербайджана нового этнического элемента – алан.

Катакомбные погребения расположены на левом и правом берегах р. Куры. Погребальный инвентарь состоит из различных глиняных сосудов, стеклянных изделий, украшений и железного оружия. Население Мингечаура в период существования катакомбной культуры (I-VII вв. н.э.) занималось земледелием, рыболовством, садоводством, животноводством, скотоводством и различными ремеслами.

Мингечаурские катакомбы имеют некоторое сходство с катакомбами Северного Кавказа. Всего было исследовано 129 черепов относящихся к катакомбной культуре Мингечаура: 77 не деформированных и 52 прижизненно деформированных.

Не деформированные мужские черепа. Серия состоит из 35 черепов. Черепа в основном долихокраничные, но имеются мезобрахикраничные формы, средневысокие. Общий тип преимущественно овоидный или пентагоноидный. Лоб умеренно наклонный. Надпереносье выражено средне. Затылок выступает в основном сильно, в редких случаях умеренно. Рельеф развит хорошо. Лицо средневысокое и среднеширокое, сильно профилированное, с глубокими клыковыми ямками. Нос умеренно широкий и сильно выступающий. Нижний край грушевидного отверстия большей частью заостренный. Глазницы средневысокие.

Не деформированные женские черепа. Серия состоит из 42 черепов. Они характеризуются теми же признаками, что и мужские.

Деформированные черепа найдены почти во всех катакомбных погребениях Мингечаура. Деформация производилась путем накладывания повязки горизонтально через лобные бугры и верхнюю часть чешуи затылочной кости. Под влиянием круговой повязки лобные и затылочные кости уплощены и за счет уменьшения кривизны кажутся высокими, а затылок не выдается назад. Теменные кости сильно изогнуты. Черепная коробка удлиняется кверху и назад конусообразно. Тип деформации, при котором черепная коробка имеет конусообразный вид, известен под названием керченского.

Кроме керченского типа, встречаются и другие разновидности близкие к нему: 1) черепа с низким сводом мозговой коробки и выдающимся назад затылком; 2) черепа с высоким сводом и сглаженным затылком. По-видимому, в первом случае круговая повязка закрывала всю чешую лобной кости, во втором случае повязка накладывалась ниже лобных бугров и не охватывала верхнюю часть чешуи лобной кости.

На нескольких черепах отмечены вдавливания на лобной кости, на боковых стенках черепа и на теменных костях позади венечного шва. В этих случаях создается впечатление, что применялись две повязки: одна накладывалась горизонтально через лобную кость и верхнюю часть чешуи затылочной кости, вторая – позади венечного шва.

Вдавливание позади венечного шва Жиров Е.В. считает результатом лобно-затылочной повязки.

Деформированные черепа в погребениях первых веков н.э. найдены в Грузии, на Северном Кавказе, в Украине, в Поволжье, в Киргизии и в предгорьях Алтая.

Деформированные черепа из Мингечаура можно разделить на 2 группы: слабо и сильно деформированные.

Изучение антропологических материалов показывает, что деформированные черепа отличаются от недеформированных по тем признакам, на которые оказывалось влияние деформации.

При сопоставлении недеформированных черепов с черепами из соседних областей. Наибольшее сходство проявляется с серией черепов той же или более поздней эпохи из Дагестана, обнаруженной в могильнике Девги (8).

Для сопоставления с деформированными черепами из Мингечаура Касимовой Р.М. были привлечены черепа из Кенкольского могильника с территории Киргизии. Между ними обнаруживаются существенные различия. В Кенкольской серии деформация произведена на черепах брахи или мезокранных форм, а в Мингечаурской на долихокранных. У кенкольцев присутствует монголоидная примесь (6).

При сопоставлении мингечаурских и сарматских деформированных черепов с территории Заволжья выясняется, что мингечаурские катакомбники относятся к долихокранному средиземноморскому типу, а население Заволжья к андроновскому, переднеазиатскому и типу среднеазиатского междуречья европеоидной расы. Меньшее количество заволжских черепов относится к долихо-мезокранному типу. Небольшая часть черепов Заволжья характеризуется особенностями монголоидной расы или смешанными монголоидно-европеоидными чертами.

Среди мингечаурцев незначительная монголоидная примесь прослеживается только на двух деформированных европеоидных женских черепках средиземноморской расы (8).

Племена, которым принадлежали захоронения катакомбного типа Мингечаура, по физическому типу, в основном, связаны с местными племенами Азербайджана предшествующих эпох. Однако, полностью исключить вероятность присутствия в зоне Мингечаура племен сармато-аланского круга невозможно. Об этом свидетельствуют сходство в строении катакомб, а также наличие общих признаков, которые могли быть нивелированы в пределах европеоидной расы. Можно еще добавить то, что некоторые черепа несколько напоминали собой черепа сармат Поволжья. В частности они характеризовались мезобрахикранией, были несколько широколицы и массивны.

Помимо Мингечаура деформированные черепа были также найдены в некоторых сырцовых гробницах между Ханларом и Гянджой (Западный Азербайджан), датированных рубежом эр (3).

Деформирован был также и череп из Шекинского района Азербайджана, помимо этого на нем присутствовали следы ритуальной трепанации. Такая же ритуальная трепанация была отмечена также и на черепе катакомбной культуры Азербайджана (7).

Местные племена Азербайджана широко контактировали с сармато-аланскими племенами. Об этом свидетельствуют античные источники, а также в некоторой степени и археологические материалы. В частности, Плиний Старший отмечает племя утидорсов. В этом этнониме легко можно уловить название албанского племени утиев и самих аорсов (10).

Стоит также остановиться на одной группе грунтовых погребений с вытянутыми на спине костяками, датируемых первыми веками нашей эры с территории Азербайджана.

Они происходят из Рустовского (Кубинский район), Джанахарского (Хачмазский район) некрополей.

Исследовавшие их археологи Дж.Халилов и Г.О.Гошгарлы отмечали в них сочетание как албанской, так и сарматской культур (5,11). Рустовский и Джанахарский могильники сближаются по ряду черт с погребениями Таркинского, Карабудахкентского, Каякендского и других некро-

полей на территории Дагестана, Северного Кавказа и Предкавказских степей.

Амир Тюрбинский (Массалинский район) же могильник отражает в основном походный характер, у погребенных здесь людей четко фиксируются черты сарматской культуры (5).

Что же касается антропологического типа погребенных в этих могильниках людей, к сожалению, мы не можем сказать что-нибудь определенного, ввиду плохой сохранности костного материала. Единственным свидетельством может послужить сообщение Г.О.Гошгарлы о брахикранной форме черепной коробки погребенного из Джанахарского могильника, а также устное сообщение А.И.Алекперова об аналогичной брахикранной форме черепа из некрополя Амир-Тюрба (9).

Р.М. Касимова отметила в одном женском кувшинном погребении с территории Азербайджана памиро-ферганский антропологический тип (12). Следует отметить, что данный антропологический тип присутствовал у северокавказских сармат.

Частично взаимодействие сармато-алан с местными племенами Азербайджана могут отразить материалы из Дайламанского могильника в Иране, где фиксируется ряд черт характерных для сарматской культуры, а также антропологический тип, который был сходным с антропологическим типом населения Кавказской Албании, а также с некоторыми материалами с территории Северного Кавказа.

На основе приведенных выше палеоантропологических материалов мы можем заключить, что сармато-аланы четко фиксируются на территории Азербайджана. Этому не противоречат как письменные источники, так и археологические материалы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алиев И.Г. Сармато-аланы на пути в Иран / История иранского государства и культуры. Москва, 1971
2. Алиев И.Г., Асланов Г.М. Племена сармато-массагето-аланского круга на территории Азербайджана. / Древний Восток, вып.2, Ереван, 1976
3. Алиев К. О неопубликованных сырцовых гробницах, раскопанных Я.И.Гумелем в 1938 г. // МКА, т 4, Баку, 1962
4. Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры, 1955, № 60
5. Гошгарлы Г.О. Ранние катакомбные погребения Кавказской Албании // Археология и этнография Азербайджана, 2007, №1
6. Касимова Р.М. К этногенезу азербайджанского народа по данным антропологии // К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, Элм, 1984
7. Кириченко Д.А. О трепанации черепа в древности // Археология и этнография Азербайджана, 2007, №1

8. Кириченко Д.А. Антропологический состав населения катакомбной культуры Азербайджана // История и ее проблемы, Баку, 2007, №3
9. Кириченко Д.А. Азербайджан в системе палеоантропологии Евразии (скифо-сарматское время), канд. дисс., Баку, 2008
10. Сведения греко-латинских, византийских, древнерусских и восточных источников об аланах-ясах. - www.darial-online.ru
11. Халилов М.Дж. Сарматия-Кавказская Албания: Границы, контакты (I в.до н.э. – II в.н.э.)- Сб. Античная цивилизация и варварский мир, ч.1. Новочеркасск, 1992
12. Qasımova R.M. Azərbaycan xalqının etnogenezi paleoantropoloji və antropoloji (somatoloji) materiallar əsasında, Bakı, 1997

SARMAT-ALANLAR AZƏRBAYCANDA (antropoloji materiallar əsasında)

Dmitri Kiriçenko

Xülasə

Bu məqalə sarmat-alanların Azərbaycanda olmasını antropoloji materiallar əsasında öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Antropoloji göstəricilər arxeoloji və yazılı mənbələrin sarmat-alanlar haqqında qeyd etdiyini bir daha təsdiq edirlər.

SARMAT- ALANS IN AZERBAIJAN (on the ground of anthropological materials)

Dmitriy Kirichenko

Summary

The author on the ground of anthropological materials reviews the history of Sarmat- Alans in Azerbaijan. He notes that the anthropological activities also prove the information about Sarmat-Alans that have been found in archaeological and written sources.

Таблица 1. Средние размеры мужских черепов Катакомбной культуры Азербайджана
(Мингечаур).

Признаки	Недеформированные черепа	Деформированные черепа	Слабдеформированные черепа
1.Продольный диаметр	188,8	180,5	187,3
8.Поперечный диаметр	135,4	133,4	134,1
17.Высотный диаметр	135,1	139,1	136
8:1 Черепной указатель	71,9	74	71,8
9.Наименьшая ширина лба	98,9	96,8	96,7
45.Верхняя высота лица	71,7	74,1	72,1
48.Скуловой диаметр	131,7	131,5	132,5
48:45. Лицевой указатель	54,4	56,2	54,5
51.Ширина орбиты	42,6	42,9	42,6
52.Высота орбиты	33,1	34,5	34,4
52:51.Орбитный указатель	77,8	80,7	80,8
55.Высота носа	53,7	54,5	54,2
54.Ширина носа	25,3	25,1	25,4
54:55.Носовой указатель	47,1	46,3	46,7
77.Назо-маллярный угол	134,3	135,6	134,3
Зиго-максиллярный угол	124,9	122,6	123,5
75(1).Угол носовых костей	30,4	32,3	30,9

Таблица 2. Средние размеры женских черепов Катакомбной культуры Азербайджана
(Мингечаур).

Признаки	Недеформированные черепа	Деформированные черепа
1.Продольный диаметр	179,9	177,5
8.Поперечный диаметр	133,1	129,7
17.Высотный диаметр	130,3	134,1
8:1 Черепной указатель	74,2	73,3
9.Наименьшая ширина лба	93,9	94,8
45.Верхняя высота лица	67,6	69,4
48.Скуловой диаметр	125,1	126,1
48:45. Лицевой указатель	55	55,1
51.Ширина орбиты	41,3	41,3
52.Высота орбиты	33,2	34,8
52:51.Орбитный указатель	80,8	83,8
55.Высота носа	50,8	51,8
54.Ширина носа	24,3	24,9
54:55.Носовой указатель	47,3	48,1
77.Назо-маллярный угол	136,8	135,8
Зиго-максиллярный угол	124,7	125,2
75(1).Угол носовых костей	26,9	25,8

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR SİKKƏLƏRİNDƏ TÜRK KƏLMƏLƏRİ VƏ SİMVOLLARI

Qənirə Pirquliyeva

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Orta əsrlərin tarixində «Şərq İntibahı» dövrü dedikdə digər ölkələrlə yanaşı, həm də Azərbaycanın XI-XII yüzilliklərində baş verən güclü iqtisadi, mədəni inkişafı nəzərdə tutulur. Əslində, «renessans» məfhumuna aid edilən bütün əlamətlərin ilk rüşeymləri ölkəmizdə artıq feodal dövlətlərinin yaranması zamanı formalaşmağa başlamışdı. Səlcuq türk dövlətinin yaranması, onun vacib strateji sərhədində yerləşən Azərbaycanda baş verən yeniliklər bu inkişafın ən yüksək həddinin dəqiq barometr göstəricisi idi.

Memarlığa, ədəbiyyata və mədəniyyətin digər sahələrinə baş vurmada sikkə və sikkə zərbi işində baş verən inqilabi yeniliklərlə bu dövrün xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə bir çox görünməmiş hadisələri izləyirik.

Dünyanın bir çox tanınmış mütəfəkkir alimləri hələ keçən əsrdə elmi araşdırmalarında Şərqin intibahı prosesinin yaranmasında türk xalqlarının iştirakını və təsirini danılmaz fakt olaraq vurğulamışlar. Təəssüf edirik ki, elmdə qəbul edilən bu fikrə numizmatlarımız qoşulmamış və ya yalnız faktları göstərərək izahından yan keçmişlər. İstisna kimi, keçmiş Sovet məkanında Orta Asiyanın sikkə materialları ilə zaman-zaman məşğul olan alimlərdən Y. Davidoviç, E. Rtveldze, A. Musakayeva, E. Zeymal, B. Koçnevin və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Bu alimlərin sıralarında öz soyadımızı göstərməyimiz bir qədər təvazökarlıqdan uzaq olsa da, hər halda Daşkənd Dövlət Universitetinin məzunu olaraq, vaxtilə müdafiə etdiyim, «Qərbi İran və Azərbaycanda Teymurun pulları» haqqındakı diplom işində mən də ilk dəfə araşdırdığım sikkələrin üzərində türk, monqol sözlərinin olmasını qeyd edərək, müəyyən mülahizələrimi çap etdirmişdim (1). Zaman keçdikcə sikkələr üzərində olan türk sözlərinə, ayrı-ayrı obrazlara qayıtmış və elmi ədəbiyyatda müəyyən fikirlərim vardır. Güman edirəm ki, 20 ildən sonra belə dəyərli məlumatları Azərbaycan oxucularına çatdırmağın zamanı gəlib çatmışdır.

Araşdırmalarımıza görə, ilk dəfə Eldənizlər dövlətində sikkə nümunələrinin üzərində türk sözü olan «Atabək» ərəb əlifbası ilə Şəmsəddin Eldəniz və Sultan Arslanın hakimiyyəti zamanında zərb edilmişdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adından zərb olunan dirhəmlərlə Atabək sözüne böyük, uca mənasını kəsb edən «əl-əzəm», ərəb sözü artırılmışdı.

Bu kəlamların üzərində ovçuluqla bağlı olan «yayılmış Kaman» obrazı göstərilmişdi. Əksər hallarda belə sikkələrin əks tərəfində, yəni reversində sərtirlərərası 2 və ya 3 dişli nizəyəbənzər silah növünün əksi olurdu. Bu cür üzərində türk sözü, Atabək və türklərin döyüşkənlik məşğuliyyətini özündə əks etdirən silah növləri zərb edilən mis dirhəmlər bütün türk dövlətlərinin ərazisində

tamhüquqlü tədavül vasitəsi kimi dövriyyədə istifadə olunmuşdu. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Eldənizlər dövlətinin sikkə işində istifadə olunan digər silah nümunələrinin obrazları – qılınc, ox, tiyəli kəsici alət və s. Səlcuqların öz pullarında da geniş yayılmışdı, amma 2-3 dişli silah nümunələri yalnız Eldənizlərə aiddir.

Bu göstərilən elementlər ərəb xilafətinin mövcudluğu zamanında xüsusi yeniliklər silsiləsinə aid olaraq türklərə aiddir. Qeyd edilən pullar yalnız daxili bazarda deyil, dünya ticarət əlaqələrində də istifadə olunduğu üçün onlar həm öz adları ilə, həm də türkün pulu kimi tanınırdı. Bu zaman Azərbaycanın pul dövriyyəsi və sikkə zərbi işində II mühüm hadisə «fenomen, gümüş böhranı» ölkəmizin öz sikkələri ilə iştirak etməsidir. Belə ki, Azərbaycanın zərxbaxanalarının gümüş sikkələri, əsasən, Avropa ölkələrinə çox dəyərli əmtəə kimi daşınır. Bu səbəbdən də Skandinaviya ölkələrinin, Rusiyanın ərazisində aparılan müəyyən qazıntılar zamanı orada tonlarla aşkar edilən gümüş pullar içərisində Şəddadilərin, Sacilərin, Salarilərin, Rəvvadilərin, Şirvanşahların, erkən Atabəylərin sikkələrinə öz ərazimizdən daha çox rast gəlinir. Bu dövlətlər Azərbaycan türk dövlətləri idi, deməli xarici ədəbiyyatda da onların sikkələri yalnız türklərin sikkələri kimi qəbul edilir.

Sikkə materiallarına əsasən intibahın XIII əsrin I yarısında sona yetməsi fikirləri türk elementləri baxımından müəyyən fasilələrə uğrasa da, sona yetmir. Azərbaycanın tarixində Atabəy hökmdarı Özbəkdən sonra monqolların II yürüşünə qədər bu iş dayandırılmışdır. Monqollar tərəfindən yaradılan yeni dövlətlərdə sikkə zərbi işi bərpa edilir. Maraqlıdır ki, 1231-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın zərxbaxanalarından dövriyyəyə buraxılan gümüş dirhəmlərdə və mis pullarda artıq türk-uyğur əlifbasında yeni söz birləşmələrindən istifadə olunur.

Monqollardan vassal asılılığında olan Şirvanşahlar dövləti də yeni elementləri, simvolları öz sikkələrində zərb etməyə başlayırlar. O cümlədən, Şirvanşah II Ahsitanın hakimiyyəti illərində üzərində «kaan- xaqan- xan» sözündən, monqollara aid olan 2 və 3 dişli silah növünün başqa formasından, yəni bir-birinə əks istiqamətdə şaqüli vəziyyətdə təsvir olunan xüsusi tamğa obrazını zərb etmişlər. Bundan başqa, məhz Səlcuqlardan başlanan, Hülakilər tərəfindən davam etdirilən, göstərilən ənənə sikkələrdə mükəmməl bir səviyyəyə çatır. Bu ayrı-ayrı canlılardan – insan, heyvan obrazlarının islama zidd olmasına baxmayaraq, zərbinin həyata keçirilməsi faktlarıdır. Əgər insan obrazları, əsasən, hökmdarların siluet portretləri idisə, heyvanlar sırasında quşlar, bəbir, şir, dovşan, at, it obrazları üstünlük təşkil edir. Belə maraqlı sikkələrdən biri haqqında numizmat-alim, professor M.Ə.Seyfəddini məlumat vermişdir. Belə ki, Moskvanın Tarix Muzeyində saxlanılan (inv.515954) Təbrizdə 689 h.ilində (1290-cı il) Arqun xanın adından zərb olunmuş dirhəmin üzərində qanadlarını geniş açmış və başı üzərində günəş obrazı olan bir sikkə nominalı haqqında yazan müəllif bu cür heyvan motivli obrazları türklərin, monqolların 12 illik təqvimi ilə uyğunlaşdırır (2). Bizim mis sikkələr üzərində apardığımız araşdırma-

lara görə, bu cür obrazlar təqvimdən daha çox, hər şəhərin öz faunasına, florasına, həm də simvoluna uyğun olaraq göstərilmişdi (4).

1298-ci ildən etibarən Azərbaycanda zərb edilən sikkələr üzərində Qazan xanın adından zərb edilən sikkələr üzərindəki məlumatlar uyğur əlifbası və uyğur dilində hazırlanaraq dövriyyəyə buraxılırdı. Belə maraqlı sikkələrdən biri indiki Gürcüstanda yerləşən Ahalsıxda zərb edilmişdi. Bu sikkənin üz tərəfində - aversində Qazan-Mahmud xanın adı ərəb dilində, reversində kəlmələr isə «uyğur dilində», «Tanqriuin kuçundur Qazanu deletkuluk sen» - «Tanrının gücü ilə Qazan zərb etdirib» kimi tərcümə olunur.

Beləliklə, nəinki yazılı və şifahi mənbələrdə, həm də numizmatik materiallarda «Tanqri»-qədim türk sözü olaraq «göylərin möhtəşəm oğlu» və ya «Allah», «Ulu Yaradan» mənasında göstərilir və sikkə zərbi işinin də yalnız onun rizası və köməyi ilə həyata keçirilməsi vurğulanır. Deməli, Qazan xan İslamı həm özü, həm də Azərbaycanda məskunlaşan həmvətənləri –monqollar qəbul etsələr də, türkün ilk Allahı olan Tanrıya sitayişlərini dövlətin əsas atributu olan sikkələrdə saxlamışdır. Bununla da türk mənşəli olmaqlarını heç nəyin xətrinə, hətta dövlət quruculuğuna «Tanqriuin kuçukdur», yəni «tanrının gücüy-lə» ifadəsi monqol hökmdarlarının adından qəbul edilən bütün fərmanlarda əsas birinci söz kimi qeyd olunmuşdur.

Cənubi Qafqazın Ali Monqol Xaqanlığının tərkibində olduğu zaman (1239-1256) burada zərb olunan bəzi pulların üzərində «kaan əl-adil»-yəni ədalətli xaqan ifadələri ilə bərabər «uluq monqol ulus bek» sözləri də zərb olunurdu. Bu dövrün sikkə zərbi işi ilə məşğul olan Azərbaycan alimləri M.Ə.Seyfəddini və Ə.Rəcəblinin fikirlərinə görə «böyük monqol ulusu» kimi tərcümə olunan ifadəni pullarda monqolların sərkərdəsi olan və bir müddət hakimiyyəti idarə edən Turakinə xatun zərb etdirmişdi (2; 3). Monqol hakimiyyətinin bu illərində belə ifadə həm də üzərində ayrı-ayrı döyüş və ov səhnələri olan sikkələrdə də zərb edilmişdi. M.Ə.Seyfəddininin məlumatlarına görə, Bakıda 642 h. ilində (1244-45-ci illərdə) zərb edilən dirhəmin üzərində sola istiqamətlənmiş, əlində kaman və ox olan atlı və oxun atılma istiqamətində qaçan it obrazlı maraqlı ov səhnəsi zərb edilmişdi. Atlının başı üzərində uyğur dilində yuxarıda qeyd edilən ifadə göstərilmişdir.

Bu cür sikkələr Gürcüstan ərazisindən də aşkar edilmişdi. Beləliklə, aydın olur ki, Turakinə xatunun idarəçiliyi zamanı «kaan-xaqan» sözü deyil, «böyük monqol ulusu» kimi ifadə sikkələrdə zərb edilirdi.

Türk-monqol mənşəli Teymur və Teymurilərin sikkə zərbi işində türk sözlərindən daha çox istifadə etmişlər. Xüsusi olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Əmir Teymurun həyata keçirdiyi pul islahatından sonra dövriyyəyə buraxılan gümüş təngə və mirilərin üzərində kütləvi olaraq bir çox dövlət əhəmiyyətli məlumatlar-yəni hakimiyyətin nominal olaraq kimin adından idarə olunması ərəb əlifbası ilə türk dilində zərb edilirdi.

Ümumiyyətlə, təngə və miri adlanan yüksək əyarlı gümüş sikkələr Şərqi ölkələrinin tarixində yenilik idi. Bu pullar bütün numizmatik parametrlərə, yəni çəkisinə, ölçülərinə, əyarına, ikonoqrafiyasına, məlumat genişliyinə görə seçilirdilər. Bu səbəbdən də onlar erkən Səfəvilərə qədər dövriyyədə qalmışlar. Bu pullar dünya miqyasında da tanındığına görə Şərqi Avropa slavyanlarında, o cümlədən, Rusiyada bu günə qədər bütün pul vahidləri təngə-denqa, denqu kimi yarımsemantik şəkildə leksikologiyaya daxildir.

Beləliklə, Əmir Teymur sağlığında zərb etdirdiyi bütün sikkələrin üzərində özünü «kürəkən» adlandırır. Buna səbəb onun özünü Çingiz xanın qohumu və varisi hesab etməsidir. Digər bir fakt, öz adından sikkə zərb etdirmək hüququnun olmamasını qəbul edərək, bütün pulların «Sultan Mahmud xan»ın adından «Əmir Teymur kürəkənin sözüylə» cümləsindən istifadə etməsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Əmir Teymur hakimiyyətinin ilk illərində sikkələrdə «əkmənu» - özbək sözü olan –“sözümüzdən” ifadəsini zərb etdirirdi. Azərbaycanın işğalı prosesində onun hər üç yürüşləri zamanı isə bu ifadə dəyişilərək «sözümüzdən» kimi zərb edilir. Əmir Teymurun Kaşanı işğal etdikdən sonra sikkələrdə, «Sultan Mahmud xan yarlığından əmir Teymur kürəkənin (qurqanın) sözüylə» kimi cümlələrlə pulun kimə aid olduğunu göstərmişdi.

Əmir Teymurun sikkələrin üzərində zərb olunan 3 dairədən ibarət olan xüsusi simvol-tamğa kimi qəbul edilməlidir. Bu simvol elmdə keçən əsrin sonlarına qədər bəzək elementi kimi qəbul edilirdi. Bizim çox ciddi araşdırmalarımıza görə məlum olmuşdur ki, əsasən, orta çəkisi 6 qrama qədər olan gümüş tənqələrin aversində zərb edilən bu dairələr mütləq element olaraq cürbəcür formalarda zərb edilirdi. Bu simvol türklərin sitayiş etdikləri «döyüşkən ruh» rəmzi olan qurd obrazının lakonik baş forması olaraq 2 göz və burun hissəsini əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilində «kürəkən» kimi oxunan söz «qurqan» kimi də qəbul edilir. «Əmir Teymur Qurqan» ifadəsində bu söz «Qurd xan» kimi başa düşülür. Ərəb əlifbası ilə zərb olunan «qurqan» sözündə «əyn» hərfinin göstərilməsi bu sözü daha çox II variantda oxumağa əsas verir. Yazılı mənbələrdə Əmir Teymurun bütün həyatı boyu əsas şüarının «güc ədalətdədir» olması, qurdun türklərin sitayiş etdikləri birinci və əsas obyekt olması, deməli ədalətli qurd olan Əmir Teymurun xan kimi qəbul etmək olar. Bizdən əvvəl görkəmli arxeoloq-alim M.E.Masson sikkələr üzərindəki bu 3 dairənin yerləşmə quruluşuna görə öküz başının simvolu kimi izah etmişdi.

Əmir Teymurun ölümündən sonra onun varisləri çox vaxt yeni sikkələr zərb etdirmədən dövriyyədə olan pul nominallarının üzərində öz adları göstərilən kiçik möhürlər vurduraraq istifadə edirdi. Belə pullardan Əmir Teymurun oğlu Şahrux sultanın sikkələrinin üzərindəki, «Şahrux Bahadur» kəlamları olan nominalları göstərmək olar. «Bahadur» - qəhrəman sözü türk mənşəli bir titul olaraq ilk dəfə monqol hökmdarı Əbu-Səid tərəfindən məlum tarixi hadisələrdən sonra istifadə olunmuşdur.

Səlcuqlardan başlayaraq ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olan ölkələrin zərbcxanalarında türk xalqının həyat tərzini, dini dünya görüşləri, kökləri, təbiət təsvirləri və ayrı-ayrı sözləri sikkə zərbi işində öz əksini tapır. Monqollar tərəfindən yaradılan dövlətlərdə bu işlərə xüsusi diqqət yetirilir və daha geniş arealda cürbəcür rəngarəngliklə qəbul edilir. Bu isə erkən orta əsrlərdən başlayaraq Şərqi İtaliya dövrü də daxil olmaqla, uzun yüzilliklər türk xalqlarının bayraqlarının, mədəniyyətinin təsiri, türk dilinin dövlət dili statusuna qədər yüksəlməsi faktorunun həm də pul və pul işində öz əksini tapmasını sübuta yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva Q.Ə. Qərbi İran və Azərbaycan şəhərlərində Əmir Teymurun zərb etdirdiyi sikkələrin kataloquna dair materiallar – “Özbəkistanın numizmatikası” məqalələr məcmuəsi. Daşkənd, 1990 (rus dilində).
2. Seyfəddini M.Ə. XIV əsr Elxanilərin sikkələri. Bakı, 1968 (rus dilində).
3. Rəcəbli Ə.M. Azərbaycan numizmatikası. Bakı, 1997 (rus dilində).
4. Pirquliyeva Q.Ə. Azərbaycanın mis pulları. Bakı, 2007 (rus dilində).

TURKIC WORDS AND SYMBOLS ON MEDIEVAL COINS OF AZERBAIJAN

Qanira Pirquliyeva

Summary

The article is dedicated to the monetary face value with Turkic element and words of some Azerbaijani states. Since the Seljuk Empire coins content individual elements that were characteristic for Turkish warriors. With the lapse of time the whole legends in Arabic graphics have been minted on coins. Thereby, based on the currency becomes obvious influence of Turkic language on the formation and development of such a phenomenal process called the “Eastern renaissance”.

ТЮРКСКИЕ СЛОВА И СИМВОЛЫ НА СРЕДНЕВЕКОВЫХ МОНЕТАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

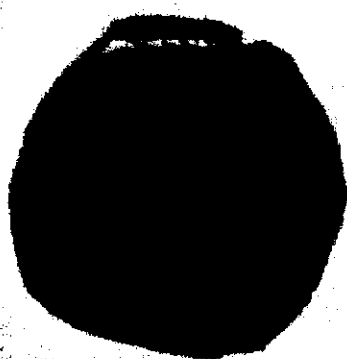
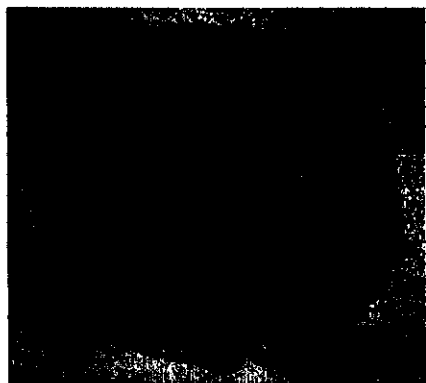
Ганира Пиркулиева

Резюме

В статье рассматриваются монетные номиналы с тюркскими элементами и словами, относящиеся к некоторым государствам Азербайджана. Начиная со времён Сельджукской империи, на монетных материалах чеканились сначала отдельные элементы, характерные для тюркских воинов, а со временем - целые

легенды, выполненные на этом языке арабской графикой. Таким образом, на основе денежных единиц становится очевидно влияние тюркского языка, а значит и на становление и развитие такого феноменального явления как «Восточный Ренессанс».

ABOUT THE RESULTS OF THE FIRST JOINT AZERBAIJAN-KOREAN EXPEDITION IN GABALA

*Babayev Ilyas¹, Jabiyev Gafar², Yi Seon-Bok³,
Kim Jongil⁴, Kwon Ohyoung⁵, Seong Jeongyong⁶,
Yi Giseoung⁷, Abbasova Elmira⁸, Najafova Irada⁹*

Introduction

Since 2005, the Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS by the financial support and organization of SEBA (Seoul-Baku) Azerbaijan-Korean Cultural Exchange Association has been resuming the archaeological researches in Gabala suspended since 1990.

The SEBA Association put forward a suggestion to form the first joint Azerbaijan-Korean expedition; and thus achieved the comprehensive study of the Azerbaijan history, scientific exchange between the countries and scholars through applying modern equipments brought from Korea. Consequently, in June-July 2009 ten Korean specialists took part in the excavations in Gabala. The expedition, whose chief was Babayev I., corresponding member of ANAS, carried out excavations together with 13 Azerbaijani specialists: in one antique city territory (under the leadership of the corresponding member of ANAS Babayev I.) and two city territories belonging to the medieval period: in Gala (under the leadership of Dr of History Jabiyev G.) and in Selbir (under the leadership of Dr.Prof. Yi Seon-Bok, Seoul National University).

Antique territory

Antique Gabala, situated near Chukhur-Gabala village, was familiar to the outstanding Roman encyclopedist-scholar Pliny the Elder in the first century A.D. as “the main city of Albania”, i.e. the capital of it and was noted in his “Natural History” (Plin.H.N. VI.29). It was proved by the expeditions held in here beginning from the 19th century that city life in this territory had already existed since the IV century B.C.

-
1. The Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS
  2. The Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS
  3. Dept. of Archaeology and Art History, Seoul National University
  4. Dept. of Archaeology and Art History, Seoul National University
  5. Dept. of Korean History, Hanshin University
  6. Dept. of Archaeology and Art History, Choongbuk National University
  7. University Museum, Hanshin University
  8. The Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS
  9. The Institute of History of ANAS/SEBA Association

During the excavations of 2009, the remnants of one more, i.e. the third oval shaped unique building in Near East and Caucasus, were discovered [fig. 1]. Both the remnants of this building and the examples of material culture found in the territory are of great interest. From stratigraphic point of view this building belongs to the earlier period than the ones discovered before. Only foundation of this building having 2m width and built of pebble is observed. This foundation underwent destruction in the south-west side. The western part of this building extending in the direction of east-west is not excavated yet. The length of the building in the opened area is a bit more than 20 meters; width is about 8 m in the interior part from wall to wall; but the width together with the walls is 12m.

In the ground of this building, especially in the northern half ash layer with the thickness of 15-25 cm, even about 30 cm in some areas, is detected. Material-cultural examples connected with the period of this building are founded a lot [fig. 2]. They mainly consist of different earthenware crockery pieces. The findings are basically characteristic to the III century B.C. Among the findings the pieces of a dish decorated with red stripes attract more attention [fig. 3]. Such patterned dishes are almost not observed in Gabala. Dish fragments (of two different dishes) decorated with white parallel stripes are of great interest [fig. 4]. Evidently, they had been brought to Gabala from other places. Such dishes are frequently founded in Georgia and Western Azerbaijan monuments, especially, in the monuments located on the right bank of the Kur River. They belong to, mainly, IV-III centuries B.C., much more to the III century B.C. The location of the oval buildings found in here in the separate parts of the city draws a special attention. Such places are basically typical for antique cities. They were called "temenos"- "the holy place" and mainly, temples were located in there.

The remnants of a long public building were supposed to be also in the eastern part, in the direction of north-south from the third excavation area due to the land relief. It is also supposed that this building was connected with the oval buildings located in the western part of it. A territory of 250 m² was excavated in the previous years to discover the remnants of this building. This fourth excavation area was enlarged to 500 m² in 2009. But for complete opening of the buildings in there the territory must be enlarged in both, north and south directions. Walls, rooms, and entries were also discovered in this place during this year excavations. The findings are less yet. But they refer to the antique period, I century B.C.-I century A.D., as well. The excavations will be continued in both areas.

This building dating from the III-II century B.C. and earlier discovered oval shaped two public buildings dating from the I century B.C-I century A.D. were

supposed to be used for religious, cultural ceremonies, for the events of governmental importance, etc. Their shapes a bit remind of ancient Greek and Roman buildings (such as, Delphi Stadium in Greece and Roman amphitheatre). These oval buildings are of great importance in studying the antique city culture of Albania.

Enlarging the storehouse territory dating from the IV-III centuries B.C. found last year the number of the found pitchers reached to 90 from 33 [fig. 5]. But still the territory is not excavated completely. The bottom parts of these pitchers half buried in the ground in a row or their pits were discovered. Evidently, food and wheat had been kept in these pitchers. To know this precisely, soil remnants taken out of two pitchers were sent to Professor, Paleobotanist Kvavadze E. to be analyzed. As a result of Prof. Kvavadze's (*) analyses it became clear that first wine, later, perhaps, after crack appearing in these pitchers nuts or walnuts had been kept inside the pitchers. Professor defined the tracks of keeping wheat in these pitchers as well. Pollen of forest plants, spores of dung mushrooms, and other remnants transfer information about the climate and flora of the period, and the development of planting, horticulture and cattle breeding. It will be necessary to enlarge the excavation area toward west and north to open the remnants of this storehouse totally. The diameters of these half-buried pitchers in the middle part are 0.7-1.02 meters [fig. 6]. It seems, their height had been 1 m or more. Ten tons of crops had been kept in this storehouse. Doubtless, this storehouse did not belong to an ordinary person. It had a public importance.

In the mid of the III century B.C. this storehouse lost its importance. Then good remained pitchers had been taken out to be reused; and keeping the bottoms of the broken ones in the ground the territory had been smoothed and new constructions were built in there. The findings found in the level of the storehouse ground, fragments of various earthenware are typical to the IV-III centuries B.C. The radiocarbon analysis of the coal taken from the ground of the historical storehouse in the laboratory of Seoul National University proves the stratigraphy of our excavation. The discovery of the remnants of such a big food storehouse dating from the IV century B.C. proves the fact that even then Gabala was a big city.

Furthermore, a bronze helmet found by a local resident was presented to the expedition members [fig. 7-8]. This is the second helmet found in the territory of Albania (the first was found by Osmanov F. in 1965 near the Nuydi village). It must be noted that the both helmets are alike and it seems, they were made by the same master. Excavating the territory where the helmet had been found

---

(*) Special thanks to Prof. Eliso Kvavadze (National Museum of Georgia) for paleobotanic analyses

tombs dating from the II-I centuries B.C. were discovered. The helmet had also been found in the tomb which was destroyed by local residents while digging an irrigation ditch.

The Middle Ages territory: Gala

In 2009 the researches were mainly continued in the 600m² area which was investigated in 2008 [fig. 9].

After taking the constructions dating from XIV-XVII centuries, construction remnants of lower layers were investigated gradually. The depth in separate squares were reached to 1.5-1.6 meters (the excavation area consists of 24 squares each tentative square being 5x5m). During the researches more than 20 homes-rooms locating side by side or on one another were discovered. Perhaps, some of them are subsidiary constructions used in everyday life or for agricultural needs. The foundations of all buildings are of polished pebbles [fig. 10]. The upper parts of the most of the revealed foundation remnants are destroyed. Only in some constructions remnants of baked brick were detected on the stone foundation. The grounds of some home-rooms were paved with baked brick. It is interesting that almost inside all home-rooms oven remnants built of baked brick were found; *tendir* (oven made of clay in a hole in the earth) or hearth remnants were found in front of or near the homes. In whole, 4 pottery ovens, up to 40 *tendir* and hearths were found in the surveyed territory [fig. 11]. A lot of tile, brick and glazed tile samples different in their sizes were found inside or around the surveyed home-rooms. It allows us to say that in the XII-XV centuries the walls of the buildings in Gabala were built of pebble (foundation) and baked brick, and roofed with tile. Facades or domes of some buildings were decorated with coloured glazed tiles [fig. 12].

In 2009 during the researches in Gabala two baths (or bath rooms) located side by side were found for the first time. The ground of one them was paved with an ordinary baked brick, another with specially made pottery slabs (48x47x4cm). It shows the high level of sanitary culture in Gabala even in the XII-XIII centuries [fig. 13].

During the investigations a lot rich material culture remnants were found. These consist of dishes, arms, labour tools, adornments, and home things made of metal, bone, glass, and clay. There are writings with Arabian letters on some of the earthenware. And it shows that in Azerbaijan in the XII-XV centuries even potter masters possessed a perfect writing culture. More than 50 copper coins, a lot of faience, porcelain, and celadon dish fragments among the findings prove the fact that Gabala had an intensive commercial and cultural relations with foreign countries, especially, with Eastern countries [fig. 14, 15].

The discovery of construction remnants dating to antique period in the territory of Gala can be considered as one of the most important achievements of medieval group in the excavation season of 2009. Firstly, while cleaning some pits on the cultural layer dating from the XII-XV centuries fragments of many tile and big pitchers dating from the I century B.C.- I century A.D. were found. Such findings, also the discovery of big tufa stones typical to more ancient constructions found in separate squares of the excavation are the signs to the existence of antique building remnants in the nearest area, evidently, in the lower layers of the researched cultural layer. Construction remnants dating from the I century B.C.- I century A.D. found during the tentative excavation in southern-east part of Gala, on the bank of the Jovurlu River, in about 50-60 m north from the southern castle walls of the city, proved this once again. As to us, this 3m thick building built of mainly big-sized mine stones can be the remnants of the primary castle walls of Gabala.

Fruitful results were also achieved by medieval group while observing the enlarged territories of Mirzabeyli-Gabala way and holding small-scaled excavations in there. The main water line of the city dating from the IX century was discovered in about 150-200 m north from Selbir. It is supposed that with this line consisting of earthenware pipes with the length of 40cm and diameter of 20 cm supplied the city with 350-370 m³ of drinking water per a day [fig. 16].

But the tunnel-pipeline dating from the VIII-IX centuries discovered along the west of Selbir, in the terrace of the Garachay River, served to supply Gala with drinking water. This line is installed with earthenware pipes having 37 cm length and diameter of 18 cm through the passage in 5-6 m depth from the ground, and having 1-1.2 m width and 1.7-1.8 m height. This line is supposed to be connected to the multi-branched net found in 2008 in west part of Gala [fig. 17].

Gabala is surrounded by deep ditches and rivers from all sides. Therefore, it is believed that there are bridges in several areas around the city. During the researches in 2009, the remnants of one of these bridges were found in front of the north gate of Selbir. This is one of the pillars of the bridge built of baked brick in the late VIII century on the valley in the direction of north from the city [fig. 18].

The Middle Ages territory: Selbir

1) The main purpose of the excavation at Selbir

The site of Selbir, in Gabala, [fig. 19] had been one of the three territories which refers to (or has been known as) the capital city of Caucasian Albania,

which was one of several ancient states established in the current territory of Azerbaijan. Considering Gabala's significant role within Central and Western Asia during the medieval period, the material culture and history of Azerbaijan may shed light on, and provide a better understanding of, the socio-political and cultural relationship between the West and the East at the time, in particular with regard to Sassanid Persia.

With recognition of the importance of the Selbir site, SEBA, which has played a key role in establishing and enhancing friendly relationship between Azerbaijan and South Korea, contacted the Korean Archaeological Society in 2008 with the possibility of a joint excavation at Selbir by the Azerbaijan National Academy of Sciences of and a Korean team. As a result, a group of Korean researchers joined the fieldwork which was carried out by the Azerbaijan National Academy of Sciences.

The main purpose of the fieldwork was as follows: 1) to collect topographic and stratigraphic information of the site and its environs; 2) to measure and map the contours of the site; and 3) to gain a basic and general understanding of the material culture by focusing on information obtained through surface finds.

2) Methodologies

This season's field survey was carried out in three ways. First, topographical measurement was undertaken in order to obtain basic information on the landform of the Selbir site and various surveying softwares were applied [fig. 20]. For that, a bench mark (BM) was set up in the middle of the site along with supplementary points at the periphery of the site so that relative differences in altitude, distance and direction from the BM were obtained for approximately two hundred survey points to map the contour and landform of the site. Secondly, in order to gain basic knowledge on the soil sediment, as well as the stratigraphy of the site in general, the Korean team re-excavated a trench which had already been excavated in the past [fig. 21]. The testing allowed the team to understand general characteristics of the local soil and its sedimentation process. Thirdly, trenches measuring 8m x 2m were laid out across the main part of the site along N-S and E-W axes [fig. 22], out of which a total of eight trenches were tested. Seven of them, namely, N1W1, N1W2, N1W3, N1W4, N1W5, N1E5 and N5E1, were laid E-W in a row in the northern part of the site, while S10W1 was specifically chosen in order to find the remains of any possible building structures. Through this process, surface findings were collected and other building structures and inner facilities with material objects were carefully investigated and recorded.

3) The results of the 2009 excavation

The provisional results which have been drawn from the 2009 field survey consist of the following. First and foremost, a contour and topographical map was made [fig. 23] and it thus became possible to gain a basic idea of the topography and landform of the site. Secondly, it was also possible to understand the deposition process of the site. The site was covered by a considerably thick (approximately 50 cm) humus layer. The removal of the top soil often revealed underlying brick structures, roof tiles and other material objects dating approximately to the XI or XII century A.D. Underneath the strata and building structures were found various types of pits dating to earlier periods [fig. 24 and 25]. A pit grave with human skeleton dating to later than the XII century A.D. was also found [fig. 26]. In the case of material objects, various artefacts were collected or observed. They include ovens, diverse types of pottery such as jugs and lamps, porcelain, glass, and objects made of stone or metal [fig. 27 and 28]. These findings are mainly dated to approximately no later than the XII century A.D.

4) Final remarks

The 2009 fieldwork by the Korean team was, literally, none other than a mere scratching of the surface of this vast and complex site. For the second season of survey, we may learn more about the site if there can be made geophysical sounding of the site by using such equipment as GPR (Ground Penetrating Radar) and conducting aerial photography analysis. Such studies would help us further understand the distribution pattern and structure of the site, as well as the overall characteristics of the landscape. Also, a systemic sampling strategy needs to be incorporated for every step of the fieldwork to control chronology of the cultural strata. In particular, the sampling of carbonised organic remains and pottery sherds for absolute dating will be indispensable. Finally, if possible, an examination of the surrounding wall structure of the site needs to be made to understand the general structural characteristics of the site. By doing so, we also may be able to gain a better picture of the specific features of the wall as well as its social-symbolic significance. Through such works, we would be able to understand the temporal and spatial structure of this site as a whole, which will help to reconstruct the history of Azerbaijan itself.

Conclusion

As is obvious, researches of 2009 of Gabala archeological expedition were significant for comprehensive and thorough study of Gabala, the first capital city of Azerbaijan, and medieval city culture as a whole.

QƏBƏLƏDƏ İLK AZƏRBAYCAN-KOREYA EKSPEDİSİYASININ NƏTİCƏLƏRİNƏ DAİR

*Babayev İlyas, Cəbiyev Qafar, Yi Seonbok,
Kim Jongil, Kwon Ohyoung, Seong Jeongyong,
Yi Giseoung, Abbasova Elmira, Nəcəfova İradə.*

Xülasə

2009-cu ilin iyun-iyul aylarında ilk birgə Azərbaycan-Koreya ekspedisiyasının 10 Koreya və 13 Azərbaycan mütəxəssisləri Qəbələdə üç tarixi sahədə qazıntı işləri aparmışdır.

Antik şəhər ərazisində (AMEA-nın müxbir üzvü İlyas Babayevin rəhbərliyi ilə) e.ə. III-II əsrlərə aid 3-cü (daha əvvəl tapılmış eyni tipli iki binanın yaxınlığında) oval tipli ictimai binanın bünövrəsi aşkar edilmişdir. Eyni zamanda, e.ə. IV-III əsrlərin əvvəllərinə aid ərzaq anbarının ərazisi genişləndirilmiş, tapılmış təsərrüfat küplərinin sayı 33-dən 90-a çatdırılmışdır [səh.1-8].

Orta əsr şəhər ərazisi Qalada (t.e.d. Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi ilə) ötən il qazılmış ərazilər dərinləşdirilmiş və yeni ərazilər öyrənilmişdir. Nəticədə, XII-XV əsrlərə aid bir sıra yaşayış binaları, 2 hamam, 4 ədəd dulus kürəsi, 40-dək soba və təndir qalıqları, eyni zamanda, iki yerdə şəhərin baş su xətti, 50-dən çox sikkə, saxsı, çini və seladon qab nümunələri, metal və şüşədən hazırlanmış əmək və bəzək alətləri və s. tapılmışdır. Tikinti qalıqları, xüsusilə, antik dövrə aid (e.ə. I-b.e. I əsrləri) tikinti qalıqları maraqlı doğurmuşdur [səh.9-18].

Orta əsr şəhər ərazisi Səlbirdə (Seul Milli Universitetinin professoru Yi Seonbokun rəhbərliyi ilə) dörd ərazidə qazıntı aparılmışdır. Bu qazıntılar XI əsrdə həmin ərazidə fəal şəhər həyatının artıq dayandığını bir daha sübut etdi. Nəticədə, bizim eramın X-XI əsrlərinə aid bina, sənətkarlıq, dəfn qalıqları, çoxsaylı məişət və təsərrüfat alətləri (və onların fraqmentləri) aşkar edilmişdir [səh.19-28].

К ИТОГАМ ПЕРВОЙ АЗЕРБАЙДЖАНО-КОРЕЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В ГАБАЛЕ

*Бабаев Ильяс, Джабиев Гафар, Йи Сеонбок,
Ким Джонгил, Квон Оюнг, Сеонг Джеонгёнг,
Йи Гисеунг, Аббасова Эльмира, Наджафова Ирада*

Резюме

В июне-июле 2009 года 10 корейских и 13 азербайджанских специалистов первой совместной азербайджано-корейской экспедиции проводили раскопки на трёх исторических полях в Габале. Раскопки территории античного городища

(под руководством член-корр. НАНА Ильяса Бабаева) выявили основание 3-его овального общественного здания III-II вв. до н.э. (рядом с двумя основаниями зданий того же типа). В то же время была расширена территория продовольственного амбара IV-III вв. до н.э., и, таким образом, количество найденных оснований хозяйственных кувшинов было увеличено с 33 до 90 [рис. 1-8].

На месте средневекового города в Гала были углублены территории прошлых раскопок и изучены новые (под руководством д.и.н. Гафара Джабиева). В итоге, были обнаружены ряд жилых домов, 2 бани, 4 гончарных печи, остатки около 40 печей и тендиров, а также главный водопровод города (в двух местах), более 50-ти монет, образцы керамической, фарфоровой, селадоновой посуды, изготовленные из металла и стекла украшения и орудия труда и др., относящиеся к XII-XV вв. Вызвали интерес и строительные остатки, в особенности, относящиеся к античному периоду (I в. до н.э. - I в. н.э.) [рис. 9-18].

На месте средневекового города в Сельбуре были проведены исследования 4-х территорий (под руководством проф. Сеульского Национального Университета Йи Сеонбока). Эти раскопки ещё раз подтвердили факт прекращения здесь активной городской жизни в XI в. В итоге, были обнаружены остатки зданий, погребений, многочисленных бытовых предметов, хозяйственных орудий (и их фрагментов), датированных X-XI вв. [рис. 19-28].

Fig. 1. Remnants of the third oval-shaped building walls & the storehouse for food

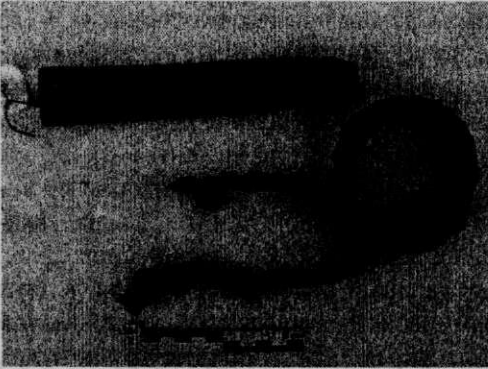

Fig.2. Metal objects (III-I centuries B.C.)

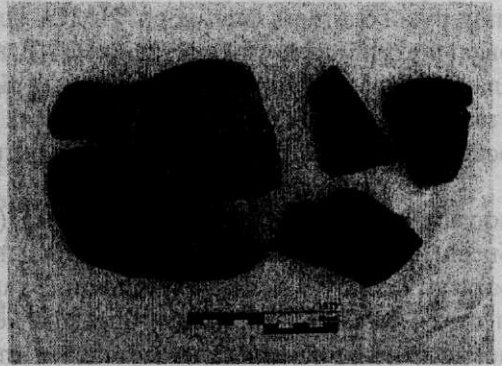

Fig.3. Fragments of the red patterned clay dish dating from the III-II centuries B.C.

Fig.4. Fragment of the clay dish patterned with white parallel stripes (III-II centuries B.C.)

Fig.5. Remnants of the storehouse for food (IV-III centuries B.C.)

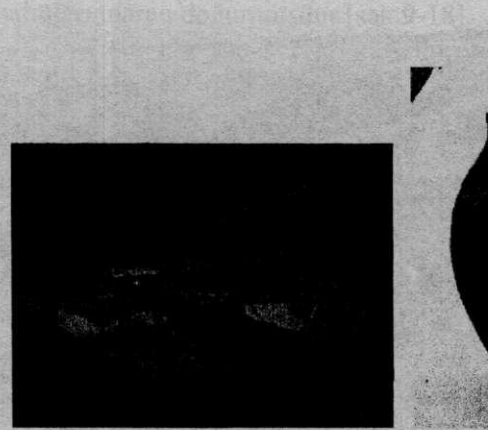

Fig.6. Remnants of the pitchers in the storehouse

Fig.7. Helmet dating from the II-I centuries B.C. (photo)

Fig.8. Helmet dating from the II-I centuries B.C. (picture)

MARAQLI TAPINTILAR INTERESTING EXPLORATIONS ИНТЕРЕСНЫЕ НАХОДКИ

RƏSUL DƏRƏSİNDƏ YENİ ARXEOLOJİ QAZINTILARIN NƏTİCƏLƏRİ

Bəhlul İbrahimli, Nasir Quluzadə, Qüdrət İsmayilzadə

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti)

2009-cu ildə Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyasının ikinci dəstəsi Rəsul dərəsi abidəsində arxeoloji qazıntı işlərinə başladı. Əslində, Rəsul dərəsi Sumbatan yaşayış yerinin bir hissəsidir. Dərə Sumbatan dağı ilə Dəyirman dağı və Hidayət diki arasında yerləşir və onun şərq tərəfindən Yaycı arxı keçir. Yaycı arxı Sumbatan dağına Rəsul dərəsindən ayırdığına görə bu abidələr ayrı-ayrı qeydə alınmışdır.

Rəsul dərəsinin ərazisi 6 ha-ya yaxındır. Dərənin hər tərəfində gil qab qırıqları və daş alətlərdən ibarət yerüstü materiallar tapılır.

Keçən əsrin 80-ci illərində Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyası (rəis Q.M.Aslanov) Rəsul dərəsinin mərkəzində, kənd qəbiristanlığına yaxın ərazidə kəşfiyyat xarakterli qazıntı aparmış və nəticədə yaşayış evlərinin qalıqları aşkar edilmişdi. Yaşayış evləri divarlarının özülü və yer səthindən bir qədər yuxarı hissəsi daşdan, ondan yuxarı hissəsi isə çiy kərpicdən hörülmüşdü. Qazıntı zamanı əldə edilən tapıntılar tikililərin antik dövrün sonu və ilk orta əsrlərə aid olduğunu göstərirdi.

2009-cu ildə arxeoloji qazıntı işləri dərənin qərb tərəfində, mərkəzə yaxın və Dəyirman dağına əhatəyə aparıldı. Mədəni təbəqənin qalınlığı hər yerdə eyni deyildir. Dərənin ağız hissəsini sel suları yuyub apardığından burada abidələr daha çox dağıntıya məruz qalmışdır. Bəzi yerlərdə mədəni təbəqəni ümumiyyətlə, izləmək mümkün deyil. Bəzi yerlərdə isə mədəni təbəqənin qalınlığı 1,8-2,0 m-ə çatır.

Dərənin mərkəzinə yaxın olan qazıntı sahəsində iki yaşayış kompleksinə məxsus tikililər aşkar edildi. Bunlar əsasən sahəsi müxtəlif olan yaşayış evlərinin, məişət və təsərrüfat təyinatlı tikililərin qalıqlarından ibarətdir. Divarlar dağ daşı və palçıq məhlulu ilə işlənmişdir. Qazıntı sahəsinin cənub tərəfindən iki hissəsini əhatə edən birinci tikinti kompleksinin əsas divarının eni 80 sm olub şimal-qərb, cənub-şərq istiqamətindədir. Şərq tərəfdən bu divara eni 50-70 sm olan divarlar işlənməklə dörd otaq salınmışdır. Otaqların giriş yolları şərq tərəfdəndir. Bu otaqlardan ən böyüyü cənub tərəfdə yerləşir, sahəsi 18

kv. m-ə yaxındır. Ondan şimal tərəfə sahəsi 6,5 kv. m olan daha bir otaq yerləşir. Bu otağın döşəməsinin səviyyəsi o biri otaqlardan 28-30 sm hündürdədir. Divarlarının eni 68-70 sm-dir. Təəssüf ki, divarları 55-60 sm hündürlükdə salamat qaldığından otağın pəncərəsinin olub-olmadığını müəyyən etmək mümkün olmadı. Otağın həcmi onun ev əşyalarının saxlandığı anbar olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Bu otaqdan şimala tərəf daha bir otaq olmuşdur. Otağın yalnız cənub divarı, şərq və qərb divarlarının cənub tərəfləri salamat qalmışdır. Qalan yerləri dərənin sel tutan yerinə düşdüyündən zaman-zaman yuyulub dağılmışdır.

Dördüncü otaq bu otaqla kiçik həcmli otağın şərq tərəfində yerləşir. Otağın cənub divarının eni 70 sm, qərb və şərq divarlarının eni 50 sm-dir. Divarlar 30-70 sm hündürlükdə salamat qalmışdır. Şimal divarını sel suları yuyub aparmışdır. Otağın cənub divarında 80 sm enində qapı yeri vardır. Bu divar qazıntı sahəsindən kənara davam edir və ehtimal ki, həmin sahədə daha bir otaq vardır.

Kompleksin əsas divarının şərq və qərb tərəfini birləşdirən qapı yeri yoxdur. Lakin bu divara qərb tərəfdən daha iki divar birləşir. Görünür, qərb tərəfdə daha bir yaşayış evinin qalıqları vardır.

Qazıntı zamanı ən çox daş töküntüsü sahənin şimal-qərb küncündən təmizlənsə də burada yalnız iki divarın fundament daşlarının bir neçəsi yerində aşkar edildi. Daş qalağının böyüklüyü daşların təkcə bu divarlardan deyil, başqa divarlardan da sökülmiş daşların buraya töküldüyünü göstərir. Daşların arasında kül və kömür qırıqlarının, iri həcmli təsərrüfat küplərinin, başqa gil qab fraqmentlərinin koma-koma aşkar edilməsi bütün bunların yaxınlığındakı başqa bir ev dağıntıya məruz qaldıqdan sonra oradan qazılaraq buraya töküldüyünü ehtimal etməyə əsas verir.

Ümumiyyətlə, yaşayış evlərinin dərənin mərkəzinə tərəf olan hissələrinin sel suları tərəfindən tamamilə yuyulub dağılması onlar arasında əlaqənin, yolların necə olduğunu tam müəyyən etməyə imkan vermir. Hələlik onu qeyd etmək mümkündür ki, evlər arasında müştərək divarlar olmuşdur. Evlər çox sıx yerləşmişdir, həyətlərin olub-olmamasını müəyyən etmək çətinidir.

İkinci qazıntı sahəsi Dəyirman dağının ətəyində yerləşir. Yer üstündə heç bir tikinti əlaməti izlənmirdi, 20-25 sm dərinlikdə divar qalıqları aşkar edildi. Dağ daşı və palçıq məhlulu ilə işlənmiş bu divarlar, otaqları dördbucaqlı planda işlənmiş yaşayış evinə aiddir. Yaşayış evinin ən azı bir dəfə bərpa olduğu açıq-aydın izlənilir. Belə ki, ikinci otağın şimal divarındakı qapı yeri daşla işlənərək tutulmuşdur. Otağın döşəməsi torpaqdır. 8-10 sm dərinlikdə kül və kömür qırıqları aşkar edilir. Qeyd edək ki, yaşayış evinin şimal divarı bütünlüklə şərq divarı isə 1,4-1,6 m hündürlükdə dağa söykənərək işləndiyindən evin yarımqazma şəklində işləndiyini düşünmək olar. Lakin divarların ətrafında aşkar edilmiş çiy kərpiclər vaxtilə bu yaşayış evinin ikinci mərtəbəsinin olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu fikri ikinci otağın cənub-qərb küncündə iş-

lənmiş pilləkən də sübut edir. Qapı yeri də məhz ikinci mərtəbə işlənərkən tutulmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu ənənə, yəni, ikinci mərtəbə tikilərkən alt mərtəbənin qapısının tutularaq oraya giriş yolunun ikinci mərtəbədəki otağın döşəməsindən açılması ənənəsi Plovdağın son tunc dövrünə aid yaşayış evlərində də aşkar edilmişdi. Yaşayış evlərinin bu şəkildə «qapalı» tikilməsini V.M.Sısoyev Xaraba –Gilan yaxınlığındakı Kələntər-dizə kəndinin XIX əsrdə tikilmiş yaşayış evlərini təsvir edərkən diqqəti çəkir və bunun tez-tez baş verən hücumlardan qorunmaq məqsədilə müdafiə xarakteri daşdığını göstərir. Beləliklə, yaşayış evlərinin tikinti ənənəsinin min illərlə davam etdiyini görürük. Lakin bizim fikrimizcə alt mərtəbələrə qapalı tikilməsinin əsas səbəbi, burada saxlanılan ərzaq məhsullarının daha yaxşı qorunması olmuşdur. Otağın qapalı olması onların oğrulardan qorunmasını, eyni zamanda sabit temperaturda yaxşı saxlanmasını təmin edirdi. Bu ənənə XX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir və belə evlər indi də qalmaqdadır. Xalq arasında bu otaqlar «alt ev» və ya «alt otaq» adlanır.

Qazıntı sahəsi məhdud olduğundan yaşayış evi kompleksi tam açılmamışdır, ona görə də təsərrüfat və məişət tikililərinin yaşayış otaqları ilə əlaqəsi hələlik müəyyən edilməmişdir. Bu tikililər kompleksin şərq tərəfində yerləşir. Belə ki, ikinci otaqdan şimal tərəfdə və kompleksin qərb tərəfində divar qalıqları izlənmədi. Kompleksin cənub tərəfi dağın zirvəsinə tərəfdir və burada torpağın tamlığı pozulmamışdır. Kompleksdən şərq tərəfdə isə divar qalıqları davam edir və kompleksə aid müxtəlif təyinətli tikililərin burada olması ehtimalı böyükdür.

Qazıntı sahəsinin ən maraqlı yeri birinci otağın cənub-qərb küncü və ona yaxın hissədir. Burada iri həcmli təsərrüfat küpünün qalıqları, dübək daşı, dördbucaq formalı ortası oyulmuş məsaməli daş, dən daşının bir hissəsi və müxtəlif keramika qalıqları aşkar edildi. Bunların qərb tərəfində 40 sm enində daşla işlənmiş divar, şərq tərəfində isə 10-12 sm enində möhrədən hazırlanmış (nazik divar) bad vardır. Badın bir hissəsi birinci otağın cənub divarının altında otağın içərisinə tərəf 55-60 sm davam edir və onu divarın özül daşlarından 20 sm-lik torpaq qatı ayırır. Bunlar ikinci tikinti dövrünə aiddir və otaqlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Aşkar etdiyimiz tikinti kompleksi özündən əvvəlki tikililərin xarabalıqları üzərində salınmışdır. Əvvəlki dövrün tikililərinin qalıqları qazıntı sahəsinin qərb tərəfində iki yerdə aşkar olundu. Biri aşkar edilmiş materiallara yaxın yarım dairəvi formada işlənmiş otağa aiddir. Burada yalnız iki cərgə fundament daşları salamat qalmışdır. Digəri 2 №-li otağın qərb divarının altında və ondan qərb tərəfdə aşkar edildi. Burada da divar dairəvi planda, yəni üstə qoyulmuş iri həcmli dağ daşları ilə işlənmişdir. Burada qazıntı davam etdirilərkən ikinci tikinti dövrünə aid divardan 0,5 m aşağıda – 1,3 m dərinlikdə, cənub-qərbdən şimal-şərqə doğru uzanan daşla işlənmiş daha bir divarın qalıqları aşkar edildi. Bu divar Rəsul dərəsi tikililərinin hələlik aşkar edilmiş ən qədim dövrünə aiddir. Qeyd edək ki, eyni vəziyyətə Sumbatanı dağının

üzərində aparılan qazıntılarda da rast gəlinir. Lakin orada ən üst təbəqədə qəbir abidələri yerləşir.

Rəsul dərəsi yaşayış yerində aşkar edilən tapıntılar içərisində çeşidinə, formasına və naxışına görə zəngin keramika nümunələri diqqəti cəlb edir. Bunlar, əsasən, qara, çəhrayı və boz gilli qablara məxsus fraqmentlərdir. Çəhrayı gilli qablar az qarışıqsız olub keyfiyyətli bişirilmişdir. Qara gilli qabların tərkibinə qum və ovulmuş qarğa duzu qatılmış, bəziləri (süfrə qabları) yaxşı, bəziləri isə (qazan və çölməklər) orta keyfiyyətdə bişirilmişdir. Boz gilli qablar azlıq təşkil edir, gili, əsasən, qarışıqsızdır, yaxşı bişirilmişdir. Suyun hopmaması və qabın tez sıradan çıxması üçün bəzi qabların üzəri yaxşı şüy-rələnmiş, əksər qabların üstü isə qara, qırmızı, boz və qəhvəyi rəngli anqobla örtülmüşdür. Qırmızı və çəhrayı anqobdan ən çox çəhrayı gilli süfrə qablarında istifadə olunmuşdur. Bunlar, əsasən, kasa, piyalə, boşqab, vaza və s. qablardır. Kasalar yarımşferik gövdəli, düz və ya dabanlı oturmaqlı olub qısa bortu vardır və ağzının kənarı getdikcə sivriləşir. Boşqablar oxşar formalı olub, yaylım gövdəli və ən çox düz oturmaqlıdırlar, ağzlarının kənarında iki deşiyi olan, üfüqi vəziyyətdə qövs şəklində qulpa oxşar çıxıntı (rudiment) vardır. Belə deşikli çıxıntılara ən çox e.ə. VIII-VI əsrlərə aid Muncuqlutəpə nekropolu boşqablarında rast gəlinir.

Vazaların yuxarı hissəsi boşqablara oxşasa da onların petləyə oxşar qulpu, hündür dabanlı və ya aşağıya doğru genişlənən silindrik formalı oturmaqları vardır. Gövdə hissələri ya qırmızı anqobla örtülmüş, ya da çəhrayı anqob üzərindən qırmızı və ya qəhvəyi boya ilə həndəsi ornamentlərlə naxışlanmışdır. Naxışlar içərisində enli zolaqlarla salınmış üçbucaqlara daha çox rast gəlinir. Üçbucaq naxışlara qara gilli qabların da üzərində təsadüf edilir. Lakin bu qablarda naxış 2-3 mm enində oval ucluqlu alətlə cızma üsulu ilə salınmışdır. Qara gilli qabların üzərində şaquli zolaqlardan ibarət şüy-rə naxışlı nümunələrə də rast gəlinir.

Əldə edilən daş alətlər dən daşlarından, dübəyin alt və üst daşlarından, daş baltalardan, daş qablardan və bir ədəd daş qelibdən ibarətdir.

Qəhvəyi rəngli, üzərində ətrafi ağ zolaqlı, ortasında tünd rəngli, nöqtəli boz dairələri olan daş diqqəti cəlb edir. Daş uzun müddət əldə gəzdirildiyindən hamarlanmışdır, nə məqsədlə istifadə olunduğunu müəyyən etmək çətin-dir.

Rəsul dərəsində aparılan arxeoloji qazıntıların mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu qazıntılar Sumbatan dağında aparılan qazıntıları tamamlamaqla Gilançay vadisinin e.ə. I minilliyə aid yaşayış evləri, müdafiə tikililəri və dini xarakterli tikililəri haqqında çox dəyərli bilgilər verir.

Məlumdur ki, Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyası keçən əsrin 80-ci illərindən indiyədək e.ə. I minilliyə aid Xalı-Keşan, Dəlmə, Mərdan gölü və Muncuqlu təpə kimi nekropolları kompleks şəkildə tədqiq etsə də bu nekropolların yaşayış yerləri hələlik aşkar edilməmişdir. Sumbatan dağında və

Rəsul dərəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işlərinin nəticələri bu çatışmamazlığı aradan qaldırır, ilk dəmir dövrü və antik dövr abidələrini kompleks şəkildə öyrənməyə imkan verir.

RESULTS OF NEW EXCAVATIONS IN RASUL DARASI HOLE

Bahlul Ibrahimli, Nasir Quluzadeh, Qudrat Ismayilzadeh

Summary

In 2009 the second unit of Haraba-Gilan archaeological expedition Institute of Archaeology and Ethnography of Azerbaijan National Academy of Sciences started excavations in Rasul Darasi settlement located in Sabir village of Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan. The excavations were led on two sites (area of 208 km). One of excavations was in the centre of the monument, another one in southwest part, on the slope of Dayirman Dag Mountain. The remains of houses were found on the first site. The foundation and low parts of houses are made of stone rocks of volcanic origin. The upper part is made of mud-brick. House consists of several extensions of the economic and domestic purposes, closets and small yard. Pantry located in the central part of the house has a small footprint. There are no windows. The inside yard has tiled floor.

The second site has 3 construction periods. The upper buildings are dated back to the beginning of AD; the lowest is the first half of the II millennium B.C. Many ceramics and stone tools have been found during excavations. The ceramic material consists of pink clayed vessels with geometric ornament and red painting. The matrix for making of bronze hammers is made of grey tuffit arouses a great interest.

The excavations on Rasul darasi settlement are of particular importance for complex study of early Iron Age and antique periods.

РЕЗУЛЬТАТЫ НОВЫХ РАСКОПОК В УРОЧИЩЕ РАСУЛ ДАРАСИ

Бахлул Ибрагимли, Насир Гулузаде, Гудрат Исмаилзаде

Резюме

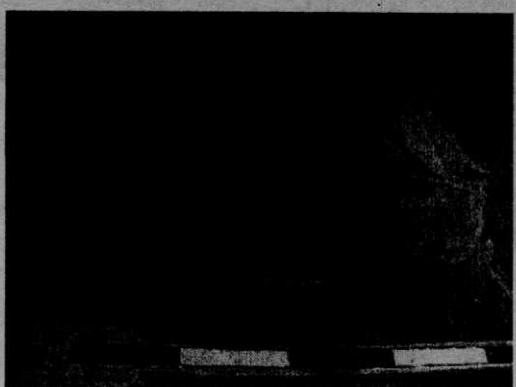
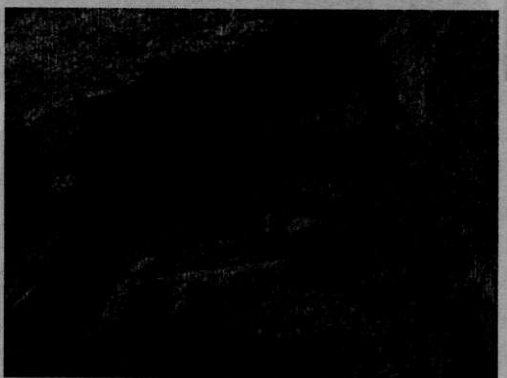
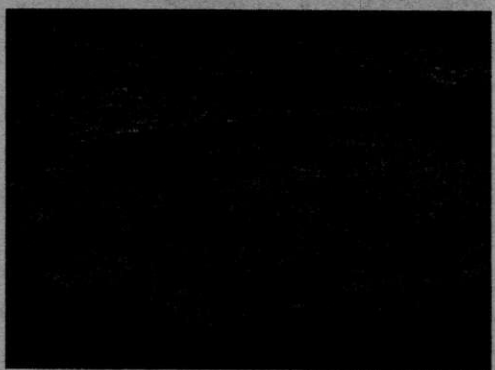
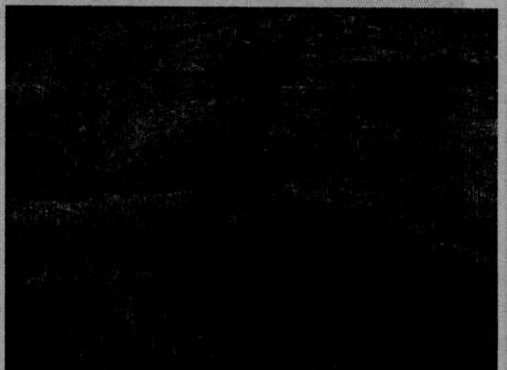
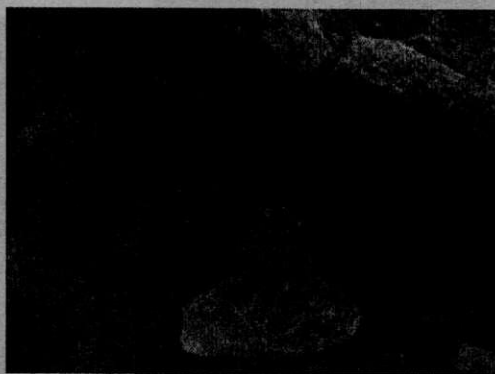
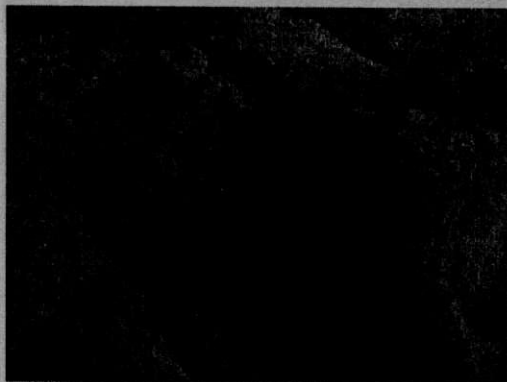
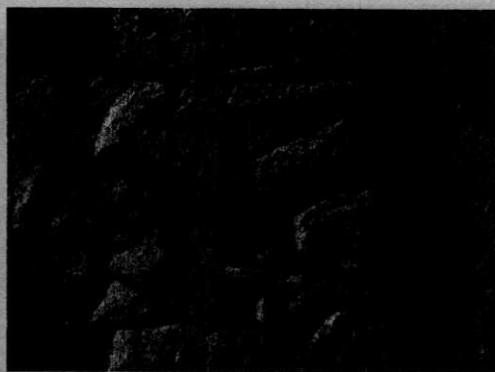
В 2009 году второй отряд Хараба-Гиланской археологической экспедиции Института Археологии и Этнографии НАНА начал раскопки на поселении Расул дараси, расположенном на территории с. Сабир Ордубадского района Нахчыванской АР Азербайджана. Раскопки были проведены на двух участках (общей площадью 208 кв.м): один - в центре памятника, другой - в юго-западной части, на пологом склоне Дайирман-дага. На первом участке были обнаружены остатки жилых домов. Фундамент и нижние части домов сложены из камней горных пород вулканического происхождения, верхняя часть - из сырцового кирпича. Дом состоит из нескольких пристроек хозяйственного и бытового назначения, кла-

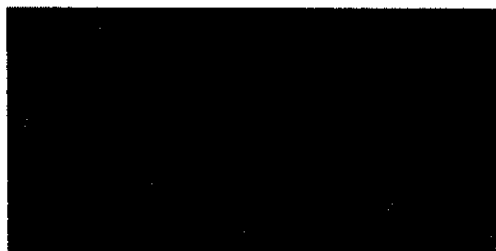
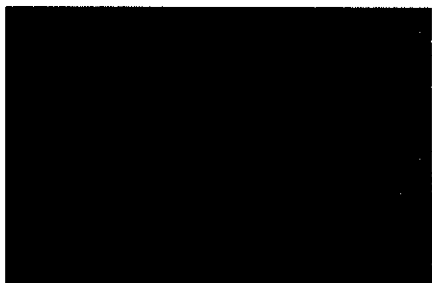
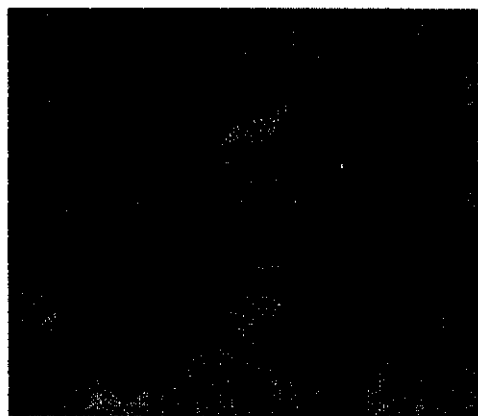
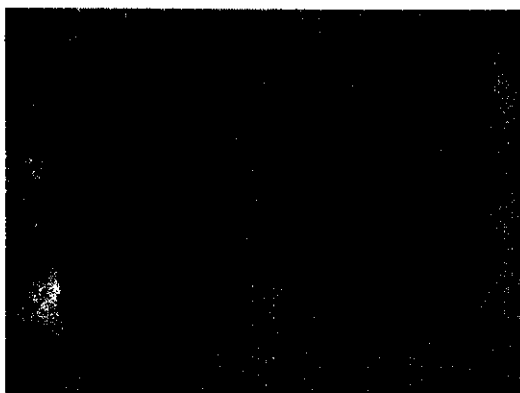

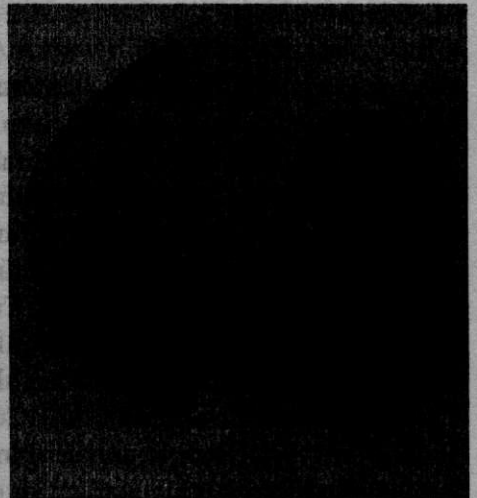
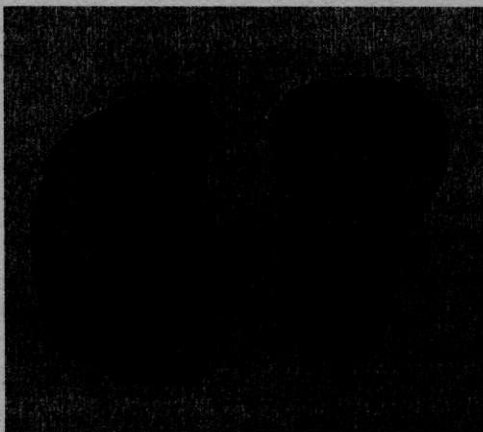
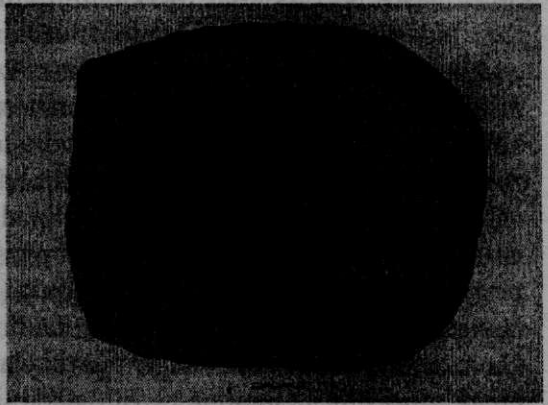
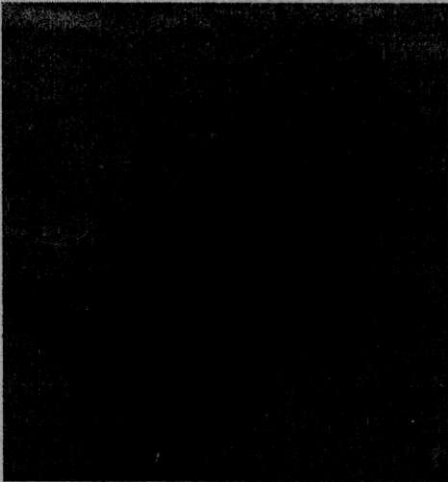
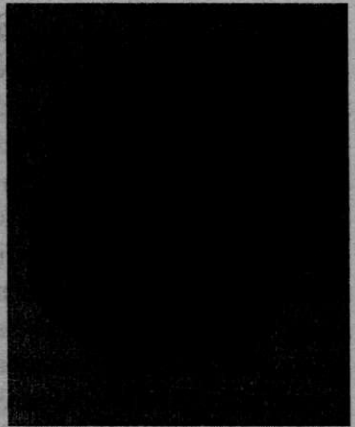
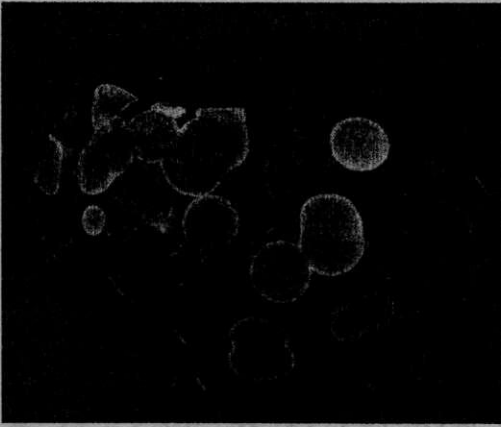
довки и маленького внутреннего двора. Примечательно, что кладовка находится в центральной части дома, имеет малую площадь, входной проём, окна отсутствуют. Внутренний двор застлан плиточными камнями.

На втором участке обнаружены три строительных периода. Верхние постройки относятся к началу нашей эры, а самая нижняя – к первой половине первого тысячелетия до нашей эры. При раскопках обнаружены в огромном количестве керамика и каменные орудия труда. Керамический материал представлен в основном, фрагментами розовоглиняных сосудов, с геометрическим орнаментом красной росписью. Среди каменных изделий привлекает внимание матрица для изготовления бронзовых молотов, сделанная из серого туфита.

Раскопки на поселении Расул дараси имеют огромное значение для комплексного изучения памятников эпохи раннего железа и античного периода.

QALATƏPƏ YAŞAYIŞ MƏSKƏNİNDƏ QAFQAZ ALBANIYASININ ENİAN ŞƏHƏRİNİN İZLƏRİ

Təvəkkül Əliyev

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası 2008-ci ilin iyul-avqust aylarında bölgədə kəşfiyyat işləri aparmaqla yanaşı, çoxtəbəqəli yaşayış məskəni olan Qalatəpədə qazıntı işlərinə başlamışdır.

Qalatəpə şəhər xarabalığı Ağcabədi rayonunun Salmanbəyli kəndindən 4 km şimal-qərbdə, Qarqarçay və qədim Gavurarxın kəsişdiyi strateji əhəmiyyətli təbii yüksəkliyin üzərində yerləşir. Abidənin ən hündür yerində – şimal-qərb hissəsində mədəni təbəqənin qalınlığı 25 metrə yaxındır. Yerli sakinlər tərəfindən əsrlərdən bəri bu abidə «Qalatəpə» adlandırılrsa da, ilkin qazıntılara qədər onun üzərində qala divarlarının izlərini görmək mümkün deyildi. Lakin ətrafa səpələnmiş çoxsaylı tikinti materialları, xüsusilə müxtəlif ölçülü bişmiş kərpic nümunələri, qalın kül qatı və istehsal tullantıları olan duluxxana izləri, zəngin çeşidli saxsı qab qırıqları əhalinin yaddaşında bu möhtəşəm abidənin «Qalatəpə» kimi qalmasının əbəs olmadığını göstərirdi.

Xarici görünüşünə görə Qalatəpə şəhər yerini iki hissəyə ayırmaq olar: təxminən 2 ha yaxın sahəsi olan içqala (narınqala) və 7 ha-dan çox sahəsi olan bayır şəhər. İçqala abidənin daha hündür hissəsində yerləşir. O, şimal-şərqdən Gavurarxla, şimal-qərbdən Qarqarçayla, digər tərəflərdən isə enli xəndəklə əhatələnmişdir. Qarabağ silsiləsindən (2080 m hündürlükdən) başlanan, uzunluğu 115 km, hövzəsinin sahəsi isə 1500 kv. km olan Qarqarçayın suyu hazırda kəskin şəkildə azalmışdır. Lakin ahıl yaşlı Salmanbəyli kənd sakinlərinin söylədiyinə görə əvvəllər gur sulu Qarqarçayın bir tərəfindən o biri sahilinə keçmək mümkün olmamışdır. Çayın enli və dərin yatağı bu fikri təsdiq edir. Görünür, Qarqarçayın suyu vaxtilə narınqalanın şərq və cənub tərəfindəki xəndəklərə dolaraq onu əhatəyə almışdır. Güman etmək olar ki, qalaya giriş cənub-şərq tərəfdən körpü vasitəsi ilə olmuşdur.

Qalatəpənin yerləşdiyi ərazi antik və erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Uti vilayətinə daxil idi. Kür çayının sağ sahilində yerləşən bu vilayət qərbdə İberiyaya qədər uzanırdı. Cənubda və şərqdə isə Albaniyanın digər vilayətləri olan Arsax və Paytakaranla həmsərhəd idi. Antik yunan coğrafiyaşünası Strabon Uti vilayətinə daxil olan iki şəhərin adını çəkir: Ayniana (yaxud Enian) və Anariaka. O, özünün «Coğrafiya» əsərində yazır: «...deyirlər... aynianlar Utiyada hasarlı şəhər salmışlar, o şəhərin adı Aynianadır, deyirlər burada yunan silahı, mis qablar və qəbirlər göstərilir; burada Anariaka şəhəri də vardır, o şəhərdə, deyirlər, yatanların qeybdən xəbər verən məbədini göstərilir» (Strabon, XI, 7, 1). Strabonun informatorlardan aldığı məlumatlara görə, Ayniana şəhəri hasarlarla möhkəmləndirilmişdi və hansısa qablar hazırlayan

ustaları ilə məşhur idi. Bundan əlavə, şəhərdə guya hansısa sərdabələr vardır və bunlar əcnəbilərin diqqətini cəlb edirdi.

Strabonun bu qeydlərini Antik dövr tədqiqatçısı K.Əliyev 1987-ci ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan tarixinə dair antik mənbələr» adlı kitabına müfəssəl şəkildə daxil etmişdir (4, səh.24). Lakin, 1997-ci ildə onun F.Əliyeva ilə birgə çap etdirdiyi əsərdə Strabonun Albaniya ərazisində şəhər və ya kənd adını çəkməməsi haqqında fikir söyləməsi təəccüb doğurur (3, səh.48). Enian şəhəri haqqında bəhs edən tədqiqatçı R.S.Məlikov bu şəhərin xan və ya xanxan adlı alban tayfaları tərəfindən inşa olunması ehtimalını irəli sürür (9, s.124-125). Strabonun qeydlərini təhlil edən K.V.Trever isə yazır ki, Enian əslində Xanxan adlanmış və bu şəhər əvvəllər Albaniyanın Uti, sonralar isə Paytakaran vilayətinin tərkibində olmuşdur (13, s.143).

IX-X əsr ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, İstəxri, Müqəddəsi və b.) əsərlərində Ayniana-Enian-Xunan şəhərinin adına yeni - «Yunan» şəklində rast gəlirik. Məşhur işğalı ərəfəsində Azərbaycanda olan və buradakı yaşayış məntəqələrinin təsvirini verən Yaqut əl-Həməvinin «Mucam əl-buldan» («Ölkələrin əlifba siyahısı») adlı əsərində qeyd edir ki, Yunan Bərdənin yeddi fərsəxliyində olan bir yerdir və ondan Beyləqana da yeddi fərsəx məsafə vardır (8, VIII, 531). Müəllifin bu əsərində ər-Rass – Araz çayı haqqında danışılarkən başqa bir maraqlı məlumat da diqqəti cəlb edir: «ər-Rass çayı ... Bərzənddən Bərdəyə qədər uzanan Balasacan (Balasakan – T.Ə.) düzünə çıxır. Varsan və Beyləqan şəhərləri də bu düzdə yerləşir. Yəni bu düzdə beş min atılmış kənd vardır. Yaxşı və möhkəm dayağa malik olduğundan onların dağıntıya məruz qalmamış divar və tikililəri hələ də qalmaqdadır. Deyirlər ki, bu kəndlər böyük Allahın Quranda xatırladığı ər-Rass hökmdarlarına məxsus olmuşdur» (8, IV, 250-251). Yunan şəhəri haqqında bəhs edən müəlliflər yuxarıda göstərilən düzü «Aran» və ya «Arran» adlandırmışlar. Yaqut əl-Həməvi «Aran» sözünün ərəb mənşəli olmadığını qeyd etmişdir. Azərbaycan dilində isə bu söz hamının çox yaxşı anladığı «düz», «çöl» mənasını verir. Albaniyanın Uti vilayətinin «Aran» adlandırılması hələ VI əsr qaynaqlarından da (Suriya mənbələri, Favstos Buzandın əsəri və s.) məlumdur. Aran isə tarixi rəvayətə görə, e.ə. II yüzillikdə Albaniyanın hökmdarı olmuşdur. Göründüyü kimi, Yaqut əl-Həməvinin əsərindəki «ər-Rass hökmdarları» ifadəsini «Aran hökmdarları» ifadəsi ilə eyniləşdirmək olar.

Qalatəpənin yaxınlığında məşhur Üç təpə kurqanları, Yantəpə yaşayış yeri və antik dövr küp qəbirləri nekropolu yerləşir. Bu abidələr əvvəllər də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Hələ XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin tapşırığı ilə Azərbaycana gəlmiş S.Veyzenqof Mil-Qarabağ düzənliyindəki qədim abidələr haqqında məlumat vermişdir (5, s.64-69). H.Cəfərov qeyd edir ki, S.Veyzenqof Qarabağın qədim abidələrinin səthi də olsa ilk xəritəsini tərtib etmişdir (1, s.6). 1897-ci ildə Qarabağ bölgəsində arxeoloji tədqiqatlar aparən Şuşa realni məktəbinin müəllimi Emil

Resler Qalatəpə ətrafında kəşfiyyat işləri zamanı Gavurarxın yatağında küp qəbirləri aşkar etmişdir (7, L, 59-89; 10, s. 155-156).

Qalatəpə şəhər yeri XX əsrin ortalarında Örenqalada və Üçtəpə kurqanlarında arxeoloji qazıntılar aparan tədqiqatçıların da (A.A.İyessen, İ.M.Cəfərzadə, Q.M.Əhmədov və b.) diqqətini cəlb etmişdir. İ.Cəfərzadə 1954-cü ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində Örenqalanın Beyləqan şəhərinin deyil, Yunan şəhərinin xarabalıqları olduğunu güman etmişdir (6, s.135). Y.Paxomov ehtimal etmişdir ki, Yunan şəhərinin qalıqları Beyləqanın şimal tərəfində, Bayatqala və yaxud Qalatəpədə olmalıdır (12, s.21). Yunan şəhərinə ilk və yeganə məqaləni isə Z.Yampolski həsr etmişdir. O, «Qədim Azərbaycan şəhəri Yunanın öyrənilməsinə dair» adlı məqaləsində Roma, yunan, alban, erməni, Suriya, orta əsr ərəb müəlliflərinin Yunan şəhəri, onun əhalisi, yerləşdiyi qədim vilayət haqqındakı fikirlərini ətraflı təhlil etmiş, gələcək arxeoloji tədqiqatlar zamanı bu yaşayış məskəninin yerinin tapılmasının və müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyini bildirmişdir (14, s.366-369). Örenqalada uzun illər tədqiqat aparan tanınmış Azərbaycan arxeoloqu Q.Əhmədov Qalatəpənin Mil düzündə az-çox şəhər xarabasına bənzəyən yaşayış yeri olduğunu vurğulamış, onun Enian adlı şəhərin qalıqları olması haqda mülahizə yürütmüşdür (2, səh.15).

1974-cü ildə Üzeyirkənd yaxınlığındakı Qaraköbər adlı antik dövr küp qəbirləri nekropolunu tədqiq edən F.Osmanov Qalatəpədə yoxlama şurf qoymuş, burada dulus kürəsinin izlərinə və erkən orta əsr saxsı məmulatına rast gəlmişdir. Alimin fikrincə, bu çoxtəbəqəli abidədə eneolit dövründən son orta əsrlərədək həyat davam etmişdir (11, s.23-27).

Qalatəpədə qazıntı işlərinə başlamazdan əvvəl tarixi-arxeoloji mənbələri təhlil etməklə yanaşı, şəhər yeri və ətraf əraziləri, Gavurarx boyu sahələri, bütövlükdə Mil-Qarabağ düzənliyindəki qədim yaşayış məskənlərini nəzərdən keçirib aşağıdakı qənaətə gəldik:

1. Enian (Ayniana, Xanan və ya Yunan) Qafqaz Albaniyasının Uti (Utiya) vilayətində yerləşən qədim şəhər olmuşdur; 2. Enian antik dövrdə ellin mədəniyyətinin təsir dairəsinə daxil idi; 3. Erkən orta əsrlərdə Uti vilayəti qüdrətli Sasani imperiyasının tərkibinə qatılsa da, qərbdən Roma, Bizans və onların havadarlıq etdikləri erməni hücumlarına, şimaldan köçəri tayfaların aramsız qarətçi basqınlarına məruz qalmış, yalnız alban knyazı Cavanşirin dövründə vilayətdə nisbi sabitlik yaranmışdır. VIII əsrin əvvəllərində ərəblər Albaniyanın daxili müstəqilliyinə son qoydular. Xilafətin dağılmasından sonra, yəni IX-X əsrlərdə qədim Uti vilayəti Enian, yaxud Yunan şəhəri ilə birlikdə orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin – Sacilər, Salarilər, axırda isə Şəddadilər dövlətinin hüdudlarına daxil edilmişdir; 4. Beyləqan və Bərdə şəhərlərinin arasında yerləşən Qalatəpə Mil-Qarabağ düzündə Enian şəhərinin təsvirinə və yerinə tam uyğun gələn yeganə şəhər tipli yaşayış məskənidir; 5. Qalatəpədə aparılacaq geniş miqyaslı arxeoloji qazıntıların Azərbaycan tarixinin çox mürəkkəb bir dövrünə aydınlıq gətirəcəyi şəksizdir.

Qalatəpədə ilk qazıntı işlərinə abidənin ən hündür hissəsi olan şimal-qərb tərəfindən başlamağı qərara aldıq. Buradan ətraf əraziləri çox yaxşı müşahidə etmək olur. Qarqarçayın yaşıl örtüklü enli yatağı, Qarabağın dağları, axşamüstü günəşin Murovdağda batması gözəl bir mənzərə yaradır. Qazıntı üçün seçilən 10 m x 5 m ölçülü sahə hər biri 2,5 m x 2,5 m olmaqla səkkiz kvadrata bölündü.

Qalatəpənin ilk – I qazıntı sahəsinin üst təbəqəsində tikinti qatının 0,7 m olduğu müəyyən edilmişdir. Bu təbəqədə əsasən bişmiş bozuntul kərpic qırıqlarından ibarət tikinti materiallarına, seyrək halda IX-X əsrlərə aid şirli və şirsiz saxsı məmulatına, iri və xırda buynuzlu mal-qara sümüklərinə, tuf daş parçalarına rast gəlinir. VI və VIII kvadratlarda 65-70 sm dərinlikdə yerləşən döşəmənin bir hissəsi aşkar olunmuşdur. Qalınlığı 20 sm olan döşəmə qatı ağ və qırmızımtıl gilli torpaqdan (Qarqarçayın yatağındakı kəsiklərdə belə gil qatları aydın görünür), tuf daş qırıntılarından düzəldilmiş, sonra üzərinə kirəc suvaq çəkilmişdir. Döşəmənin cənub-şərq küncündə kül qalığı və yanmış ağac qırıntıları olan ocaq yeri vardır.

Qalatəpənin üst mədəni təbəqəsindən diametri 1 sm, uzunluğu isə 2 sm olan daş muncuq (II kvadrat), 20 x 20 x 5 sm və 30 x 30 x 6 sm ölçülü bişmiş kərpiclər (birinin üzərinə barmaqla qövsvari oyuq çəkilmişdir), şirsiz saxsı qab qırıqları və çoxlu istehsal tullantıları aşkar olunmuşdur. Qazıntı sahəsində mərhumun üzü qibləyə dəfn olunduğu üç sallama qəbirə də rast gəlinmişdir. Heç bir yerüstü əlaməti olmayan bu müsəlman qəbirlərinin Qalatəpədə həyatın sönməsindən bir neçə yüz il sonraya (son orta əsrlərə) aidliyini güman etmək olar. Ahıl yaşlı yerli sakinlərin burada nə vaxtsa qəbiristanlıq olması haqqında məlumatsızlığı da bunu deməyə əsas verir.

Üst mədəni təbəqə təmizləndikdən sonra qazıntı sahəsinin şimal-qərb kənarı istisna olmaqla, qalan üç kənarında çiy kərpicdən hörgü aşkara çıxdı. El arasında «ay balası» adı ilə məşhur olan bu çiy kərpiclərin ölçüsü 50-55 x 50-55 x 15-17 sm-dir. Kərpiclər aralarına palçıq qoyulmaqla hörülmüşdür. Qazıntı sahəsinin şimal-qərb kənarında isə (III kvadratda) çiy kərpicdən eni 1,5-1,6 m olan divar qalına rast gəlini. Onun 2,2 m hündürlüyündə olan 14 cərgə hörgüsü açıldı (3,6 m dərinliyədək). Növbəti tədqiqat ilində bu divarın alt qatdakı hissəsini açıb ümumi hündürlüyünü müəyyənləşdirməyi nəzərdə tuturuq. Bu divarın qala divarı olması şəksizdir. Maraqlıdır ki, bu divardan 0,6 m solda (Qarqarçay tərəfə) paralel ikinci bir divar qatı da üzə çıxarılmışdır. Onun eni 1 metrə yaxın olub aralarına palçıq və kirəc məhlulu tökülməklə tuf daş parçalarından hörülmüşdür. Divarlar arası boşluq isə torpaqla dolu idi. Bütövlükdə isə, Qalatəpədə ilk qazıntı sahəsinin şimal-qərb kənarı boyunca 10 m uzunluğunda açılan üçqat qala divarının ümumi eni 3,2 metrə yaxındır. Onu da qeyd etmək ki, ikinci - bayır divarın hörgüsündən tapılan kvadrat formalı ağ tuf daşın üzərinə çəkilən kirəc qatında yazıya (?) bənzər işarələr vardır.

Qazıntı sahəsinin şimal-şərq kənarı boyunca 70-80 sm dərinlikdən başlayaraq açılan çiy kərpic divarın 1,8 m hündürlüyündə və 12 cərgə hörgüddən ibarət olması müəyyənləşdirilmişdir. Həmin divar 2,6 m dərinlikdə çiy kərpic döşənməmiş sahəyə qədər davam edir. 3 x 4 m ölçüdə olan bu döşəmənin funksiyası böyük maraq doğurur. Onun mərkəzində 1,0 x 0,8 m ölçüsü olan sahədə üzərinə suvaq çəkilmiş qamış izləri vardır. Hələlik bu tikilinin gözətçi məntəqəsi olduğunu ehtimal edirik. Bəhs olunan döşəmənin yanından – IV kvadratin mərkəzindən yaşayış məskəninin içərisinə açılan qapı yeri də aydın görünür. Onun hündürlüyü 1,8 m, eni isə 1 m-dir. Belə bir qapı yeri cənub-qərb divarda da vardır.

Kərpic döşəmə ilə («gözətçi məntəqəsi») abidənin yuxarıdan aşağıya II – erkən orta əsrlər təbəqəsinin başa çatdığını güman etmək olardı. Lakin qazıntı davam etdirilərkən məlum oldu ki, döşəmədən altda da kərpic hörgü davam edir. Onun 1 m hündürlüyündə olan altı cərgəsi açıldı. Amma bu hörgünün hələ alt qatlara doğru davam etdiyi aydın görünürdü.

Qazıntı sahəsinin 1m-dən 3,6 m dərinliyə qədər olan mədəni təbəqəsinədən müxtəlif ev heyvanlarının sümüklərinə, yanmış oduncaqlara, bişmiş və çiy kərpic parçalarına, duluşçuluqla bağlı istehsal tullantılarına rast gəlinmişdir. Təxminən 3 m dərinlikdə nisbətən çox maddi qalıqlara təsadüf olunmuşdur. İki nümunə daş məmulatına aiddir. Onlardan birinin yuxarı hissəsində hər iki tərəfdən oyuq açılmış, lakin axıra qədər deşilməmişdir. Yastı və uzunluğu 9,5 sm olan bu alətin, eləcə də çay daşından digər nümunənin üzərindəki izlər onlardan əsasən sürtkəc kimi istifadə olunduğunu göstərir.

Keramika nümunələrinə gəldikdə isə, onların çoxunun müxtəlif ölçülü qabların yan divarlarının hissələri olduğundan forma vermədiyini qeyd etmək lazımdır. Hələlik isə alt mədəni təbəqənin dövrünü müəyyənləşdirməkdə köməkçi olan bir neçə nümunə əldə edilmişdir. Onlardan ikisi bozumlu rəngli qabların dodaqvari ağız hissələrindən qırıqlardır. Birinin üzərində yapma üsulla düzəldilən göz də vardır. Bu nümunələri antik və erkən orta əsrlərə aid etmək olar. Qazıntının alt qatından tapılan 3 ədəd gili təmiz və yaxşı bişirilmiş, üzərinə qırmızı boya çəkilən nümunələr isə ellinizm dövrünün maddi mədəniyyəti ilə səsləşir.

Tədqiqat zamanı Qalatəpədən orta əsrlərin başlanğıcına və IX-X əsrlərə aid xeyli yerüstü keramika nümunələri toplanmışdır. Onların arasında qırmızı rəngli, çox möhkəm divarlı, ağız kənarında və çiyin hissəsində müxtəlif üsullarla (çərtmə, qazıma, cızma, deşmə və s.) naxışlanmış fraqmentlər seçilir.

Qalatəpədə aparılan ilkin tədqiqat bu abidənin üst qatlarının antik, ilk orta əsrlər və IX-X əsrlərə aidliyini göstərir. Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası bu abidədə tədqiqatları davam etdirməyi və genişləndirməyi planlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində. – Bakı, 2000.
2. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. – Bakı, 1979.
3. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrüdə. – Bakı, 1997.
4. Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. – Баку, 1987.
5. Вейссенгоф С. Сведения о Мильской степи. // Известия Кавказского общества истории и археологии. Тифлис, 1884, т.1, вып. 2.
6. Джафарзаде И.М. Археологические раскопки городища Оренкала в 1951 г. // Труды ИИФ АН Азерб. ССР, 1954, т. 4.
7. Дело АК, архив ЛОИА, № 48, 1897, л. 42.
8. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-Булдан («Алфавитный перечень стран»). Перевод с арабского З.М.Буниятова и П.К.Жузе. – Баку, 1983.
9. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества. – Баку, 2003.
10. Отчеты Археологической Комиссии за 1897.
11. Османов Ф.Л. Городище Галатепе в Мильской степи. //Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.). – Баку, 1975.
12. Пахомов Е.А. Пайтакаран – Байлакан – Оренкала. // ТАЭ. т. 1, МИА СССР, № 67, Москва-Ленинград, 1959.
13. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э.-VII в. н. э.). – Москва-Ленинград, 1959.
14. Ямпольский З.И. К изучению древнеазербайджанского города Юнан. // ТАЭ, т. 1, МИА СССР, № 67 - Москва-Ленинград, 1959.

THE TRACES OF CAUCASUS ALBANIAN CITY ENIAN AT GALATAPA

Tavakkul Aliyev

Summary

In 2008 Mil-Karabagh archaeological expedition began excavations in ancient settlement Galatapa near the village Salmanbeili of Aghdjabedi region.

That territory in antique period and early Middle Ages was the part of Uti province of Caucasian Albania. Strabon notes here the cities such as Enian (or Ainian) and Anariaku. In first writing of Arabian authors the city Enian is called “Junan”. Yagut Al-Hamavi notes that Yunan’s territory is situated in 7 farsakhs from Barda and from that place to Balkans there are 7 farsakhs. The ancient settlement Galatapa exactly is located on between this area.

There construction materials, stone bead, glazed and unglazed vessels dated back to IX-X centuries have been found during the excavations on the higher layer of Galatapa. After refinement of this layer there were found layings of different buildings as well as remains of fortress walls made of mudbrick. The total width of the three-layered fortress lies approximately 3.2 meters.

Remains of material culture are found at a depth of 3 meters. There is an ornament like an eye on one of the rims with a short outlet. Such ceramics relates to antique and early Middle Ages. Three of these colored ceramics have something in common with material culture of ellinistic epoch.

СЛЕДЫ ГОРОДИЩА КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ ЭНИАН НА ПОСЕЛЕНИИ ГАЛАТЕПЕ

Таваккул Алиев

Резюме

Мильско-Гарабагская археологическая экспедиция в 2008 году приступила к раскопкам на многослойном поселении Галатепе вблизи с. Салманбейли Агджабединского района.

Данная территория в античный период и раннесредневековье входила в состав провинции Утий Кавказской Албании. Страбон упоминает здесь города Эниану (или Айниан) и Анариаку. В сочинениях арабских авторов город Эниан называется «Юнан»ом. Йагут аль-Хамави отмечает, что Юнан – это местность в семи фарсах от Барды, от нее до Байлакана 7 фарсахов. Городище Галатепе находится именно в этой середине.

Во время раскопок на верхнем слое Галатепе были выявлены строительные материалы, каменная бусина, образцы глазурованных и неглазурованных сосудов относящиеся в IX-X векам. После очищения этого слоя были обнаружены кладки различных строений, в том числе, остатки крепостных стен из сырцового кирпича. Общая ширина трехслойной крепостной стены доходит до 3,2 м.

Остатки материальной культуры больше встречаются на 3-метровой глубине. На одном венчике с коротким сливом имеется орнамент в виде глаз. Подобные образцы керамики относятся к античному и раннесредневековому периодам. Три образца крашеной керамики перекликаются с материальной культурой эллинистической эпохи.

BİR DAHA NAXÇIVANIN ORTA ƏSR YAŞAYIŞ YERLƏRİ HAQQINDA

Vüsala Qasımlı

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan ərazisi bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid maddi mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Son illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bu bölgənin qədim tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün böyük elmi əhəmiyyəti olan materiallar aşkarlanmışdır.

Naxçıvan ərazisində ibtidai insanların yaşadıkları mağaralara, kurqanlara, qayaüstü rəsmlərə, istehkam sədlərinə, ilk orta əsr şəhər yerlərinin xarabalıqlarına, körpülərə və s. abidələrə tez-tez rast gəlmək olur. Belə abidələr içərisində Şərur rayonundakı yaşayış yerləri xüsusi yer tutur. Şərur rayonu ərazisində indiyədək 117 tarixi – arxeoloji abidə aşkar olunmuşdur ki, bunun da 43-ü orta əsrlərin müxtəlif mərhələlərinə aid edilmişdir.

1936-cı ildə Ə.K.Ələkbərovun rəhbərliyi ilə Şərur rayonuna ekspedisiya təşkil olunmuşdur. Bu ekspedisiya rayonun 3 məntəqəsində – Oğlanqala, Şahtaxtı və Şahtəpədə tədqiqat işləri aparmış və bölgənin qədim tarixi ilə bağlı qiymətli arxeoloji materiallar əldə etmişdir.

1958-ci ildə O.H.Həbibullayevin rəhbərlik etdiyi ekspedisiya indiki Səderək rayonunun cənubunda yerləşən «Şəhər yeri»ni elmi cəhətdən təhlil etməyə çalışmışdır. XX əsrin 70-80-ci illərində V.H.Əliyev, V.B.Baxşəliyev, Ə.İ.Novruzlu, A.Seyidov, Q.H.Ağayev tərəfindən Şərur ərazisində çox sayda maddi-mənəvi abidələri qeydə alınmış və bir qismi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Şərur ərazisində (indiki Kəngərli rayonu) mövcud olan arxeoloji abidələrdən biri -Yurdçu orta əsr yaşayış yeridir. 1983-cü ildə V.H.Əliyev, V.B.Baxşəliyev və Ə.İ.Novruzlu tərəfindən Yurdçu kəndi yaxınlığında kurqan tipli qəbir abidələri və orta əsr yaşayış yeri tədqiq edilib, öyrənilmişdir. Ərazidə 10x10 m ölçüdə arxeoloji qazıntı işləri aparılarkən, 1,7 m dərinliyində aşkar edilmiş mədəni təbəqədən düzbucaq formalı dulus və dəmirçi emalatxanalarının qalıqları və zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri qeydə alınmışdır. Buradan şirli və şirsiz saxsı məmulatlar, tikinti keramikası, metal əşyalar və şüşə qab nümunələri aşkar edilərək götürülmüşdür.

Şahtaxtı orta əsr yaşayış yeri Şərur rayonunda eyniadlı kəndin yaxınlığında yerləşir. 1983-1985-ci illərdə bu ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, mədəni təbəqə dağıdılmış olsa da, onun az bir hissəsi bu günədək gəlib çatmışdır. Yaşayış yerinin qərb hissəsində aparılan qazıntı işləri nəticəsində (5x5 m sahədə) dairəvi dulus kürəsinin qalığı, şirli qablar, gil fiqurlar, iki ədəd şiş uclu bıçaq tiyəsinin müxtəlif hissələri və digər maddi mənəvi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Əldə edilən mate-

riallar Şahtaxtı əhalisinin VII-XIII əsrlərdə əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olduğunu göstərir.

Qarabağlar orta əsr yaşayış yeri kəndin tikintilərinin altında qalmışdır. Qarabağların şəhər tipli yaşayış yeri olması haqqında orta əsr mənbələrində az da olsa məlumat verilmişdir. Bu memarlıq kompleksinin XIV əsrdə inşa olunması haqqında müəyyən fikirlər vardır. Qarabağlar yaşayış yeri yeni tikililərin altında qaldığından burada arxeoloji qazıntı işləri aparmaq nisbətən çətindir. İndiyədək aparılmış kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində ərazidə eramızın ilk və inkişaf etmiş orta əsrlərinə aid gil məmulatı aşkar edilmişdir. Onlar içərisində tikintiyə aid saxsı nümunələri üstünlük təşkil edir. XVIII əsr türk səyyahı Övliyyə Çələbi Qarabağlar haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Müəllif yazır ki, şəhərin əsası Mənüçöhr tərəfindən qoyulmuşdur, şəhərin içərisində 40 minarə, bağ, bağça və üzümlükləri olan 10 000 ev, 70 mehrab, 40 minarəli məscid var, vilayət öz dadlı ərzağı və içkiləri ilə məşhurdur.

Orta əsrlərdə iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilən Qarabağlar, həmçinin müəyyən vaxtlarda inzibati mərkəz rolunu oynamışdır. Şəhərin yaranma tarixi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Onun inkişaf etmiş dövrü IX-XVII əsrlərə aiddir.

Şərur rayonu ərazisində mövcud olan, e.ə. V-I minilliklərə aid edilən yaşayış yerlərindən biri də Oğlanqaladır. Mədəni təbəqənin qalınlığı 3 m-dən artıqdır, aşkar olunmuş nümunələrin əksəriyyəti boz və çəhrayı rəngli saxsı məmulatlardır. Oğlanqaladan e.ə. I minilliyin II yarısı, eramızın I-II əsrlərinə aid, tut ağacından hazırlanmış dən daşları, son orta əsrlərə aid şirli və şirsiz saxsı məmulatı və s. maddi mədəniyyət nümunələri də aşkar olunmuşdur. Ərazinin əlverişli təbii-coğrafi və strateji mövqedə yerləşməsi Oğlanqaladan uzun müddət müdafiə qalası kimi istifadə olunduğunu göstərir. Tədqiqatlar nəticəsində Oğlanqalanın əsas fəaliyyət dövrünün e.ə. IX-IV əsrlər olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Yaşayış yerinin müasir dövrdə saxlanmış qala divarları e.ə. I minilliyin əvvəllərində tikilmiş və antik dövrdə istifadə olunmuşdur.

Naxçıvanın tarixi-arxeoloji abidələrlə zəngin olan bölgələrindən biri də Şahbuz rayonudur. Bölgə Naxçıvan şəhərinin şimal şərq hissəsində dağlıq ərazidə yerləşir. Burada eneolit, tunc, dəmir, antik dövr və orta əsr yaşayış yerləri; həmçinin qəbir abidələrinin topoqrafiyası göstərir ki, Şahbuz bölgəsində həyat bütün tarixi dövrlərdə ardıcıl inkişaf prosesi keçmişdir. Ə.İ. Novruzlu, V.B. Baxşəliyevin 1992-ci ildə nəşr olunan «Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri» adlı kitabında rayonun 51 tarixi-arxeoloji, memarlıq abidələri haqqında məlumat verilmişdir ki, onların da 22-si orta əsrlərə aiddir.

Şahbuz orta əsr yaşayış yeri, rayonun eyni adlı kəndi yaxınlığında, Naxçıvançayın sol sahilində yerləşir. 1990-cı ildə Ə.İ. Novruzlu və V.B. Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınan yaşayış yerinin sahəsi 15 min m²-dir. Mərkəzdən kənara doğru mədəni təbəqənin qalınlığı tədricən azalır. Yaşayış yerinin bir

hissəsi yeni salınmış evlərin və yolun tikintisi zamanı dağıdılmışdır. Şahbuz yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar sayəsində müəyyən olundu ki, kəhriz sistemindən su tıngüləri vasitəsilə yaşayış yerinə su çəkilməmişdir.

Şahbuz rayonu ərazisində mövcud olan, orta əsrlərə aid yaşayış yerlərindən biri də Köhnəqaladır. 1990-cı ildə Ə.İ.Novruzlu və V.B.Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınan XIV-XVIII əsrlərə aid edilən yaşayış yerindən çox sayda gil qab hissələri, metal əşyalar, şirli və şirsiz saxsı məmulatları, şüşə qabın qırıqları tapılmışdır.

Vayxır - Babək rayonunda yerləşir, orta əsrlərə aid yaşayış yeridir. 1961-ci ildə Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının apardığı tədqiqat işləri zamanı aşkar edilmişdir. Köhnə Vayxır adlandırılan yaşayış yeri olduqca əlverişli bir yerdə salınmışdır. Abidənin sahəsi 4-5 ha olub, əsrlər boyu axan güclü dağ seli nəticəsində əmələ gəlmiş dərə onu 2 hissəyə bölmüşdür. Yaşayış yerinin mədəni təbəqəsindən abidənin dövrünü müəyyən etməyə köməklik edən çoxlu sayda şirli və şirsiz saxsı məmulatı parçaları əldə edilmişdir.

Ordubad rayonu ərazisində aşkar edilmiş arxeoloji abidələr içərisində – Xaraba Gilan orta əsr yaşayış yeri özünəməxsus yer tutur. Yaşayış yeri Ordubad şəhərindən 16-17 km qərbdə Naxçıvan – Ordubad avtomobil yolunun şimalında, Gilançayın sol sahilindədir. İbn Əl-Əsir (XIII əsr), Məhəmməd ibn Həmdullah Naxçıvani (XIV əsr), Zeynəddin Qəzvini (XIV əsr) və s. əsərlərində Gilanın vaxtilə Azərbaycanın qədim və əzəmətli şəhərlərindən biri olması haqqında məlumat verilir. Karvan yolu üzərində yerləşən sənətkarlıq, ticarət, əmtə-pul əlaqələri geniş inkişaf etmişdir. «Giran» adı ilə gümüş və mis sikkələr kəsilmişdir. XIV əsrin ikinci yarısında Əmir Teymur Gilanı dağıtmış, I Şah Abbas dövründə isə şəhər tamamilə tənəzzülə uğramış, əhalisi Aşağı və Yuxarı Aza Dər kəndlərinə köçürülmüşdür. Gilanın xarabalığı xalq arasında Xarabagilan adı ilə tanınmışdır. Sahəsi 100 ha-dan çox olan abidənin qərb tərəfində e.ə. II-I minilliklərə aid nekropol aşkar edilmişdir. Buradan daş, çiy və bişmiş kərpicdən yaşayış evləri, karvansaralar, türbələr, məscid, sənətkarlıq ocaqları və s. tikinti qalıqları, həmçinin çoxlu maddi mədəniyyət nümunələri, şirli və şirsiz gil qablar, şüşə və metal məmulatı, sikkələr, Roma imperiyasının qızıl pulları və s. tapılmışdır.

Xaraba Gilan ərazisində erkən antik dövrdə şəhər mədəniyyəti formalaşmış, orta əsrlərdə isə bu şəhər Azərbaycanın mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, şəhər monqol istilaları zamanı dağıdılmış, Gilan şəhərinin xarabalığı olduğu aydınlaşdırılmışdır.

1993-cü ildə V.B.Baxşəliyev və Ə.İ.Novruzlu «Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri» adlı əsərlərini çap etdirdilər. Onlar Culfa abidələrinin əksəriyyətinə kəşfiyyat xarakterli qazıntılar aparmış, eyni zamanda yerüstü materialları toplamaqla abidələri səciyyələndirməyə çalışmışlar. Onlar Culfa rayonunda 60

abidəni qeydə almış, onlardan 51-i haqqında geniş məlumat vermiş və 40-ni orta əsrlərə aid etmişlər.

Qazançı – Culfa rayonunun eyni adlı kəndi ərazisində orta əsrlərə aid yaşayış yeridir. Abidənin əsas hissəsi müasir tikililərin altında qalmışdır, mədəni təbəqə dağıdılmış, şirli və şirsiz gil qab qırıqları ətrafa səpələnmişdir. Tapıntılara, əsasən, yaşayış yeri IX-XVIII əsrlərə aid edilir.

Culfa rayonunda mövcud olan arxeoloji abidələrdən biri də Saltax yaşayış yeridir. Culfa rayonunda eyniadlı kəndin şərqində, Əlincəçayın sol sahilində yerləşir. 1991-ci ildə Ə.İ.Novruzlu və V.B.Baxşəliyev bu ərazidə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparmışlar. Qazıntı zamanı uçub tökülmiş daş yığınları, bişmiş kərpic sınıqları, 1 m uzunluğunda saxlanmış divar qalığı aşkar olunmuşdur. Saltax yaşayış yerinin X-XVI əsrlərə aid olması ehtimal olunur.

ƏDƏBİYYAT:

1. V.H.Əliyev. Tarixin izləri ilə. Bakı, 1975.
2. V.H.Əliyev. Köhnə Vayxır orta əsr yaşayış yeri. Azərbaycan maddi mədəniyyəti. Bakı, 1965.
3. A.M.Məmmədov. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə, Bakı, 1993.
4. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002.
5. Ə.İ.Novruzlu, V.B.Baxşəliyev. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı, Elm, 1993.
6. Ə.İ.Novruzlu, V.B.Baxşəliyev. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, Elm, 1992.
7. Ə.İ.Novruzlu, V.B.Baxşəliyev. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, Elm, 1993.
8. Ə.İ.Novruzlu, V.B.Baxşəliyev. Naxçıvan və Babək bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, Azərbaycan mədəniyyəti, 1995.
9. Ə.İ.Novruzlu, A.B.Nuriyev. Azərbaycanın yeni tikinti sahələrində arxeoloji tədqiqatlar. I cild, Xaraba Şəhər, Bakı, 2002.
10. Б.И.Ибрагимов. Средневековый город Киран. Баку, Москва, 2006.

ONCE AGAIN ABOUT EARLY MIDDLE AGE SETTLEMENTS OF NAKHCHIVAN

Vusala Gasimly

Summary

Nakhchivan is one of the regions of Azerbaijan rich with historic-archaeological monuments. The author notes that during archaeological others led by V. Aliyev, S. Ashurov, V. Bakhshaliyev, B. Ibrahimli and many in Sharur, Shahbuz, Ordubad, Julfa and Babek districts of Nakhchivan rich samples of material culture have been revealed.

СНОВА О ПОСЕЛЕНИЯХ НАХЧЫВАНА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Вюсала Гасымлы

Резюме

Нахчыван является одним из регионов Азербайджана с богатым историко-археологическими памятниками. В этой статье сообщается о раннесредневековых поселениях Нахчывана, о выявлении материально-культурных образцов во время археологических раскопок, проведенных в Шарурском, Шахбузском, Ордубадском, Джулфинском и Бабекском районах экспедициями, которыми руководили В.Алиев, С.Ашуров, В.Бахшалиев, В.Ибрагимли, А.Новрузлу, А.Сейидов, Н.Мусеибли и Г.Агаев.

İŞĞAL OLUNMUŞ ABİDƏLƏR
MONUMENTS UNDER OCCUPATION
ОККУПИРОВАННЫЕ ПАМЯТНИКИ

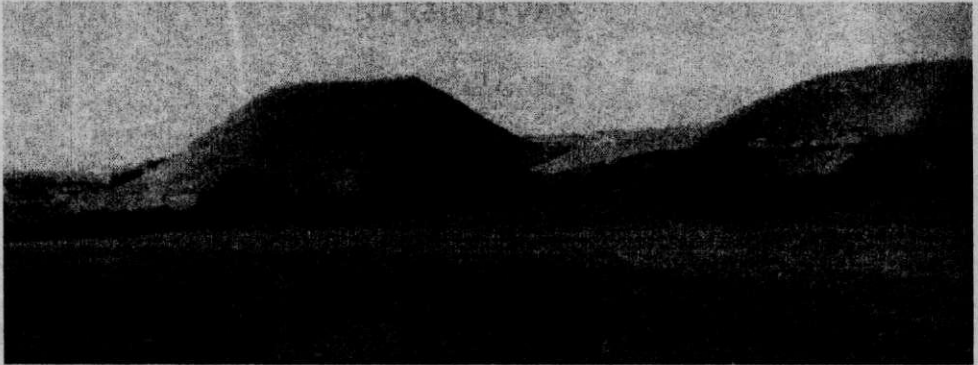
İŞĞAL OLUNMUŞ ABİDƏ- QARAKÖPƏKTƏPƏ

Fəridə Aslanova

(AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu)

Vaxtilə Füzuli bölgəsində olanlar Köndələnçayın sağ sahilində dağ kimi ucalan və Qaraköpəktəpə adı ilə tanınan möhtəşəm təpəni şübhəsiz, görüblər. Adı qədim türk- oğuz dilində “hündür ulu təpə” mənasını verən bu təpə uzaqdan nəhəng bir ehramı xatırladırdı (1, s.59-71). Onun hündürlüyü 50m., diametri şimaldan cənuba 220 metrə qədərdir (2, s.96-102). Maraqlıdır ki, görkəmli tarixçi Abbasqulu ağa Bakıxanovun məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərində bu təpə həm Qaraköpəktəpə, həm də Təxti-Tavus adları ilə qeyd olunmuşdur. Tarixi abidələrə böyük diqqət yetirən görkəmli alim vaxtilə bu təpənin bir sıra mühüm ictimai-siyasi hadisələrin şahidi olduğunu da, vurğulamışdı (3, s.110). Tarixi təpə Qarabağın tanınmış tarixçisi Mirzə Adıgözəlbəyin də nəzər diqqətindən yayınmamışdı. Onun dəyərli məlumatlarla zəngin olan “Qarabağnamə” əsərində Qaraköpəktəpənin adı dəfələrlə çəkilmiş, onunla bağlı dəyərli məlumatlar verilmişdi (4, s.115-125).

XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarını bölüşdürməyə can atan İran ilə Rusiya arasında ölüm-dirim savaşı gedərkən əlverişli hərbi-coğrafi mövqeyə malik olan Qaraköpəktəpə – Təxti-Tavus rus generalı N.F.Paskeviçin qərargahına çevrilmişdi. Qanlı döyüşlər buradan idarə olunmuşdu

(5, s.120). Bununla belə, o vaxtlar heç kəs bilməmişdi ki, yüzlərcə belə canlı savaşların şahidi olmuşdur. Heç kəs bilməmişdi ki, Qaraköpəktəpə qərinələrin, yüzilliklərin yox, minilliklərin sirlərini özündə saxlayan nadir arxeoloji abidədir. Yalnız Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycan torpaqlarının tam işğal imperiya siyasətinə müvafiq yeni ərazilərin öyrənilməsi zərurətini doğurduqda bu qeyri-adi təpə də diqqətdən kənar qalmamışdı. Artıq yüzilliyin sonlarında Qaraköpəktəpədə həvəskar arxeoloq, alman E.A.Resler, az sonra isə Moskva İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin üzvü A.A.İvanovski tərəfindən ilk arxeoloji axtarışlar – kiçik ölçülü qazıntı işləri aparılmışdı (6). Lakin bu tədqiqatlar əsaslı bir nəticə verməmiş və Qaraköpəktəpə uzun müddət arxeoloji abidə kimi diqqətdən kənar qalmışdır. Onu da nəzərə çatdırmağa dəyər ki, adları çəkilən hər iki tədqiqatçı təpəni səhv olaraq kurqan-qəbir abidəsi hesab etmiş və o vaxtdan Qaraköpəktəpə elmi ədəbiyyatda kurqan kimi tanınmışdı.

1964-cü ildə arxeoloq Qüdrət İsmayılzadə tərəfindən Qaraköpəktəpədə başlanan və 80-ci illərin sonlarına qədər davam etdirilən qazıntı işləri və axtarışlar bu təpə haqqında mövcud fikirləri və təsəvvürləri əsaslı şəkildə dəyişdirmişdi (7, s.74-76). 20 ildən artıq bir müddətdə aparılan geniş miqyaslı qazıntılarla Qaraköpəktəpədə bir neçə minilliyi əhatə edən qalın mədəni təbəqə, müxtəlif dövrlərin tikintiləri və saysız hesabsız maddi mədəniyyət nümunələri üzə çıxarılmışdır. Hal-hazırda Qaraköpəktəpə Qafqazın ən nadir çoxtəbəqəli arxeoloji abidəsi hesab olunur.

Qaraköpəktəpə abidəsindən tapılan ən qədim maddi mədəniyyət nümunələri Mezolit – Orta daş dövrünə aid edilir. Bunlar 12-10 min il bundan əvvəl çaxmaq və ya dəvəgözü daşlarından hazırlanmış itiuclu alətlərdən ibarətdir. Güman edilir ki, ən qədim dövrlərdən Qaraköpəktəpə vaxtaşırı ibtidai ovçuların sığınacaq yeri olmuşdur (8, s.75).

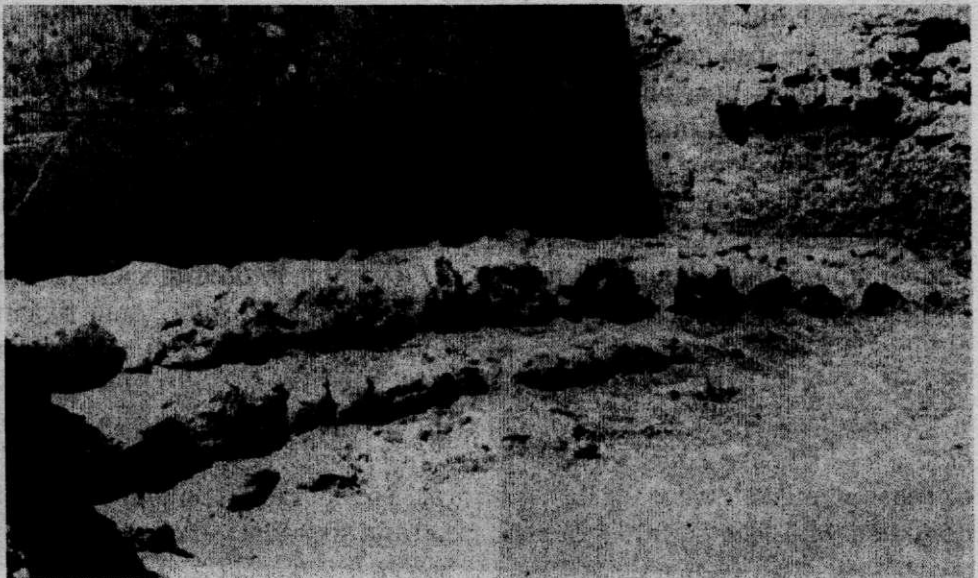
Qazıntılar nəticəsində Qaraköpəktəpə abidəsindən əldə olunan qədim tapıntıların başqa bir hissəsi ilkin əkinçilik dövrü – eneolitlə bağlıdır. Həmin dövrdə Qaraköpəktəpə oturaq həyat tərzinə keçmiş icmalara məxsus yaşayış yerinə çevrilmişdi (9, s.6-8). E.ə. VI-V minillikləri əhatə edən həmin dövrdə mis kəşf olunmuş, əkinçilik əsas istehsal sahəsinə çevrilmiş, icma sənətkarlığında dulusçuluq mühüm yer tutmuşdu. Qeyd olunan dövrün səciyyəvi tapıntılarını ibtidai əkinçiliklə bağlı sümük və ya daş toxalar, oraq dişləri, tərkibində saman qarışığı olan gil qablar və digər qədim maddi mədəniyyət nümunələri təşkil edir.

Qaraköpəktəpədə aşkar olunan mədəni təbəqənin əsas hissəsi erkən tunc dövrünə - "Kür-Araz mədəniyyəti"nə aiddir (10, s.23-24). 7 m qalınlığında olan həmin mədəni təbəqədə daş, çiy kərpic və möhrədən tikilmiş dairəvi və dördkünc yaşayış evlərinin qalıqları, təsərrüfat tikintiləri, məbəd yeri, tunc

istehsalı ilə bağlı kürə üzə çıxarılmış, tunc əşyalar, əkinçilik alətləri, üzəri yapma naxışlarla bəzədilmiş qara və boz rəngli cilalı gil qablar, kiçik ölçülü insan və heyvan fiqurları, ocaq qurğuları və digər çoxsaylı tapıntılar əldə edilmişdir. Həmin tapıntılar əsasında müəyyən olunmuşdur ki, erkən tunc dövründə (e.ə. IV-III minilliklərdə) Qaraköpəktəpədə oturaq əkinçi – maldar tayfalara məxsus geniş sahəli yaşayış yeri olmuş, iqtisadi, ictimai və mədəni həyatda əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, Ön Asiya ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr xeyli genişlənmişdi. Bu dəyişikliklər eyni zamanda onların sonrakı yüksək inkişaf yolunu müəyyənləşdirmişdi.

E.ə. II minilliyi əhatə edən yeni tarixi mərhələ tunc dövrünün ən yüksək inkişaf mərhələsi olmuşdu. Qaraköpəktəpədə bu dövrə məxsus eni 3 m qalınlığında olan möhkəm daş divarların qalıqları üzə çıxarılmış, müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri: qırmızı rəngli boyalı qablar, bəzəklər, tuncdan hazırlanmış əşyalar, əmək alətləri və elmi əhəmiyyətli digər tapıntılar əldə edilmişdi (11, s.102).

Aparılan geniş arxeoloji tədqiqatlarla öyrənilmişdir ki, Qaraköpəktəpədə sonrakı dövrlərdə də həyat davam etmiş, onun enişli- yoxuşlu yolları olmuşdur. E.ə.VII əsrdə Qara dənizin şimal sahillərindən Şərq ölkələri üzərinə dəhşətli yel kimi hərəkət edən köçəri skif tayfaları Qaraköpəktəpədən də yan keçməmiş, onu oxa tutmuşdular. Qaraköpəktəpənin üstündən indi də skiflərə məxsus çoxlu üç qanadlı tunc ox ucluqlarının tapılması bunu əyani sübut edir (12, s.33). Tədqiqatçı Q.S.İsmayılzadənin yazdığına görə, babalarımızın Qaraköpəktəpənin zirvəsində yandırdıqları məşəl skiflərdən sonra da yanmaqda davam etmişdi (13, s.33).

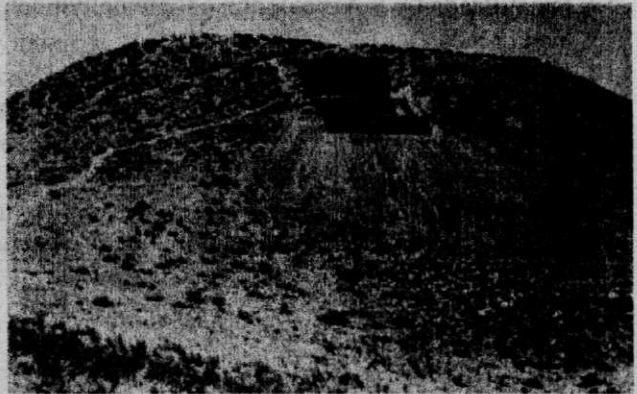

E.ə. V-IV əsrlərdə təpə antik dövrə məxsus böyük yaşayış yerinə çevrilmiş, onun üstü və yamacları pillə-pillə yaşayış evləri, ictimai binalarla örtülmüşdü. Qazıntılar zamanı burada yanğın zamanı dağılmış sütunlu zalın divarları, üzəri həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmiş gil qablar, məişətdə işlədilən müxtəlif avadanlıq və başqa maddi mədəniyyət nümunələri üzə çıxarılmışdır. Güman edilir ki, Qaraköpəktəpədə aşkar olunan saray vaxtilə Makedoniya hökmdarı İsgəndərin Şərqi yürüşü zamanı qarət olunmuş və yandırılmışdır(14, s.35).

Əldə edilən çoxsaylı tapıntılarla o da məlum olmuşdur ki, Sasanilərin Azərbaycanda hökmranlığı dövründə Qaraköpəktəpə mühüm strateji məntəqəyə çevrilmişdi. Bəlkə də məhz Sasanilər dövründə Qaraköpəktəpə Təxti-Tavus adı ilə yeni yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdu (15, s.46-47).

Bu mühüm yaşayış yerinin sonrakı çiçəklənmə dövrü, iqtisadi və mədəni yüksəlişi Eldənizlərin hökmranlığı ilə bağlı olmuşdur. Qazıntılar zamanı buradan IX-XIII əsrlərə aid 3 m-dən artıq qalınlıqda mədəni təbəqənin üzə çıxarılması və həmin mədəni təbəqədən külli miqdarda gözəl sənətkarlıq nümunələrinin – rəngarəng şirli qabların, nəfis şüşə məmulatının, gümüş, şüşə və misdən hazırlanmış üzük və bilərziklərin, zərgərlikdə işlədilən avadanlığın, sümükdən yonulmuş bəzəkli düymələrin və başqa tapıntıların üzə çıxarılması buna sübutdur. Bunlarla yanaşı, qeyd olunan təbəqədə sənətkarlar məhəlləsinin böyük hissəsi, geniş sahəni tutan təndirxana, çay daşlarından və qaya parçalarından inşa edilmiş qala divarları aşkar olunmuşdur (16, s. 76-55). Təəssüf ki, Qaraköpəktəpədəki yeni əmin-amanlıq dövrü də uzun çəkməmişdi. Monqolların Azərbaycana ilk yürüşü zamanı bu yaşayış yeri də onların hücumuna məruz qalmış, xarabalığa çevrilmişdi.

Ardıcıl qazıntı işləri Qaraköpəktəpənin sonrakı tarixi mərhələlərini də bərpa etməyə imkan vermişdi. Monqol hücumlarından sonra təpənin üstündəki yaşayış yeri bir müddət tənəzzül dövrü keçirsə də Hülakülər dövründə yenidən dirçəlmiş, Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdı. Şərqi tarixçisi Rəşidəddinin yazdığına görə, həmin dövrdə monqol süvari qoşunları qışı əksər hallarda Arazboyu düzlərdə keçirər, yayda isə Aladağın və Qarabağın yüksək otluqlarına qalxardılar. Bununla bağlı ehtimal olunur ki, dağlarla Aran arasındakı yol ayrıcında

yerləşən Qaraköpəktəpə belə şəraitdə Hülakü maldar əyanlarının iqamətgahı, var-dövlətlərinin, tükənməz sərvətlərinin qorunduğu yer olmuşdu (17). Qaraköpəktəpə- Təxti Tavirusun sonrakı və bugünə qədərki dövrləri də keşməkeşli olmuşdu.

Ölkələri fəth edən Teymurləng də, yurda başçılıq etmək arzusunda olan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu da bu yerə biganə qalmamış, dəfələrlə buradan öz hökmlərini dünyaya cəz etmişdilər (18, s. 36-37).

İndi Qaraköpəktəpə düşmənlər əlindədir. 1993-cü ildə Füzuli bölgəsini işğal edən riyakar erməni qonşularımız Qaraköpəktəpəni də ələ keçiriblər. Deyilənlərə görə, hal-hazırda Qaraköpəktəpə onların gözətçi məntəqəsidir. Bununla belə, şübhə yoxdur ki, onlar bu ulu təpədən hər zaman yollara böyük təşviş və qorxu ilə baxır, gec-tez üfüqlərdə igid Azərbaycan oğullarının görünəcəyini yaxşı bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Исмаилзаде Г. С. Гаракепектепе – древний памятник Азербайджана. Изв. АН Азербайджана. 1969, №1.
2. Исмаилзаде Г. С. Памятник тысячелетий. Мирас. Ашгабад, 2005, №4.
3. Bakıxanov. A.A , Güllüstani-İrəm. Bakı, 1991.
4. Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə. Bakı, 1950.
5. Yenə orada.
6. Ивановский А.А. По Закавказью. МКА, вып. 4, Москва, 1911.
7. Исмаилзаде Г. С. Гаракепектепе уникальный памятник древности. Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı, 2000. №3-4.
8. Yenə orada.
9. İsmayılzadə Q. S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981.
10. Исмаилзаде Г. С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, 2008.
11. Исмаилзаде Г. С. Памятник тысячелетий.
12. İsmayılzadə Q. S Arxeoloqun çöl gündəliyindən. Bakı, 2009.
13. Yenə orada.
14. Yenə orada.
15. İsmayılzadə Q. S. Təxti-Tavirusun sorağında. Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı, 1999. №3-4.
16. Yenə orada.
17. Yenə orada.
18. İsmayılzadə Q. S Arxeoloqun çöl gündəliyindən.

OCCUPIED MONUMENT- GARAKEPEKTEPE

Farida Aslanova

Summary

Present article is dedicated to unique multilayer monument Garakepektepe located in Fizuli, Garabakh occupied since 1993 year by Armenian warriors separatist. According to archaeological excavation started in the middle of 60-x year and lasted till 1993 year displays an cultural strata till to earlier middle ages have been found. Duration of military condition began as paying polygon duration Russian-Persian war in the beginning of XIX century. There was situated general state which is belonged to the Russian general conquer I. F. Paskevich. In present time Garakepektepe, by its scientific specification belong to the whole humankind, but unfortunately remains occupied and its very difficulties to reconcile.

ОККУПИРОВАННЫЙ ПАМЯТНИК- ГАРАКЕПЕКТЕПЕ

Фарида Асланова

Резюме

Настоящая статья посвящена уникальному многослойному памятнику Гаракепектепе вблизи города Физули, который с 1993 года остаётся оккупированным воинствующими армянскими сепаратистами. Археологическими раскопочными работами, начатыми в середине 60-х годов и продолжавшимися до конца 80-х годов прошлого столетия, на памятнике установлены культурные наслоения огромного отрезка времени - от мезолита до позднего средневековья. Гаракепектепе, представляющий собой высокий холм, ещё в ходе последних военных действий был превращён в полигон и тем самым подвергнут опасности и разрушению. По иронии судьбы схожая печальная для него участь была предназначена ему ещё во время русско-персидских войн начала XIX века. На вершине холма был расположен штаб русского генерала завоевателя И. Ф. Паскевича.

В настоящее время холм Гаракепектепе, бесценный памятник древности Азербайджана, принадлежавший своей исторической значимостью всему человечеству, ещё остаётся оккупированным и с этим очень трудно примириться.

BÖYÜK ARXEOLOJİ KƏŞFLƏR GREAT ARCHEOLOGICAL DISCOVERIES ВЕЛИКИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОТКРЫТИЯ

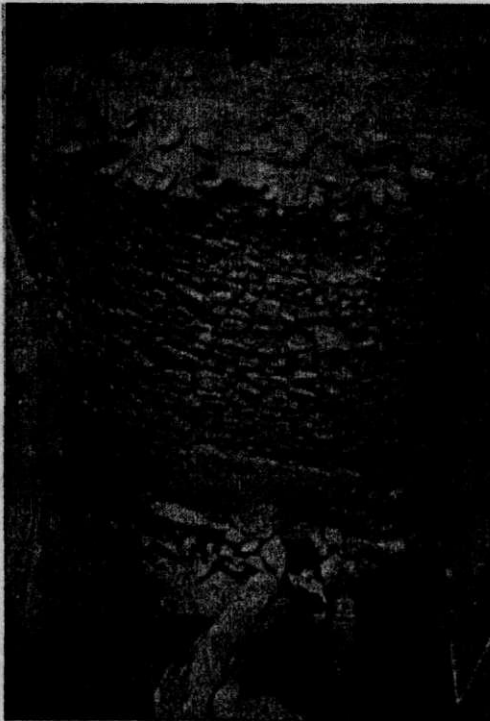
DÜNYANIN ƏN ULU ŞƏHƏRİ

Nigar İsmayılzadə
(*Bakı Dövlət Universiteti*)

Çox qədim dövrlərdə Apennin yarımadasında, Tibr çayının mənsəbində salınmış Roma şəhərini dünyanın ən ulu və əbədi şəhəri hesab edirdilər. Şəhərin salınması haqqında hələ qədim dövrlərdə müxtəlif rəvayətlər və əfsanələr meydana çıxmış və nəsillərdən nəsillərə ərnağan edilmişdi. Onların içərisində ən geniş yayılmışı qurd südü əmmiş Romul və Rem əkiz qardaşlarının adı ilə bağlıdır. Mövcud əfsanəyə görə, şəhərin əsası bu qardaşlar tərəfindən qoyulmuş və qədim Roma tarixçiləri hətta bu mühüm tarixi hadisənin ilini də göstərmişdilər – 753-cü il. Şəhər o vaxtdan yaşayır və hər şeyi dağıtmaq, məhv etmək iqtidarında olan zaman məfhumuna meydan oxuyur. Lakin hal-hazırda o da məlumdur ki, Qədim Şərq dünyasının mühüm mədəni mərkəzlərindən olan İkiçay arasında – Mesopotamiya-

da vaxtı ilə Roma şəhərindən daha qədim şəhərlər olmuş və onların hər biri özünün iqtisadi və siyasi qüdrəti ilə müstəqil bir dövləti xatırlatmışdı. Eramızdan əvvəl III minillikdə Dəclə-Fərat çayları sahillərində təşəkkül tapan Eredü, Ur, Umma, Larsa, Kiş, Uruk, Laqaş və digər Şumer şəhərlərinin adları Qoca Şərfin tarixi yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Qədim şəhərlər tarixi Azərbaycan ərazilərində də mövcud olmuş və bu ulu diyarın şan-şöhrətini çox uzaqlara yaya bilmişdilər.

Bununla belə, dünyada bir ulu şəhər də vardır ki, o, hal-hazırda yer üzünün ən qədim şəhəri sayılır. Bu, uzaq Fələstin ərazisində, İordan çayının sol sahilində yerləşən və

adı Bibliyada çəkilən əfsanəvi İerixon şəhəridir. Onun nə az, nə də çox – düz 10 min yaşı vardır. 2010-cu ilin oktyabr ayında bu ahıl şəhərin 10 min illiyi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən böyük bayram kimi qeyd ediləcəkdir.

Qədim İerixon müasir İerixondan 1,5 km şimal-qərbdə yerləşmişdir. Hazırda onun ərazisi geniş ölçülü qazıntı sahəsinə bənzəyir. Hər addımda qədim tikinti qalıqları ilə dolu dərin xəndəklər nəzərə çarpır və ulu şəhərin Bibliyada təsvir olunan faciələrlə dolu keşmə-keşli həyat yolu istər-istəməz yada düşür. Bibliyada verilən məlumatlara görə, şöhrətpərəst və təkəbbürlü sərkərdə İsus Navin İerixon şəhərinə yürüşə başlayarkən onu ilk döyüşdə ala-bilməmiş və yalnız 7 gün davam edən mühasirədən sonra şəhərin möhkəm müdafiə divarlarını dağıtmaqla şəhər müdafiəçilərinin müqavimətini qıra bilmiş və onu ələ keçirtmişdi. Bibliya əfsanələrinə görə, Navin ordusunun şeypurçuları həlledici döyüşdə öz şeypurlarını elə əzmlə çalmışdılar ki, şəhər divarları birdən-birə çökmüş və düşmənlər şəhərə daxil olmuşdular. Şəhər qarət olunmuş və dağıdılmışdı.

Geniş elmi araşdırmalarla müəyyən olunmuşdur ki, Bibliyada verilən məlumatlar eramızdan əvvəlki II minilliklə bağlı olmuşdu. Lakin geniş arxeoloji tədqiqatlar İerixon abidəsində daha qədim dövrlərin maddi mədəniyyətini üzə çıxarmışdı.

Məlumdur ki, arxeoloji qazıntılara qədər qədim şəhər yerində yerli ərəblər tərəfindən Tell-əs-Sultan adlandırılan möhtəşəm təpə ucalmışdı. Keçən əsrin 30-cu illərində tanınmış qadın arxeoloq-alim Ketlin Kenon təpədə arxeoloji qazıntı işlərinə başlayarkən ilk günlərdən onu uğurlu nəticələr müşayət etmişdi. Zəhmətkeş və istedadlı arxeoloq alim Tell-əs-Sultanın və ya Sultan təpənin alt təbəqəsində eramızdan əvvəl VIII-VII minilliklərə aid planetimizin ən qədim şəhərinin qalıqlarını aşkar etmişdi. Bu kəşf dünyaya arxeologiyasında böyük sensasiya doğurmuşdu. Mezolit ilə neolit arasındakı qədim dövrə məxsus şəhərin kəşfi arxeoloqlar üçün gözlənilməz olmuşdu. Arxeoloji aləmdə ilk dəfə daş dövrünün oturaq həyat tərzini əks etdirən abidənin üzə çıxarılması mezolit və neolit dövrləri ilə bağlı ənənəvi təsəvvürləri əsaslı şəkildə dəyişmişdi. Məlum olmuşdu ki, qədim İerixon şəhəri eramızdan əvvəl VIII-VII minilliklərdə oval formalı komalardan ibarət böyük sahəli yaşayış yeri olmaqla 4 hektara yaxın ərazini tutmuşdu. İlk mərhələdə evlər gil möhrədən tikilmiş, onların divarları və döşəmələri gil suvaqla örtülmüşdü. Eramızdan əvvəl VII minillikdə yaşayış yerinin komaları artıq düzbucaqlı formada olmuş, divarları və döşəmələri böyük səylə qalın gil qatı ilə suvanmış, bir çox hallarda qırmızı və ya açıq qəhvəyi boya ilə örtülmüşdü. Bir çox hallarda ölümlərin ev döşəmələrinin altında dəfn

olunması izlənilmişdir. Kəllələrin çoxunda gildən düzəldilmiş xüsusi məskənlərə təsadüf olunmuşdur. Onların bəzilərinin üzəri rənglənmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, belə tapıntılar qədim yaşayış yerində ulular inancı ilə bağlı olmuşdur.

Qazıntılar zamanı qədim yaşayış yerində müdafiə divarlarının üzə çıxarılması da böyük maraq doğurmuşdu. Daş parçalarından tikilmiş həmin divarın eni 2 m-ə yaxın olmaqla müəyyən yerlərdə 4 m hündürlüyə qədər qalabilmişdi. Qazıntılar nəticəsində İerixonon dairəvi formalı möhtəşəm qalanın üzə çıxarılması da böyük heyrət doğurmuşdu. Yonulmamış daş parçalarından inşa edilmiş həmin qədim tikintinin diametri 7 m, hündürlüyü 8 m-dən artıq olmuşdu. Tədqiqatçıların mülahizələrinə görə, təsvir olunan tikinti qədim şəhər sakinlərinin dini təsəvvürləri ilə bağlı olmuş və bir növ məbəd rolunu daşımışdı. Qazıntılar zamanı məbədin yuxarisına gedən pilləli yolun qalıqları da aşkar edilmişdi.

İerixonon qədim şəhər yerinin geniş arxeoloji tədqiqi çoxlu sayda maddi mədəniyyət nümunələrinin də əldə edilməsilə nəticələnmişdi. Onların əsas hissəsini qədim şəhər sakinlərinin məişət və təsərrüfat məşğuliyyəti, eləcə də dini görüşləri və mərasimləri ilə bağlı tapıntılar təşkil edir. Qədim şəhər sakinləri hələ dulusçuluğun sirlərinə bələd olmasalar da məişət və təsərrüfatda ağac və daşdan yonulmuş qablardan geniş şəkildə istifadə etmişdilər. Qazıntılar zamanı çoxlu sayda belə məişət avadanlığının tapılması dediklə-

rimizə əyani sübutdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İerixonon tapılan maddi mədəniyyət nümunələrinin böyük hissəsi müxtəlif daşlardan, Onların içərisində dən daşları və həvəng dəstəkləri, kiçik ölçülü və cilalı baltalar, oraq dişləri, ox ucluqları və digər əşyalar vardır. Bir çox əşyaların hazırlanmasında müxtəlif növ çaxmaq daşından istifadə olunmuşdur. İerixonon abidəsinin diqqəti cəlb edən tapıntılarında gildən hazırlanmış kiçik ölçülü insan və heyvan fiqurları da daxildir. Müəyyən hallarda iri ölçülü heykəllərə də təsadüf olunmuşdur. Əsasən, qamışdan olan və üzəri gil layı ilə örtülmüş belə heykəllər bir çox hallarda qırmızı boya ilə rənglənmişdir.

Silsilə tapıntılar İerixonon sakinlərinin artıq ibtidai əkinçiliyin sirlərinə də bələd olmasını əks etdirir. Belə tapıntılar toxalar, quraşdırma oraq dişləri, dən daşları, eləcə də mədəni buğda və arpa qalıqlarından ibarətdir. Bununla belə, İerixonon yaşayış yerinin təsərrüfatında ovçuluq ənənəvi şəkildə aparıcı rola malik olmuşdu. Abidədən külli miqdarda ox ucluqlarının tapılması bilavasitə bununla bağlıdır.

İerixon kompleksinə məxsus mədəni ənənələr Şərqi Aralıq dənizi hövzəsinin bir çox abidələrində izlənilmişdir. Həmin abidələrdə eyni zamanda bu ölkələrin sonrakı inkişafını əks etdirən maddi dəlillərə də rast gəlinmişdir. Beləliklə, yer üzünün ən qədim şəhəri İerixon özünün ölməz və yüksək ənənələrilə uzun müddət yaşamış, hər yerdə silinməz izlər qoymuşdu.

Fələstin muxtariyyatının payına düşən İerixon indi dünyanın hər yerindən gələn çox saylı turistin ən sevimli yeridir. Hər il yüz minlərlə insan ona mehman olur, ağır düşüncələrlə onun küçələrini gəzir, başı üstündəki əlçatmaz yüksəklikdən il boyu yaşıl vahəni, qıvrıla-qıvrıla şərqə üz tutan İordan çayını, çox-çox uzaqlarda parlaq günəş şüaları altında bərq vuran Ölü dənizi seyr edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. Москва, 1964.
2. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. Москва, 1982.
3. Археология Зарубежной Азии. Москва, 1986.
4. Массон В.М. Первые цивилизации. Ленинград, 1989.

TƏLƏBƏLƏRƏ KÖMƏK FOR STUDENTS В ПОМОЩЬ СТУДЕНТАМ

İLKİN İSTEHSAL TƏSƏRRÜFATI VƏ «NEOLİT İNQİLABI»

Şəlalə Bağirova

(AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

Bəşəriyyətin hər bir tarixi mərhələsi böyük kəşflər, yeniliklərlə səciylənmişdir. Bu cəhətdən neolit dövrü xüsusilə seçilir. Neolit (yunan sözü olub yeni daş dövrü deməkdir) milyon illəri əhatə edən daş dövrünün son və eyni zamanda ən yüksək inkişaf mərhələsi olmuşdu. «Neolit» anlayışının elmə ilk dəfə 1865-ci ildə tanınmış ingilis alimi Lebbok gətirmişdir.

Neolit dövründə ibtidai insanlar daşışləmə texnologiyasında cilalama üsuluna bələd olmuş, böyük məhsuldarlığı ilə seçilən cilalı daş baltalar düzəltməyi öyrənmişdilər. Gildən hazırladıqları qabları odda bişirməklə yeni bir sənətkarlıq sahəsinin - dulusçuluğun əsasını qoymuşdular. Lakin neolit dövrünün ən böyük kəşfi və nailiyyəti əkinçilik - maldarlıq məşğuliyyətinə keçidlə bağlı olmuşdu. Əkinçilik və maldarlığın mənimsənilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb etmiş, mövcud qədim cəmiyyətlərin gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirmişdi.

Oturaq həyat tərzilə bağlı əkinçilik və maldarlıq iqtisadiyyatına keçid təkcə insanların təsərrüfatında yox, bütün mədəni-tarixi inkişafında dönüş nöqtəsi olmuş, o zamankı idarəçilik sisteminin təkmilləşməsi, əvvəlki dünyagörüş sistemində yenidənqurma prosesinin başlanması ilə nəticələnmişdi.

Minilliklər boyu davam etmiş mənimsəmə - iqtisadiyyatından əkinçilik və maldarlıq kimi yüksək istehsal təsərrüfatına keçid qədim insanları həmişəlik təbiətin asılılığından çıxarmış, onlara sabit qida məhsulları əldə etməyə imkan vermişdi. Təsədüfi deyil ki, tanınmış ingilis arxeoloqu Vir Qordon Çayld bütün bu dəyişikliklərin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq onları «neolit inqilabı» adlandırmışdı.

Qədim istehsal təsərrüfatının mühüm isfiqaməti əkinçiliklə bağlı olmuşdu. Əkinçilik təsərrüfatı əsasında yaranmış erkən əkinçilik mədəniyyətləri və mərkəzləri sonralar ilk sivilizasiyaların əsasını təşkil etmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, il boyu ərzaq məhsulları ilə təminat imkanları bəşər tarixində ilk dəfə ictimai rifah sistemini yaratmış, məişət və təsərrüfat şəraitini əsaslı şəkildə yüngülləşdirmiş, izafi məhsulların yaranmasına əhalinin artmasına səbəb olmuşdu.

Paleodemoqrafik tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, əkinçilik və maldarlıq iqtisadiyyatına keçidlə Yer kürəsinin əhalisi 16 dəfə artmış, məhsuldar qüvvələrin inkişafında əsl mənada sıçrayış baş vermişdi. Ön Asiyanın əlverişli torpaq və iqlim şəraitinə, zəruri iqtisadi, ictimai və mədəni inkişaf səviyyəsinə malik regionlarında, Cənubi Qafqazda və digər yerlərdə çoxlu sayda yaşayış yerləri meydana çıxmış, daha yüksək həyat təzi başlamışdı. Maraqlıdır ki, təkcə indiki Azərbaycan ərazisində 200-dən artıq ilkin əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı qədim kompleks qeydə alınmışdır.

Çiy kərpic memarlığının təşəkkülü, müxtəlif biçimli kərpiclərdən və möhrədən tikilən rahat məişət və təsərrüfat binaları istehsal iqtisadiyyatının möhkəmlənməsi dövründə fəal həyat təzini şərtləndirən amillərdən olmuşdu. Mövcud qədim, sənət sahələri: toxuculuq, daş və sümük yonma sahəsindəki texnoloji nailiyyətlərlə yanaşı, dulusçuluq və metalışləmə kimi yeni sənət sahələri meydana çıxmışdı.

Möhkəm oturaq həyat təzi və stabil ərzaq ehtiyatlarının varlığı şəraitində yeni qida növlərinin yaranması bir sıra məişət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, məişət xidmətilə bağlı dulusçuluq istehsalının meydana çıxmasını zəruri etmişdi. Çoxlu və müxtəlif əməli əhəmiyyətli gil qablar utalitar tələbləri ödəməklə yanaşı, estetik xarakterli xüsusiyyətlər də daşmışdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı çox sayda üzə çıxarılan müxtəlif biçimli gil qablar ixtisaslaşdırılmış dulusçuluq sənətinin geniş yayıldığını və tərəqqisini əyani əks etdirməklə yanaşı, istehsal təsərrüfatının artıq ilk mərhələsində müxtəlif çeşidli xörəklərin hazırlanması, saxlanılması və istifadə edilməsinə yönəldilən xüsusi məişət sisteminin meydana çıxması haqqında geniş təsəvvür yaradır.

Əldə olan gil qabların düzgün simmetrik və standart formaları öyrənilən dövrdə Ön Asiyanın bir sıra mədəni mərkəzlərində artıq dulus çarxından istifadə olunmasını da təsdiqləyir. Gil qabların çöl, bəzən isə içəri üzünə qara və qəhvəyi rənglərlə müxtəlif naxışların vurulması onların özünəməxsus bədii xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, erkən əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının təşəkkülü dövründə sənətkarlıq istehsalındakı ixtisaslaşma prosesi təkcə dulusçuluqda yox, digər sənət sahələrində, o cümlədən yeni yaranan metalışləmə sənətində də başlamışdı. Ön Asiyanın, Cənubi Qafqazın və o cümlədən Azərbaycanın bir sıra arxeoloji komplekslərindən məlum olan əşyalar metalışləmə sahəsində müəyyən vərdişlərin qazanıldığını və nəzərə çarpan nailiyyətlərin əldə edildiyini əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Arxeoloji qazıntılarla üzə çıxarılan tapıntılar metalışləmənin ilk mərhələsində təkcə misdən yox, artıq digər metallardan da istifadə olunduğunu göstərir. Metaldan əmək alətlərilə yanaşı, bəzək və silah nümunələri, dini görüşlərlə bağlı xüsusi əşyalar, eləcə də məişət avadanlığı da hazırlanmışdı. Bəzi abidələrdə aşkar olunan ibtidai kürələrin qalıqları və metalışləmə sənəti

sahəsində işlədilən müxtəlif əşyalar ibtidai metalışləmə sahəsindəki mütərəqqi inkişafdan xəbər verir.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilən tapıntılar istehsal təsərrüfatına keçid dövründə iqtisadiyyatla yanaşı, intellektual və bədii yaradıcılıq sahələrində də böyük nailiyyətlərin qazanıldığını əks etdirir. Tətbiqi sənət sahəsindəki uğurlar öz əksini daha bariz şəkildə sümük və daşdan yonulmuş, gildən düzəldilmiş arxeoloji tapıntılarda: kiçik ölçülü heykəllərdə, gil qabların dekorunda, eləcə də qayaüstü rəsmlərdə və digər maddi mədəniyyət nümunələrində tapmışdır. Bəzək və təsvirlərin çoxunda kosmoqonik təsvürlərlə bağlı mifoloji süjetlərin əks olunması yeni iqtisadiyyatın təşəkkülü dövründə daha zəngin və rəngarəng mənəvi dəyərlərin meydana çıxmasından və geniş yayılmasından xəbər verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, erkən əkinçi-maldar cəmiyyətlərində istehsal təsərrüfatının daim artmaqda olan tələbatı insan fəaliyyətinin əhatə dairəsini genişlətməklə yanaşı, onun istiqamətlərini də müəyyən etmiş, mədəni mərkəzlər arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsinə və daha da genişlənməsinə zəmin yaratmışdı. Ümumi nəticədə, ilkin istehsal təsərrüfatının coğrafiyası-yayılma ərazisi xeyli genişlənməmişdi.

Yeni əkin sahələri mənimsəmək məqsədilə əkinçi tayfaların, hətta əsas mərkəzlərdən çox uzaq olan ərazilərə hicrəti başlanmışdı. Mil-Qarabağ düzündə Leylatəpə qədim yaşayış yerinin, Qazax-Ağstafa bölgəsində Böyük-Kəsik, Poylu və digər komplekslərin açılması buna dəyərli sübutdur.

Bəşəriyyətin mədəni - tarixi inkişafının neolit dövrünə təsadüf edən bütün bu yenilikləri mütərəqqi ingilis alimi Bir Qordon Çayld bilavasitə iqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əlaqələndirmiş və yüksək dəyərləndirmişdir.

Bununla belə nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, keçən əsrin 50-80-ci illərində ən qədim əkinçilik mədəniyyətlərinə aid yeni və olduqca zəngin arxeoloji komplekslərin üzə çıxarılması, onların əsasında aparılan dərin elmi araşdırmalar «neolit inqilabı» konsepsiyasının bəzi çatışmazlıqlarını da üzə çıxarmış, ayrı - ayrı məsələlərə münasibətdə tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı doğurmuşdu.

Hal-hazırda tədqiqatçıların bir qismi Qordon Çayld konsepsiyasının əsas qüsurlarını keçid dövründə baş verən tarixi prinsiplərə həddindən artıq ümumiləşdirilmiş, qeyri-differensial səpkidə yanaşmaqda görürlər. Onu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, yüksək iqtisadi, sosial və mədəni nəticələr heç də bütün qədim əkinçilik sistemləri üçün səciyyəvi olmamışdı. Son illərdə yeni arxeoloji komplekslərin kəşfi və hərtərəfli tədqiqi istehsal təsərrüfatına keçidlə əlaqədar prosesləri təkcə ümumi qanunauyğun hadisə kimi yox, müəyyən amillərə əsaslanan konkret tarixi hadisə kimi qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Ən qədim istehsal iqtisadiyyatının meydana çıxdığı və özünəməxsus xüsusiyyətlərlə inkişaf etdiyi regionlardan biri sayılan Ön Asiyada bu

mühüm tarixi proses hər şeydən əvvəl ictimai inkişafın qanunauyğun nəticəsi, təbiət və sosial faktorların əlverişli uyğunluğu və sıx vəhdətilə bağlı olmuşdu. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif yabanı dənli bitkilərə və əhəlləşdirilməsi mümkün olan zəngin heyvanat aləminə malik Yaxın Şərq ölkələri, eləcə də Cənubi Qafqaz və tarixi Azərbaycan torpaqları hələ keçən əsrin 20-ci illərində görkəmli genetik alim N.İ.Vavilov tərəfindən ən qədim istehsal, o cümlədən əkinçilik mərkəzləri sırasına daxil edilmişdi. İstedadlı və yorulmaz tədqiqatçı xarici ekspedisiyaların tərkibində iyirmi ilə yaxın bir müddətdə Yer kürəsinin bir çox ölkələrini: Orta Asiyanı, İran və Əfqanıstanı, Koreya və Yaponiyanı, Qərbi və Cənubi Amerikayı və digər ölkələri başdan-başa gəzərək topladığı zəngin materiallar əsasında mədəni bitkilərin mənşəyi və coğrafiyası haqqında indiyədək öz elmi əhəmiyyətini itirməyən xüsusi təlimini yaratmış, ilkin əkinçilik mədəniyyətlərinin yeddi mühüm mərkəzini, o cümlədən Qafqazın və Azərbaycanın daxil olduğu Cənubi-Qərbi Asiya müstəqil mərkəzini müəyyən etmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli alim Qafqaz, həmçinin Azərbaycan ərazisini yabanı buğda və çovdar bitkilərinin rəngarəng və orjinal növlərinə görə dünyanın mühüm mərkəzlərindən biri kimi qiymətləndirmişdir.

Diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, tanınmış seleksiyaçı alim İ.D.Mustafayev hələ keçən əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bir sıra mədəni dənli bitkilərin indiyədək qalmaqda olan yabanı formalarını üzə çıxarmış, onların tarixi köklərini müəyyənləşdirmişdir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında üzə çıxarılan və öyrənilən ən qədim istehsal kompleksləri bu ərazinin Ön Asiyanın mədəni-təsərrüfat sistemində xüsusi yer tutduğunu göstərmişdir. İlk arxeoloji komplekslərdə Urmiya gölü hövzəsindəki Göytəpə və Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Kültəpə çoxtəbəqəli abidələrdə aparılan tədqiqatlar zamanı aşkar olunan tikinti qalıqlarında, əldə edilən ibtidai əkinçilik alətlərində və dulusçuluq nümunələrində Ön Asiya ənənələri ilə sıx bağlı olan silsilə oxşar xüsusiyyətlər qeydə alınmışdı.

Azərbaycan ərazisində sonrakı tədqiqatlar zamanı üzə çıxarılan yeni abidələr ən qədim istehsal formalarına aid komplekslərin coğrafiyasını xeyli genişlətməmiş, problemlə bağlı arxeoloji materialları daha da zənginləşdirmiş, yeni tədqiqat və araşdırmalar zərurətini doğurmuşdur. Kür boyunda, Naxçıvan ərazisində, Mil-Qarabağ düzündə, Muğanda, Gəncə-Qazax bölgəsində, Urmiya gölü hövzəsində, Quruçay və Köndələnçay vadisində xeyli sayda məişət təsərrüfat kompleksləri və qəbir abidələri qeydə alınmış və öyrənilmişdir. Diqqətəlayiq haldır ki, onların çoxunda ən qədim istehsal təsərrüfatına aid müxtəlif qalınlıqda mədəni təbəqələr qeydə alınmışdır. Belə komplekslərin üzə çıxarılması qədim istehsal təsərrüfatının təkcə yaranma tarixini yox, onun ardıcıl inkişaf mərhələlərini, səciyyəvi xüsusiyyətlərini və

lokal qruplarını öyrənməyə əsas vermiş, mövcud təsəvvürləri xeyli dəyişmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Массон В.М. Первые цивилизации. Ленинград, 1980.
2. Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. Москва, 1989.
3. Чайлд В.Г. Прогресс и археология. Москва, 1949.
4. Чайлд В.Г. Древнейший Восток в свете раскопок. Москва, 1956.
5. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Востока. Москва, 1982.
6. Вавилов Н.И. Пять континентов. Москва, 1987.
7. Бадер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. Москва, 1989.
8. İsmayılzadə Q.S. Neolit inqilabı və Azərbaycan. AXС-nin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, II cild. Bakı, BDU, 1998.
9. İsmayılzadə Q.S. Əsrin arxeoloqu. Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı, 2000, № 1-2.

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR ŞƏHƏRLƏRİNDƏ SƏNƏTKARLIĞIN İNKİŞAFINA DAİR

Tarix Dostiyev
(*Bakı Dövlət Universiteti*)

Fütuhat dövrü hadisələri Azərbaycanda şəhər həyatına ağır zərbə endirsə də, urbanizasiya prosesini tam dayandırmamış, bir qədər sonra sabitliyin bərqərar olması, ümummüsəlman mədəniyyətinə qovuşmaq, İslam dininin hakim ideologiyaya çevrilməsi, ərəb-xəzər qarşıdurmasının Şimal ölkələri ilə intensiv ticarət əlaqələri ilə əvəz olunması, yerli, müstəqil feodal dövlətlərin yaranması və digər ictimai-siyasi proseslər əsasında IX-X əsrlərdə Azərbaycanda şəhər həyatının canlanması, sonra isə sıçrayışlı inkişafı baş vermişdir. Əgər IX-X əsrləri Azərbaycan şəhərlərinin kiçik qala-şəhərlərdən iri siyasi-inzibati, sənətkarlıq-ticarət və mədəni-dini mərkəzlərə çevrilməsi dövrü hesab etmək mümkündürsə, XI-XII əsrləri şəhər həyatının yüksəlişi, çiçəklənməsi dövrü adlandırmaq olar. Hər bir sosial-iqtisadi prosesdə olduğu kimi urbanizasiya prosesinin də əsasında ictimai istehsaldakı dəyişikliklər dururdu. İctimai əmək bölgüsü baxımından şəhər kəndin əksi olaraq, sənət istehsalı, ticarətlə bağlı əməyin və zehni əmək fəaliyyətinin cəmləşdiyi məkan idi. Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafının iqtisadi əsasını sənət istehsalı və ticarət təşkil edirdi. Orta əsr Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Şabran, Qəbələ, Bəndovan, Gəncə, Öranqala, Dəbil, Təxti-Süleyman şəhər yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı dulusçu, dəmirçi, misgər, zərgər emalatxanaları aşkar edilib öyrənilmiş, müxtəlif sənət sahələri ilə bağlı xeyli əmək alətləri və sənətkar ləvazimatı tapılmışdır.

Metalişləmə sənəti sənətkarlıq sahələri arasında aparıcı mövqə tuturdu. Metalişləmə sənətinin inkişaf səviyyəsi, onun texnoloji təkmilləşməsi bu və ya digər dərəcədə əkinçiliyin, sənətkarlığın, hər b sənətinin və təsərrüfat məişətinin səviyyəsinə təsir göstərirdi (1, s. 127).

Tədqiqatlar dəmirçiliyin metalişləmədə xüsusi mövqeyə malik olduğunu, başlıca əmək alətlərinin və silahların dəmirdən istehsal edildiyini, təsərrüfat və məişətdə, inşaatda dəmir əşyalardan geniş istifadə olunduğunu göstərir. Dəmirçiliklə bağlı istehsalat kompleksinin qalıqları arxeoloji qazıntılarla Şamaxı, Beyləqan, Qəbələ və Şabran şəhər yerlərində aşkar edilmişdi. Şabran şəhər yerində XII əsrə aid dəmirçi kürəsi düzbucaqlı formada olub bir böyük və iki kiçik kameradan ibarət idi. Kürənin altlığı çaydaşları ilə döşənmiş, divarları isə kvadrat formalı bişmiş kərpiclərlə hörülmüşdür. Kürənin salamat qalmış qalıqları onun orijinal quruluşa malik olmasından xəbər verir. Emalatxanada ağırlığı əsasən 1 – 2 kq olan külçələrə də rast gəlinmişdir. Orta əsr Şəmkir şəhər yerində V qazıntı sahəsində XII əsr təbəqəsində külli miqdarda metal pasının tapılması yaxınlıqda dəmirçiliklə

bağlı emalatxananın olması ehtimalını irəli sürməyə əsas verir. Dəmirçi emalatxanaları başlıca olaraq yerli xammal əsasında işləyirdi. Bu da maraqlıdır ki, Şəmkir şəhər yerindən tapılmış dəmir məmulatı nümunələrinin atom – absorpsion analizi onların yerli, Çənlibel (keçmiş Çardaxlı) filizi əsasında hazırlandığını təsdiqləmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş dəmir məmulat əsasən zindan üstündə çəkiclə döyülərək hazırlanmışdır. Kəsici alətlər poladqarışq dəmirdən hazırlanırdı. Poladqarışq dəmirin qaynaq üsulu ilə hazırlanması texnologiyası hələ antik dövrdən yerli ustalara məlum idi (2).

XI əsr dəmirçilik sənətini öyrənmək üçün Gəncə darvazasının böyük əhəmiyyəti var. Dəmirçi İbrahim Osman oğlu darvazanın hazırlanmasında döymə, bəndetmə, qaynaq və digər üsullardan istifadə etmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Bakıda çəkic, gürz, maşa, iskanə (3), Dərbənddən zindan, çəkic, maşa, yeyə (4, s. 141), Şəmkirdən və Dəbildən çəkic və iskanə tapılmışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan bəzi alətlər polifunksional xarakterli olub təsərrüfatda, məişətdə və sənətkarlıqda istifadə edilirdi. Misal olaraq balta, kərki, çəkic, kəlbətin, mişar, iskanə, qayçı, bıçaq kimi alətləri göstərmək olar. Müxtəlif təyinatlı bıçaqların istehsalı kütləvi xarakter daşıyırdı. Artıq XI – XII əsrlərdə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində bıçaqçılıq müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir. Şəmkir şəhəri yüksək keyfiyyətli bıçaq istehsalı ilə şöhrət qazanmışdır (5, s. 207). Şəmkir şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş artefaktlar arasında dəmir məmulatının, o cümlədən, bıçaqların çoxluğu yazılı mənbə məlumatını bir daha təsdiqləyir.

Orta əsrlərdə silahsızlıq müstəqil sənət sahəsi kimi formalaşaraq sənət istehsalında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi və onun daxilində ixtisaslaşma dərinləşməkdə idi. Silahsızlar istər hücum silahları, istərsə də hərbi sursat istehsalı ilə məşğul idilər. Dövrün hücum silahları ox və kaman, nizə, xəncər, qılinc, hərbi bıçaq və döyüş yabası ilə təmsil olunmuşdur. Orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarında əldə edilmiş ox ucluqlarının demək olar ki, hamısı sulğuncludur. Onlar tiplərə yalnız pərlərinin en kəsiyinə və formasına görə ayrılırlar (6, s. 43 – 54).

Arxeoloji qazıntılar zamanı Beyləqanda, Bakıda, Qəbələdə, Şamaxıda və Dəbildə nizə ucluqları üzə çıxarılmışdır. Mizraq nizəyə oxşar silah olub ölçüsünün kiçik olması ilə ondan fərqlənirdi. Mizraq ucluqlarının uzunluğu 4,5 – 9 sm arasında dəyişir. Döyüş yabası nümunəsi Bərdə şəhərinin qazıntılarında məlumdur.

Qədimdə olduğu kimi orta əsrlərdə də başlıca döyüş silahlarından biri qılinc idi. Arxeoloji qazıntılardan tapılan qılinc nümunələri fraqmentar haldadır. Fraqmentlər onların həm iki ağızlı, həm də bir ağızlı olduğunu və poladdan hazırlandığını göstərir. Xəncər ənənəvi döyüş silahı olmaqla bərabər, həm də feodal sinfinin kişi geyiminin vacib elementlərindən sayı-

lırdı. Xəncərləri tiyəsinin formasına görə iki tipə ayırmaq olar. I tip xəncərlərin tiyəsi enli, düz olub uca doğru daralaraq sivriləşir. Belə xəncərlər Bakı, Şəmkir və Dəbil şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından məlumdur. Onların hər iki tərəfi iti olurdu. II tip xəncərlər birağızlı olması ilə fərqlənirlər. Döyüş bıçaqları forma etibarlı ilə II tip xəncərlərə oxşarlıq təşkil etməklə birağızlıdır.

Müdafiə ləvazimatı başlıca olaraq dəbilqə, zirehli geyim və qalxanla təmsil olunmuşdur. Zireh geyiminin ən geniş yayılmış növü məftildən sıx toxunmuş gödəkcə idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı halqalardan toxunmuş zireh geyim fragmentləri Dərbənddən, dəmir lövhələrdən quraşdırılmış zireh geyim qalıqları isə Beyləqan və Dərbənddən tapılmışdır.

Zəngin mis yataqlarının varlığına əsaslanan, qədim istehsal ənənələrinə malik misgərlik sənəti orta əsrlərdə öz inkişafında yeni mərhələyə daxil oldu. Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil mis məmulatı istehsalında öncül mövqə tuturdular. Misgər emalatxanasının qalıqları Dəbil şəhərində arxeoloji qazıntılarla tədqiq edilmişdir. Misgər emalatxanalarında tətbiq olunan istehsal texnologiyası ənənəvi olaraq əritmə, isti və soyuqdöymədən ibarət idi. Bundan başqa istehsal prosesində zərbətmə, kəsmə, lehimləmə, məftilçəkmə, deşmə və digər texniki üsullardan istifadə edilirdi. Mis və tuncdan əsasən məişətdə işlədilən qab – qacaq hazırlanırdı.

Metaltökmə sənəti də uğurla inkişaf edirdi. Həm bərk, həm də yumşaq qəliblərdən istifadə edilirdi. Yerli sənətkarların yüksək peşəkarlığını məşhur «Şirvan lüləyəni» əyani nümayiş etdirir. Mis və tunc məmulatı arasında tökmə üsulu ilə hazırlanmış qazanlar, həvəngdəstələr, çıraqlar geniş yayılmışdı. Bakıdan tapılmış çırağ zəngin bədii tərtibatı ilə fərqlənir.

Metalişləmə sənətinin üçüncü başlıca sahəsi zinət istehsal edən zərgərlik sənəti sırf şəhər sənətkarlığı idi. Orta əsr şəhərlərində aparılan arxeoloji qazıntılardan zərgərlik sənəti ilə bağlı xeyli faktik material - gil butalar, qəliblər, metalı süzmək üçün qab, zərgər zindanı, qaşığı, çəkici, iskənə, istifadə olunmuş məhək daşları tapılmışdır. Qəbələn Qala sahəsində III qazıntıdan tapılan serpantindən hazırlanmış qəlibdən tökmə üsulu ilə möhür üzük, qəlibin arxa tərəfindəki qəlib isə çaxmaq üsulu ilə kəmərlər üçün pilək hazırlamağa xidmət etmişdir (7, 1973).

Arxeoloji qazıntıların nəticələri zərgərlik məmulatı arasında baş, qol, bilək, barmaq, sinə, bel bəzəklərinin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Yerli zərgərlər iş prosesində əritmə, döymə, burma, oyma, cızma, yonma, lehimləmə kimi texniki üsullardan geniş istifadə edirdilər.

Orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından əldə edilən materialların əsas kütləsini saxsı məmulatı təşkil edir. IX – XIII əsrlərin dulus kürələrinin qalıqları Beyləqan, Qəbələ, Şabran, Bakı, Şamaxı, Gəncə, Xaraba - Gilan, Təxti-Süleyman, Bəndovan şəhər yerlərində arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılmışdır. Kürələr, əsasən, ikiqatlı olub ellips, dairəvi, düzbucaqlı və nal formasındadır. Dulus kürələrinin mükəmməlləşməsi, istehsal texnologiya-

sının təkmilləşdirilməsi yüksək keyfiyyətli məişət və inşaat keramikasını istehsal etməyə imkan verirdi. Saxsı qabların bu dövrdə yeni tipləri meydana çıxır. Saxsı məmulatı şirli və şirsiz olmaqla, iki bölməyə ayrılır. Dulusçuluqda mühüm nailiyyətlərdən biri, heç şübhəsiz ki, şirin tətbiq edilməsidir. Bu isə saxsı məmulatının yüksək bədii tərtibatı üçün geniş imkanlar açır. Şirli saxsı məmulatının kütləvi istehsalına IX əsrdən başlanılmış, XI – XII əsrlərdə o, öz inkişafında ən yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Keramikanın naxışlanmasında anqob və marqansdan, rəngli boyalardan, cızma xətlərdən, fonu qazaraq naxış işləmələrini üzə çıxarmaq texnikasından, kəsmə və oyma və digər üsullardan istifadə edirdilər. Azərbaycanın şirli saxsı məmulatının bədii tərtibatında tətbiq olunan naxışçəkme üsullarının əksəriyyəti Yaxın və Orta Şərq dulusçuluq mərkəzləri ilə ümumidir. Bununla yanaşı, sırf Azərbaycan dulusçuluq məktəbi üçün səciyyəvi naxışçəkme üsulları da vardır. Bunu da qeyd edək ki, ümumazərbaycan keramika məktəbi daxilində XI-XII əsrlərdə ölkədə öz nailiyyətləri və ənənələri ilə diqqəti çəkən keramika məktəbləri formalaşır. Şirvan, Arran, Naxçıvan və Ağkənd (Cənubi Azərbaycan) keramika məktəbləri məhəlli xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Arran keramika məktəbi şirli saxsı məmulatı ilə yanaşı, fayans qablar istehsalında da mühüm nailiyyətlər qazanmışdı. Fayans qabların bədii tərtibatında cızma, basma, oyma üsullar ilə salınmış həndəsi və nəbati naxışlar geniş tətbiq olunurdu. Dulusçu rəssamlar istehsal texnologiyasını və naxışçəkme üsullarını təkmilləşdirmək, mükəmməlləşdirməklə yüksək peşəkarlıq zirvəsini fəth etmiş, Azərbaycan bədii mədəniyyətinin o zamankı yüksək səviyyəsini nümayiş etdirən dekorativ sənət inciləri yaratmışlar.

Orta əsr şəhərlərinin arxeoloji qazıntıları nəticəsində şüşə məmulatının zəngin kolleksiyası əldə edilmişdir. Şüşə məmulatı istehsal edən emalatxana qalıqları Dərbənd şəhərində aşkar edilmişdir. Hündürlüyü 1,5 m, diametri 1 m olan dairəvi biçimli bu kürənin içərisi pasa və tünd göy rəngli şüşə kütləsi ilə dolu idi. Kürə kərpicdən hörülmüş, divarları şüşə ərintisi ilə örtülmüşdü (8, s. 66). Arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş faktik materiallar həm də bizə şüşə istehsalı ilə məşğul olmuş bəzi ustaların adını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Məsələn Şamaxı şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı oturacağına möhür vurulmuş iki şüşə qab qırığından birində «Əməli Xaldun ibn Əli», digərində isə «Əməli Əbu Rəşid Musa» adları yazılmışdır (9, s. 136). Bu dövrün şüşə məmulatı çoxçeşiddlidir. Şüşə məmulatındakı standartlıq isə onun istehsalının bazarın tələbatına yönəldiyinə dəlalət edir. Mühüm yeniliklərdən biri pəncərə şüşələri istehsalına başlanılmasıdır. Şəmkir şəhər yerində XI-XII əsrlər təbəqəsindən diskşəkilli, saya və naxışlı pəncərə şüşələrinin nümunələri tapılmışdır. Şüşə istehsalında ustalar sərbəst üfürmə, qəlibdə üfürmə, tökmə, qaynaq etmə, cilalama üsullarından istifadə etmişlər. Şüşə bilərzik və üzüklərin istehsalında dartma, burma, eşmə üsullardan, muncuq istehsalında isə parçalama texnikasından uğurla istifadə

edilmişdir. Şüşə məmulatın bəzədilməsində yapma, basma və inkrustasiya üsulları tətbiq edilirdi.

Orta əsr şüşə məmulatının tərkibinin kimyəvi –analitik və miqdari spektral tədqiqi yerli şüşə məmulatının məhəlli əlamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn üçün Şabran şəhərinin şüşə məmulatının miqdari spektral analizi məişət təyinatlı qabların əksəriyyətinin Si-Na-Ka əsaslı olduğunu göstərmişdir və onlar başlıca olaraq Si-Al-Na(K)-Ca və Si-Na(K)-Ca(Mg) şüşə tipi ilə təmsil olunmuşdur. Şüşə bəzək əşyalarının hazırlanmasında isə yerli ustalar digər reseptdən istifadə etmişdilər. Şabranın bilərəkləri Si-Na-Pb tərkibli şüşədən hazırlanmışdır (10, 2000).

Təsərrüfat və məişətdə daş və sümükdən hazırlanmış alət və əşyalardan geniş istifadə Azərbaycan şəhərlərində daşıqlama və sümükləmə sənətlərinin inkişafını şərtləndirmişdi.

Sənətkarlığın yüksək inkişafı onun ixtisaslaşmasını şərtləndirmişdi. İri şəhərlərdə yüzə qədər və daha artıq, orta dərəcəli şəhərlərdə onlarla müstəqil sənət sahəsi vardı. Yazılı mənbələrin məlumatından aydın olur ki, Təbrizdə orta əsrlərdə yüzədən artıq sənət sahəsi mövcud idi. Orta əsr Beyləqan şəhərini tədqiq edən arxeoloq Qara Əhmədov burada XI - XII əsrlərdə 30 – dan artıq sənət sahəsinin olduğunu bildirir (11, s. 52). Əgər IX –X əsrlərdə dulusçular başlıca olaraq şirsiz saxsı məmulat, şirli saxsı məmulat və inşaat materialları istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdırsa bu dövrdə onların hər birinin daxilində dar sahələr meydana çıxmışdır. Şirsiz qablar istehsalında küplər, səhənglər, şar – konusvari qablar, çıraqlar üzrə ixtisaslaşma müşahidə olunur. Orta əsr Beyləqan şəhərinin arxeoloji qazıntılarından bizə məlum olan 18 dulusçudan üçü – Əhməd, Fəzlun, Cəfər şar-konusvari qablar, biri – Ləşkəri saxsı borular-tünglər, üçü – Əli, Əziz, Rüstəm küp, on biri isə (Həzrə, Əmir, Əbülqasım, Bədəl, Həsən, Həmzə, Nəsir, Seyidəli, Xəttab, Xamaru, Yusif) şirli kasalar istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdı (12, s. 379).

Şübhəsiz ki, sənətdaxili ixtisaslaşmanın dərinləşməsi istehsalın yüksəlməsinə, tərəqqisinə və standartlaşmanın geniş vüsət almasına imkan verirdi (13, s. 456). Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də dekorativ - tətbiqi sənətlərin xüsusilə yüksək səviyyəsidir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış bədii keramika, metal, zərgərlik məmulatı və s. el sənətkarlarının bədii təxəyyülünü və incə zövqünü nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini təsdiqləyən təkzib edilməz maddi dəlillərdir.

Beləliklə, IX-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda urbanizasiya proseslərinin yüksək səviyyəsi öz əksini sənətkarlığın yüksək inkişafında, sənətdaxili ixtisaslaşmanın dərinləşməsində və sənətkarlıq məmulatının standartlaşdırılmasında tapdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı, 2001
2. Терехова Н.Н., Мехтиев Т.С. Технология изготовления кузнечных изделий из памятников Кавказской Албании на территории Азербайджана. // Советская Археология, 1988, №2.
3. İbrahimov F.Ə. Bakıda metalışləmə tarixi. Bakı, 1995.
4. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. Москва, 1982.
5. Миклухо-Маклай Н.Д. Географическое сочинение XIII века на персидском языке. // Ученые записки Института востоковедения. Т. IX. Москва, 1954.
6. Əhmədov S., Səfərova E. Azərbaycanın orta əsr silahları. Bakı, 2005.
7. Голубкина Т.И. Форма для литья и тиснения из раскопок на городище Кабала. // Материалы по истории Азербайджана. Баку, 1973.
8. Кудрявцев А.А. О стеклоделии средневекового Дагестана (VI-X вв.). // Новое в археологии Северного Кавказа. Москва, 1988.
9. Джидди Г.А. Об итогах археологического исследования города Шемаха. // Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции. Баку, 1985.
10. Dostiyev T.M., Nəsiyev Q.Ə. Şabran və Sandıqtəpənin şüşə məmulatının kimyəvi-texnoloji tədqiqinə dair. // Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2000, № 2
11. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, 1979.
12. Ахмедов Г.М. Азербайджан в IX-XIII вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья (IV-XIII) века. Москва, 2003.
13. Dostiyev T.M. Selcuklular döneminde Müslüman doğusunda kentleşme durumları ve Azerbaycanda şehir Kültürü. // XIV Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan bildiriler. I cild. Ankara, 2005.

XRONİKA, RƏYLƏR, XƏBƏRLƏR
CHRONICLES, REVIEWS, INFORMATIONS
ХРОНИКА, РЕЦЕНЗИИ, СООБЩЕНИЯ

“Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalı təbrik edir

**Bakı Dövlət Universitetinin professoru, Arxeologiya və
Etnoqrafiya kafedrasının müdiri Qüdrət Seyfulla oğlu
İsmayılzadəyə**

Əziz Qüdrət müəllim!

Azərbaycan Arxeologiya jurnalının redaksiya heyəti Sizi, səmimi qəlbdən “Azərbaycanın əməkdar müəllimi” fəxri adını almağınız münasibəti ilə təbrik edir, Sizə möhkəm can sağlığı, təhsil və yaradıcılıq işlərinizdə yeni uğurlar diləyir.

Əziz Qüdrət müəllim!

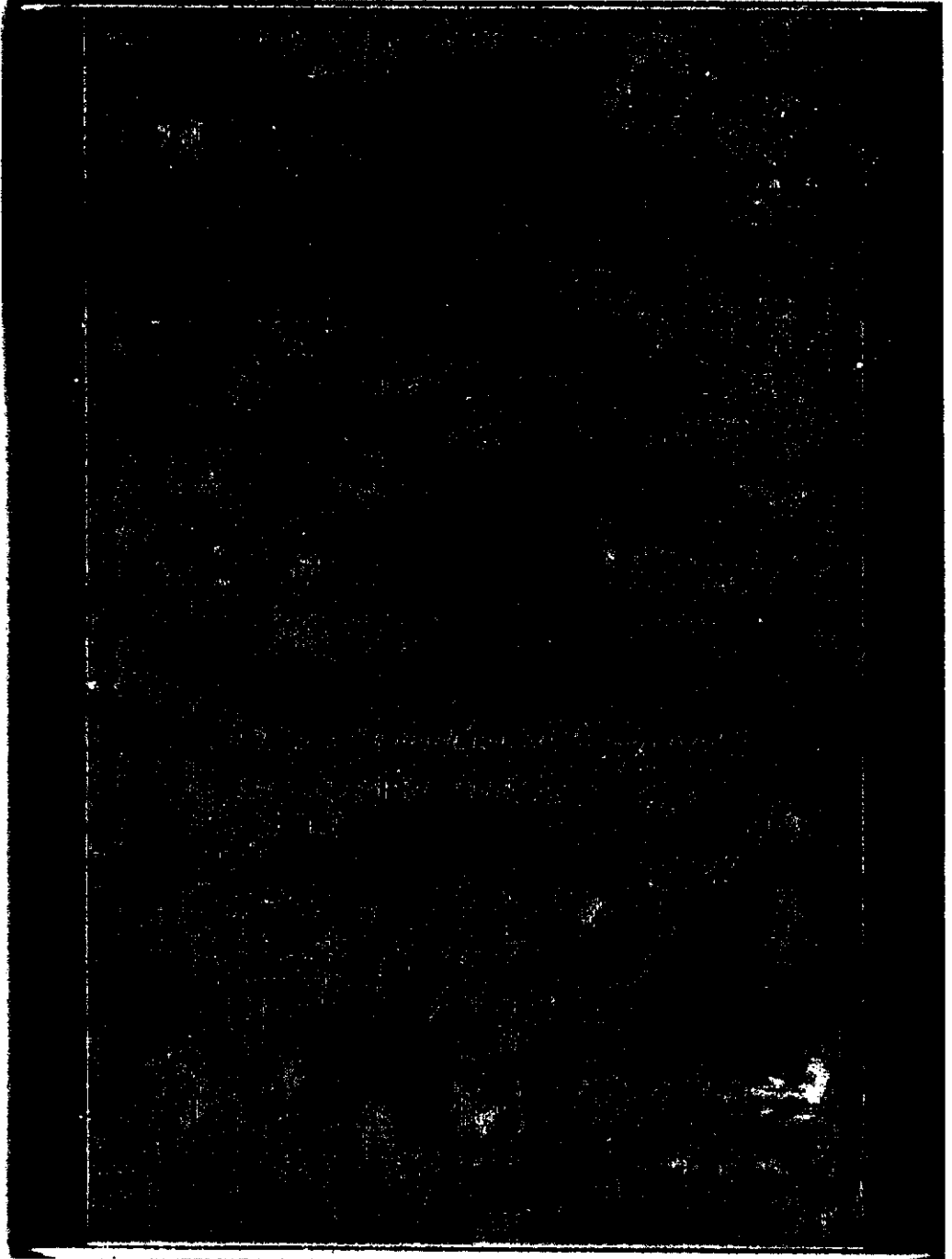
“Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalının redaksiya heyəti Sizi 75 illik yubiley münasibəti ilə təbrik edir. Siz çox maraqlı, məna dolu və sərfəli həyat yolu keçmişiniz. 75 illik yubileyinizə Siz əliboş gəlməmişiniz. Görkəmli alim, arxeoloq, çoxlu elmi-kütləvi əsərlərin müəllifi, gözəl bir təşkilatçı və müəllim, “Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalının redaktoru və sayısız-hesabsız tələbələriniz-sizin həyat vasitənizdir. Müdrik ailə başçısı isə bütün bu keyfiyyətlərin önündə gedir.

Bütün sizin dostlarınız, əməkdaşlarınız, sizinlə çiyin-çiyinə işləyən yaxın yoldaşlarınız sizi ən səmimi sözlərlə ürəkdən təbrik edir və sizə uğurlar diləyir.

Yaşayın! Yaradın! Fəth edin! Yoruldum deməyin!

*Biz bilirik, hiss edə bilmirsiniz yaşınızı,
Ürək o ürəkdir, həvas o həvas.
Gah dağlara qalxır, gah aranda dolur
Nədir bu cavanlığınızın sirri bəs?*

Azərbaycan Arxeologiya jurnalının redaksiya heyəti.

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və
Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi, t.e.n. Firuzə
Məmmədali qızı Muradovaya**

Əziz və hörmətli Firuzə xanım!

Sizi, Azərbaycan arxeologiyasının tanınmış zəhmətkeş alimini, ad gününüz münasibəti ilə təbrik edirik. Sizə ulularımızın keçdiyi uzun və çətin yollarda daim sevinməyi və yorulmaq bilməməyi arzulayırıq.

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və
Etnoqrafiya İnstitutunun Daş dövrü şöbəsinin müdiri t.e.d. prof.
Əsədulla Qüdrət oğlu Cəfərova**

Hörmətli Əsədulla müəllim!

Sizi, Azərbaycanın Daş dövrü arxeologiyasının tanınmış nümayəndəsini anadan olmağınızın 60, elmi fəaliyyətinizin 40 illiyi münasibəti ilə səmimi qəlbdən təbrik edirik.

Sizə möhkəm can sağlığı, çətin axtarış yollarında uğurlar, daha böyük kəşflər və yaradıcılıq sevincləri arzulayırıq.

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və
Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi, tarix elmləri namizədi
Qoşqar Qoşqarlıya**

Hörmətli Qoşqar müəllim!

Sizi, Azərbaycanın Antik dövr Arxeologiyası üzrə görkəmli alimini və mütəxəssisini jurnalımızın Redaksiya heyəti və geniş oxucuları adından anadan olmağınızın 60 və elmi fəaliyyətinizin 40 illiyi münasibətiylə təbrik edib, Sizə geniş elmi yaradıcılığınızda yeni uğurlar və xoşbəxt anlar diləyirik.

**BDU Azərbaycanşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi Arxeoloji və
Etnoqrafik
tədqiqatlar bölməsinin əməkdaşı, tarix elmləri namizədi
Nəsimi Məhəmməd oğlu Quliyevə**

Əziz həmkarımız Nəsimi müəllim!

Sizi, Azərbaycanın Orta əsrlər arxeologiyası üzrə gözəl mütəxəssisini anadan olmağınızın 70, yaradıcı elmi fəaliyyətinizin 45 illiyi münasibəti ilə səmimi qəlbədən təbrik edib, Sizə möhkəm can sağlığı və gümrahlıq arzu edirik.

**Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin dekan müavini,
tarix elmləri doktoru, professor Əmrəh Neymət oğlu Dadaşova**

Hörmətli Əmrəh müəllim!

“Azərbaycan Arxeologiyası” jurnalı Sizi, Respublikamızın tanınmış təhsil işçisi və alimini, anadan olmağınızın 70 və əmək fəaliyyətinizin 40 illiyi münasibəti ilə təbrik edir, Sizə möhkəm can sağlığı, sevimli işinizdə yeni-yeni uğurlar arzulayır.

**“Azərbaycan Arxeologiyası”
jurnalı başsağlığı verir**

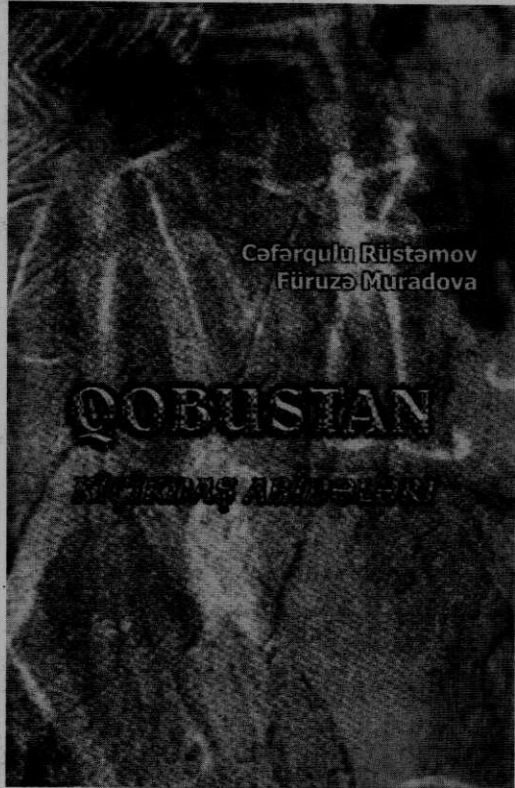
Azərbaycan Arxeologiya və Etnoqrafiya elmində ağır itki üz vermişdir. Arxeologiya və Etnoqrafiya elmləri sahəsində istedadlı rəssam, gözəl və qayğıkeş dost, həssas qəlbli insan - **Rəna Əliheydər qızı Cəfərova** vaxtsız dünyasını dəyişmişdir. Respublikamızda yüzlərlə qiymətli və nadir arxeoloji - etnoqrafik materialların çap üçün işlənməsi heç vaxt yorulmaq bilməyən Rəna xanımın adı ilə bağlıdır. Köməyini heç vaxt heç kəsdən əsirgəməyən mehriban və səmimi həmkarımız Rəna Cəfərovanın işıqlı və nurlu xatirəsi onu tanıyanların qəlbindən heç vaxt silinməyəcəkdir.

Allah rəhmət eləsin!

Azərbaycan tarix elmində ağır itki üz vermişdir.

Tanınmış numizmat alim, tarix elmləri doktoru, AMEA – Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu şöbə müdürü **Məhəmməd Əhməd oğlu Seyfəddini** uzun sürən xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir. Azərbaycanda numizmatika elminin təşəkkülü və yüksəlişində peşəkar və təcrübəli qocaman alim **Məhəmməd Seyfəddinin** müstəsna xidmətləri danılmazdır. Zəhmətkeş alim, gözəl insan və dost, geniş bilikli və qayğıkeş müəllim **Məhəmməd Seyfəddinin** xatirəsi onu tanıyanların qəlbindən heç vaxt silinməyəcəkdir.

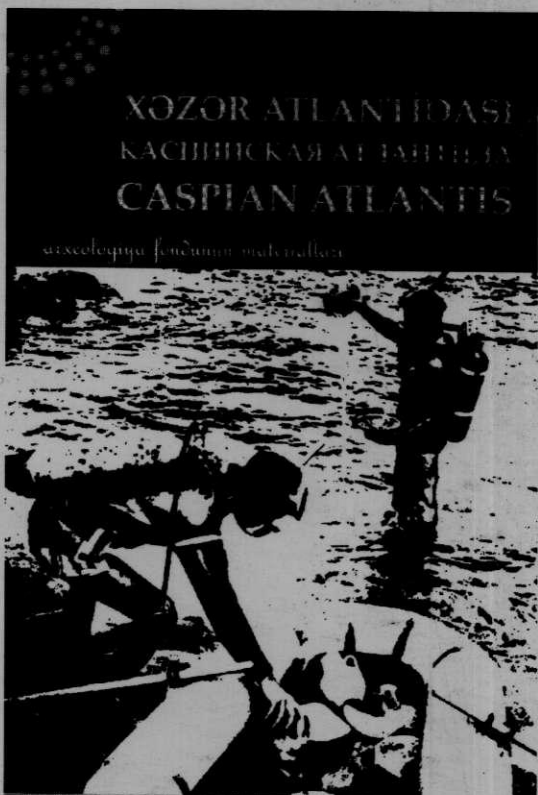
Allah rəhmət eləsin!

Cəfərqulu Rüstəmov
Füzə Muradova

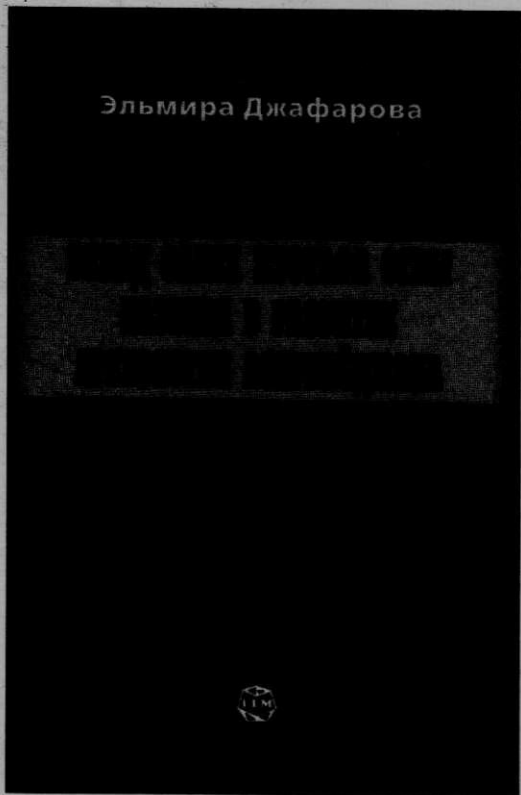
QOBUSTAN

QOBUSTAN ABİDƏLƏRİ

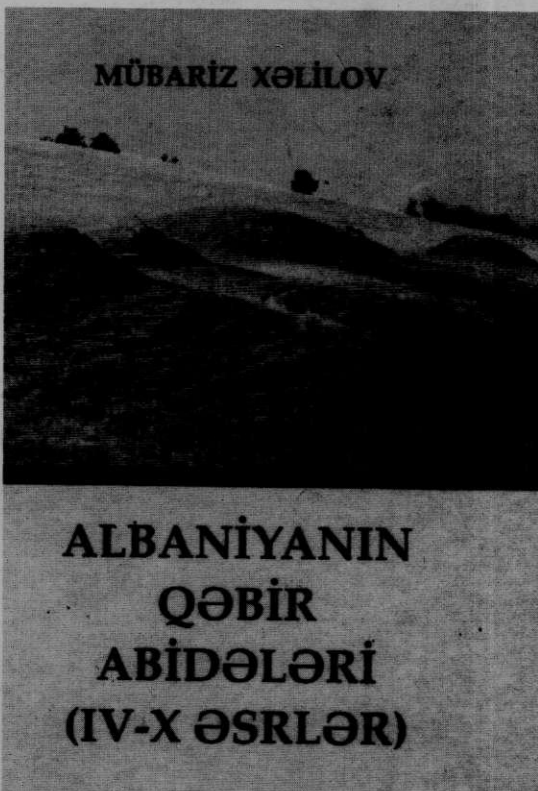

XƏZƏR ATLANTİDƏSİ КАСПИЙСКАЯ АТЛАНТИДА CASPIAN ATLANTIS

arxeolojiya fondunun materialları

Эльмира Джафарова

MÜBARİZ XƏLİLOV

ALBANİYANIN QƏBİR ABİDƏLƏRİ (IV-X ƏSRLƏR)